

FÉJAGÉZA

A
FELVILÁGOSODÁSTÓL
A SÖTÉTEDÉSIG

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1772-TŐL 1867-IG

MAGYAR ÉLET KIADÁSA
1942

Az új magyarság nyitánya

1772 fontos időpont irodalmunk történetében. Egy nagyarányú korszak, a régi magyarság, lezárul és irodalomtörténeteink szerint a „megújulás kora“ következik. Ez a megállapítás mindmáig sértetlen maradt; méltó gyöngyszem szellemtörténetünk hazugságainak dús füzérében.

A XVIII-ik század végén a régi magyar irodalom eszményei rendre kihunytak, nyugati szellő fújdogált, a francia felvilágosodás és forradalom eszméi járták át a lelkeket; az irodalmi érdeklődés gyújtópontjába a természetes ember és az értelem került. A vallásos gondolat teljesen háltérbe szorult; a vallás nem szült többé hősöket. A rodostói kurucok sírhantjára hulló rögök koppanása a kuruc eszmék és indulatok sírbeszéde volt; II. Rákóczi Ferencsel elköltözött a nemzeti függetlenség kivívására vállalkozó utolsó főúr. A rendi társadalom lelki aszályba süppedt és hozzászokott az aszályhoz, morált és életformát alkotott belőle, állandósítani akarta. Nyugaton éppen ezidőtájt történt az újkor társadalmi kibontakozásának betetőzése. Kelet-Európában azonban II. József nagyvonalú, de balsikerű kezdeményezéseitől eltekintve a társadalmi megmerevedés törvényei uralkodtak. A Habsburgok elszántan szembe helyezkedtek Nyugat-Európa társadalmi és szellemi fejlődésével anélkül, hogy Kelet-Európának a lelkével bármiféle közösséget vállaltak volna. A kedvezőtlen légkörben mégis új tehetségek egész sora vállalkozott, mint Dayka Gábor írja, „a vasszázadi sötétségnek“ megtörésére, de legjobbjai valamennyien tragikus pályát futottak be, mondanivalójuknak csupán egy töredékét bírták kifejezni.

A magyar szellem ebben a szomorú korban éppen a nyugati latinsággal, a francia kultúrával és társadalompoli-

tikai áramlatokkal jutott közelebbi kapcsolatba; úgy fogadta a francia eszméket, mint a szomjas parlag az esőt. A francia felvilágosodás és a francia forradalom a magyar szellem egyetemes élménye lett, de ezért az élményért óriási árat kellett fizetnünk, szellemünk legjobbait feláldoznunk. A szellem olyan politikai és társadalmi erőkkkel és erőszakos eszközökkel találta szemben magát, melyek megtörték, vagy elpusztították. Semmi okunk sincsen tehát arra, hogy ezt az időt a „megújulás“ és a „nemzeti föllendülés“ korszakának nevezzük, inkább a világosság fiai harcoltak kétségbeesve, reménytelenül a „vas századi sötétség“ ellen. A XVI-ik század forradalmi szellemű prédikátor-írói még bűvőhelyre időleges nyugalomra leheltek egy-egy főúr, vagy „község“ oltalmában; az állami és társadalmi élet még nem volt annyira szervezett, hogy a szellem teljes és tökéletes kiirtásának feladatát vállalhatta volna. A protestáns szellemi átalakulás műhelye Németország volt, tehát az „új hitet“ közvetlenül szomszédunkban működő erők táplálhatták és támogathatták. Franciaország azonban messze feködött a legfeljebb szellemi üzeneteket küldhetett: az író tehát, ha felvilágosodott és forradalmi szándékai nyilvánosságra jutottak, egyszerre ijesztően egyedül állott, az államhatalom és a társadalom korszerűen szervezett erejével találta szemben magát. A Habsburg-birodalom korszerű fejlődése ugyanis egészen sajátos volt: azért honosított meg korszerűbb államszervezetet és bürokráciát, azért „haladt“, hogy a társadalmi fejlődést minden erejével megakadályozhassa. A szegény író pedig megmámorosodott a nyugatról ideszálló eszméktől és csak a börtön, vagy pedig a halál árnyékában döbrent meg, hogy milyen halálos reménytelenséggel jegyezte el magát;

Bessenyei György harmincnyolc esztendő korában elveszíti bécsi állását, hazajön a Berettyó nádasai közé „bihari remetének“, a cenzúra nem engedi napvilágra műveit, rendőri felügyelet alá kerül, ki sem mozdul többé jószágáról, elfeledve hal meg. Bacsányi belesodródik a Martinovics-összeesküvésbe, börtönbe jut; mire kiszabadul, senki sem áll szóba véle hazában. Kármán gyönyörű indulás után részvétlenség miatt megszünteti „Uránia“-ját, vidékre megy és huszonhat esztendő korában eltűnik. Dayka Gábort ki zárják az egri szemináriumból, búskomor lesz, csak huszonhét esztendő, midőn elföldelik az ungvári temetőben. Földi

János Hajdúhadházon pusztul el korán és meghasonlottan, Szentjóni Szabó László a kufsteini börtönben jajgatja jere-miádjait, míg le nem hunyja huszonhét esztendő-t látott szemét. Hajnóczy Józsefnek, a magyar jobbágyság első történetírójának a budai vérmezőn hull porba a feje. Kazinczy Ferenc skorbutot kap a kilencesztendő-s fogságban, folyton vérzik, összetörve, aggastyánként tér haza. A börtönben egész életére megijesztett Verseghy Ferenc szabadulása után német regényeket magyarosít és nyomorultan tengődik Budán. Az „irodalmi megújodásnak“ seregszemléje tehát fö-lötte furcsa „megújodásról“ tanúskodik.

E korszak tragikuma azóta is szüntelenül kísért. Azóta is nyílt kérdés maradt, hogy a magyar szellem mennyiben támaszkodhat a nyugati eszmevilágra és egyáltalában remélheti-e, hogy a nyugati példát valaha is valóra válthatja Kelet-Európában; a másik nagy „századforduló“ idején az Ady-nemzedéknek is ez a kérdés volt egyik legégetőbb gondja. Magyarországtól keletre kezdetlegesebb életformá-ban élnek a népek, szellemük pedig többnyire függetleníti magát nyugattól, legfeljebb külsőségekben követi. Közéi-Nyugat állandóan és szívósan arra törekedett, hogy arcun-kat átalakítsa a maga képére és hasonlatosságára. A magyar-ság gyorsan megteremtette nyugati kapcsolatait, átélte, magáévá tette a mélyebb Nyugat szellemét anélkül, hogy keleti örökségét feladta volna. Kelet-Európa azonban több-nyire nem érti meg a magyarságnak ezt a szintetikus haj-lamát. Közéi-Nyugat pedig keleti alkatunk és a távolabbi, mélyebb Nyugathoz fűződő szellemi kapcsolataink miatt néz bizalmatlanul reánk. Ez a tragikus szellemi és törté-nelmi elhelyeződés tapintható sebekkel először Bessenyeiék műveiben jelentkezik. Megindul a merész fejlődés Nyugat nevében, de visszaverik a szellemi hadsorokat és az írók nagyrésze német hatás alá kényszerül, de éppen a német hatást tükröző írók olykor keleti ösztönösséggel tiltakoznak ellene. Kazinczy teljesen a német ízlés rabja lesz, a régi magyarság hagyományának mélységeit nem ismeri, a népi hagyományt megveti, a népnyelvnek egyetlen elemét sem hajlandó az irodalomba befogadni, a régi magyar nyelv éb-resztgetése helyett erőszakolt nyelvújításhoz fog, de közben gyönyörű védőbeszédet ír régi nyelvünk páratlan szépsége mellett ellentmondások tömege az írói lélek kény-szerű eltorzulására mutat és az eltorzulás okait egyedül a

társadalmi fejlődés hiányaiban, betegségeiben lelhetjük. A habsburgi idő kiforgatta a magyarságot keleti lelkéből, s nem engedte közel a mélyebb és távolabb Nyugathoz, mely után annyira szomjúhozott, hanem Közel-Nyugat idegen kultúráját zúdította reánk, pedig ehhez a kultúrához nem fűződtek természetes vágyaink. A német szentimentalizmus például, mely teljesen idegen a magyar léleknek, végigdúlta az országot, meghódította a közönség többségét, tehát sekélyesebb elemeit, s az írónak el kellett fojtania magyar élményeit éppen úgy, mint francia földről hozott eszméit, úsznia kellett az árral, ha nem akart elpusztulni.

Ebben a korszakban az írónak már nincsenek társadalmi támaszai, magára marad, „írói egyéniséggé“ süllyed, vagy emelkedik. A vallási harcok idején vallási alapon szervezett társadalom és országos közhangulat támogatta az írókat. Zrínyi köré a történelmi szerepre törekvő köznemesség sorakozott. A középkorban az egyház, a reneszánsz idején az udvar volt a szellem védőszárnya. Még a hegedőst és a lantost is támogatta és eltartotta az ősi énekközösség sokáig élő társadalmi ereje. A XVIII-ik században azonban ezen a téren is „megújhdás“ történt. Az író továbbfejlődik, a társadalom azonban lustán hever, vagy egyhelyben topog. Bárminő közösségbe is kerül az író, rövidesen szembe kell fordulnia véle. Versegly egyházi fogságba kerül, Bacsányit elbocsátják polgári állásából s élete fogytáig tartó számkivételbe kényszerítik, mások börtönben töltik ifjúságuk legtermékenyebb éveit. A szelídebb végzetűek közül azok, akik „nemtelen“ rétegből, vagy pedig a tisztviselő társadalomból törnek fel, tehát nincsen jószáguk és kúriájuk, ahová remetének visszahúzódhatnak, az irodalomból próbálnak megélni és mecénások után kell megalázó futást végezniök. Mindez azonban csupán a tragikum külseje. A visszahatósokkal telített korban az író a kifejezés lehetőségét kutatja, joggal, mert ez a hivatása. A kutatás eredménye leverő és pusztító: az írónak belső búfdosásba kell térnie, eszméit csak rejtve, félig-meddig, a kinyilatkoztatást visszavonással enyhítve meri és tudja kifejezni. A habsburgi Közép-Európában épült fel a visszaható vára a latin Nyugat ellen, s ebben a börtönben vergődött a magyar író, aki a Nyugat felé való száguldás hagyományát kötelező szellemi örökségnek vallotta. Bessenyei meghasonlott az egyházakkal, de meghasonlását csak óvatos formában meri kifejezni. El-

mélkedő művei rendszertelenek, tele vannak ellentmondásokkal és kibúvókkal. Ányost halálos betegsége rántja vissza a vallásosságba. Dayka belepusztul kételyeibe, s vottériánus verseit szentimentális sóhajokkal ellensúlyozza, Verseghy egyetlen nagy szatirikus verset ír, lírájának egyik legszebb darabja ez a költemény, de hasonló nem csúszik ki többé megriadt tolla alól. Egyszerre hatalmas úr nyílik az író és a társadalom között; a társadalom nemegyszer magára hagyja, sőt elítéli az „előre siető“ író, holott az író „sietése“ csupán az európai fejlődés szükségszerű irama. Ady korára már mitológiai mélységgé nő az író és a társadalom között a nyílt szakadék.

1514 népi és 1526 birodalmi tragédiája most érzékelhető a szellem életében. Nincsen számottevő magyar polgárság a politikai vezetés és a kultúrközösség szerepének átvételére. Az író köré válogatott kevesek csoportja sereglik, de ijedten szétrebben, ha az író merészebb utakra tér. A történelem, a kimerült rendiség nem szül hősokeket, az „országos szándék“ mérhetetlen terhe az írók vállára kerül, ijesztőméretű feladatok tornyosodnak előttük. Némelyik összeroppan a teher alatt, mások vállalják s nekifeszülnek a feladatoknak, túl-méretezik szerepüket és szétzilálja őket igényük és képességük diszharmóniája, mint Bessenyeit. Baljós előjelek közepeztette kezdődik az új magyarság nyitánya, le kell tehát számolnunk az „irodalmi megújulás és föllendülés“ hazug legendájával. A leszámolás azért is halaszthatatlan, mert nélküle aligha értjük irodalmunk későbbi fejlődését.

*

Az irodalomtörténet e korszak költőit „iskolákba“, zárt irányzatokba sorozta: magyaros, deákos, franciás és németes költészetéről beszél. Ezt a felosztást igen kezdetlegesnek, merőben külsőségesnek és gyökerében tévesnek tartjuk. Az „iskolába“ besorozott költő ugyanis többnyire vígan használta a többi „iskola“ formáit is; különben sem lehet irodalomtörténetünk mértéke az a szempont, hogy a költő milyen külső irányokat fogadott be, hanem írói magatartásának természetét kell figyelembe vennünk. Az új magyar irodalom kora egy nagy társadalmi vállalkozás tervének jegyében nyílik meg a Vérmezőn nemcsak az „összeesküvők“ nyaka hullott a porba, hanem a szellemi szabadság

ügye is. Az elrettentő példák sajátságos belső hasadást hoztak létre az írói lélekben, az író szeme fölfelé mered, mesterséges költői világgal, lengeteg alakokkal népesíti be a levegőt és magyar élményeit csak óvatosan meri belopni műveibe. Meghasonlásnak nevezhetjük ezt az írói magatartást és meghasonlottaknak e végzet hordozóit. Ide tartozik Bacsányi, Verseggy, Kármán és Dayka; ide kell sorolnunk Ányos Pált Szentjóni Szabó Lászlót, aki gyorsan elpusztult a börtönben és Bessenyei Györgyöt, akinek nem volt ugyan része a kor politikai mozgalmaiban, de az udvarban élt, Mária Terézia felfogásához és az udvar légköréhez kellett alkalmazkodnia, nem merészeltette költői világát szabadon kifejezni.

Két patriarkális költője is volt ennek a kornak: Gvadányi József és Barcsay Ábrahám. Barcsay a felvilágosodás híve volt, Gvadányit konok konzervatizmus jellemzi, de mindkettő költészetének és lelki világának a mezei patriarkális érzelmi kultúra az alapja: mindkettőben a vidéki udvarház és a bukolikus mezei élet lelki egyensúlya jelentkezik. A korán halók, illetve korán kiirtottak tragikus csapatával szemben ők képviselik a megmaradást, a biztos létet, a társadalmi erőtartálékot. Bizonyos mértékben hozzájuk sorolhatjuk Dugonics Andrást is, aki a magyar őskor iránt keltett érdeklődést és ómagyar ősképek szerint akart irodalmi nyelvet teremteni.

Külön tárgyaljuk Kazinczy Ferencet, az „irodalmi diktátort“ és Kölcseyt, a költőt és rétort; magános csúcs volt lényegében mind a kettő, Kazinczy, a diktátor is. A deákos magyarság két nagy képviselőjét, Baróti Szabó Dávidot és Berzsenyi Dánielt egymás mellett tárgyaljuk, valamint a „teljesedőket“ is, a debrecenieket és Katona Józsefet, akikben az eredeti magyar szellem nagyvonalú és maradéktalan megvalósulásra talált. A két Kisfaludyval zárjuk könyvünk első részét, a nemzeti-nemesi romanticizmus megalapítóival, kiknek hatása átnyúlik a következő szakaszba is, a vulkánikus korba.

Meghasoulottak

Bessenyei György

(1744—1811.)

Bessenyei huszonegyéves volt, midőn elhagyta kutyái, lovai és mezei cimborái társaságát, szakított a parlagi-nemesi élet örömeivel, testőr lett Bécsben. A fiatal testőr csakhamar úgy érezte, hogy a Nihilből érkezett, szegyenletté magát, önmagában: fajtáját, hazáját. Ez a szegyenérés lett tanulásra és alkotásra ingerlő ostroma, sokáig hevert szelleme csillapíthatatlan mohósággal vetette magát a munkára, minden magyar hiányt be akart tölteni, visszafojthatatlan szenvedéllyel írt akkor is, midőn műveit rendre visszautasította a cenzúra, megjelenésükre halvány remény sem pislákol.

Bécsben döntő élmények várták Bessenyeit: a nagyváros, az udvari élet ragyogása és a francia felvilágosodás Európát átfutó eszméi. Bécs jó volt ébresztőnek és ablaknak, melyből nyugatabbra lehet látni, de súlyos próbára is tette az író függetlenségét. A királynő kegye sugárzott a testőrökre, akiknek alkalmazkodniok kellett a kegyhez, „méltónak“ kellett mutatkozniok reája. Bessenyei sem lehetett olyan mértékben és iramban felvilágosodott, hogy a szigorúan katolikus királynővel összeütközésbe keveredjék. Jól tudta, hogy összeütközés esetén számúzik a ragyogásból is, visszahull a parlagra, melyből vétetett, melyet szegyenlett és megvetett. Meghasonlott a hazai társadalommal, örökre elszakadt a „Nagy Parlag“ lelkétől, a vidéki nemes-től, Bécsben pedig meg kellett alkudnia szabad szellemi kibontakozásának rovására, Később kilépett a gárdából,

függetlenségre törekedett, a honi protestánsok bécsi ügyvivője lett, de hiába buzgólkodott ügyeik sikerén, a parlag megbüntette elszakadt fiát: a vaskalaposok megvonták tőle bizalmukat. Ekkor került válaszútra: mélyebben meg kellett alkudnia, vagy hazatérnie a szellemi halálba, Bessenyei az előbbit választotta, meggyőződés nélkül katolizált és udvari állást vállalt. Elszakadt a mezei magyarságtól, de midőn II. József megszüntette állását, mégis haza kellett térnie silány jószágára „bihari remetének“. II. József halála után pedig a megbízhatatlan elemek névsorába került, ő irodalmunk első magánosa, őrlő tépelődések között imbolygott a hatalom kegyei és a belső szabadság parancsai között.

Igényeinek és képességeinek aránytalansága jellemzi írói pályáját: világot és emberiséget rendező bölcs akart lenni, a felvilágosodott francia bölcselők méltó magyar mása és csupán kusza epigonjuk maradt. Nagy vállalkozásai: állampolitikai regénye („Tariménes utazásai“), tragédiája („Ágis tragédiája“), vígjátéka („A phiiosoplms“), bölcselkedő költeményei („Az ember próbája“, „A természet világa“) csupa félig-meddig sikerült kísérlet. A bölcselkedő elem ólomsúlyokkal nehezedett reája, megölte kitűnő ábrázoló erejét. Hiába szakadt ki a parlagból, az ő fia maradt, véle kellett volna megbirkóznia, nem Bécsről („Tariménes utazásai“), hanem a honi parlagról kellett volna az esedékes nagy szatírárt megírnia, de félreismerte hivatását. Ott, ahol a parlag ábrázolására tér, egyszerre nagyot szökik írásainak színvonala, remek figurákat örökít meg: Kunkoródit, a lóval és kopóval beérrő nemes, Hasadit, az eszem-izsom cimborát, Venedoszit, a parlagi szoknyavadaszt, Kornyadit, a „fenn az ernyő, nincsen kas“ ösképét, de kitűnő figuráit csak példának használta, bölcselkedő tételeinek igazolására. „Philosophusában“ is egyedül Pontvinnk, a parlagi nemesnek alakia sikerült pompásan, belőle írhatott volna realista-szatirikus vígjátékot, remekművet, de „bölcseleti színmű“ volt az ábrándja. Lábánál hevert a nagyszerű nyersanyag, a magvar vidéki élet, de a „lét“ bizonytalan méreteinek mérickskélésére pazarolta erejét és idejét.

Üres lélekkel jött Bécsbe, mert hadvészies századainak folyamán a régi magyarság hagyománya elsüllyedt. Bessenyei szomorú ítéletet mond a régi magyar irodalomról és

ítéletén ne csodálkozzunk, mert sárospalaki diákkorában mindössze a következő művek jutottak kezébe: Salamon és Markalf mosdatlanszájú históriája, Árgirus királyfi históriája, Álmoskönyv, Gyöngyösi István munkái, Koháry l'üzfaversei, Ilosvai Selymes Péter Ős-Toldija, melyet nem értett, vaskos, mezei realizmusa sértette iskolás ízlését és Zrínyi Miklós. Ez a maroknyi és vegyesértékű hagyomány s külföldi olvasmányai arra ingerelték, hogy merőben újat alkosson, holott nem volt korszakot teremtő író.

Dramával, regénnyel és bölcselkedő költeménnyel viaskodott az egyik Bessenyei s igen sajnálatos, hogy irodalomtörténetünk mindenáron őt akarta a köztudatba kényszeríteni? teljesen reménytelenül. Szépprózáját kusza bonyolultság jellemzi, drámáinak nyelve üdőbb, életteljesebb, alakjai azonban itt is többnyire okoskodó bábuk, csak mellékszereplőinek drámai ábrázolása sikerült. Az irodalomtörténet mégis kiemeü színpadi műveit és azt hirdeti, hogy Bessenyei oltotta irodalmunkba a magasabb drámai igényt, holott minden drámai műve mélyen a XVI-ik század drámája alatt marad, ami pedig jó bennük: néhány ízes figura, az többnyire alig különb az iskoladrámák hasonló figuráinál. Bölcselő költeményei, melyek ugyancsak irodalomtörténeti méltatást nyertek, félig érett nyersanyagból halmazódnak. Bessenyei mégis nagy költő volt, de költői nagysága alig méltatott leíró költeményeiben nyilatkozik meg.

A leíró Bessenyei Arany Jánosnak az őse, a tömör, fukarbeszédű, nagyvonalú, alföldi-pusztai világbábrázolásnak első képviselője:

*„A nap meghevítvén egyszer nagy Világát,
Hanyatlik Egérül s alá húzza magát.
Aranyos sugara a bértzek hegyirül
Lebegő árnyékkal térségeinkre dül. “*

E képtől már csak egy lépés Arany komoran reális rajza az éjszakáról, mely az „ eget és földet bakacsimba ^{Vol A?}“ ^ kozmosz súlyát, a világegyetem érzékiségét, testiségét csak Arany János tudta annyira éreztetni és kifejezni, mint a leíró Bessenyei.

Az anyag ihlete szabadult fel leíró verseiben, példa erre Debrecen dicsérete:

„*Debretzeni Piatz! Ó, te boldog térség!
 Hol mint tenger, habot hány a sok eleség!
 Hol a Búza. Kenyér, mint a határ dombok
 Egymás mellett, soron, úgy mutatták magol
 Melly helyett más nemzet vakarákat mutat,
 S az ilyen áldásról még tsak nem is tudhat,
 Gyümölts, sült, főtt étel, itt mind végghetetlen,
 Eszköz, termés, szerszám telhetetlen,
 A világ ez részén itt Európában
 Egy Debretzen fekszik e Földön magában“.*

A finomkodó kortársaknak azonban éppen természetes realizmusa nem tetszett. Kazinczy úgy vélekedett, hogy Báróczy műzsája grácia alakú és növésű nagy nevelést nyert leány, Bessenyeie „egy alföldi piros-pozsgás leányasszony, ki ama körül cselédkedik, és kin az asszonytól ellopkodott ék sem áll jól, mert a közé a mit felszedett és a mi neki tulajdona nem tud hozni összeillést“. Kazinczy többre becsülte Bessenyeinél Báróczyt, a finomkodó műfordítót és éppen Bessenyei műveinek életességét kifogásolta. Testőrbarátai pedig „mértékre és józanságra“ intették a lázas gyorsasággal termelő Bessenyeit, senki sem vette észre leíró verseinek páratlan szépségeit. Bessenyei tévelygett, „tsavargott“, de néhány leíróversében és röpirataiban maradék nélkül feltört, mint a forrás. Leíró verseiben kinyújtózkodhatott egyszerű, nagyléptű ritmusérzéke; a röpirat szabad formája pedig tágas teret adott mélybe szorított, érett magyar élményeinek.

Azok a röpiratai a legsikerültebbek, melyekben kézzelfogható célokat tűzött ki: a magyarság lelki és szellemi újjászervezését. Céljai hozzáláncolták a valósághoz, nem tévedhetett az öncélú bölcselkedés bukdácsoló, szertekanyargó ösvényére. „Közelítsünk hát a várt időhöz és kezdjük el a magyar csillagból is e világnak színét nézni“ — írja a „Magyar Néző“-ben és a „Magyar Néző“, a kultúr-magyarság megmentésén fáradozó Bessenyei kilépett a töprenkedő elmélkedésből, azt ragadta ki az európai felvilágosodásból, amire az elhanyagolt hazának szerves szüksége volt. A „Magyarság“, az „Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék“, „A törvények útja“, az „Anyai oktatás“ nagy vonásokban megrajzolják az újkori magyarság feladatait. Bessenyei észrevette, hogy a XVIII-ik században mekkora ma-

gyar tudatszűkülés történt, a régi magyarság eszinéi és izgalmi kimúltak, mindössze a Biblia és Verbőczy maradt meg szellemi kútfőnek, de mindkettő összetöppedt állapotban. A Biblia nem mentette magával sem a XVI-ik század magyar ószövetségi kultúráját, sem pedig Pázmány pazar magyar barokkját; Verbőczy hagyománya pedig maga volt a töppedés: konok korlátaiba nem fért bele a régi magyarság nagyvonalú állampolitikai gondolkodása. Bessenyei „mozgásba, tűzbe akarta hozni a nemzet elméjét“, új uralkodó eszmevilágot próbált teremteni, mindenekelőtt a magyar nyelvet akarta „divatba hozni“: azt a nyelvet, melyet tapasztalata szerint „immár egyedül a megvetett pór nép tartott fenn“. A vallásos kultúra hosszantartó uralma után a magyar ráció felszabadítására és kiművelésére törekedett. Megírta az Akadémia tervezetét, főfeladatává a nyelv művelést tette. Mesterséges szófaragások helyett a tájszólások nyelvi értékeit és szépségeit szerette volna irodalmi nyelvbe menteni. A nyugatos utánzóból röpirataiban eredeti magyar felvilágosodott elme lett, aki a saját közösségének ajándékozott racionalista kultúrát és életberendezést.

Nagyobbléleketű szépirodalmi művei a felvilágosodott eszméket átplántálták a magyar talajba, s nem törődtek azzal, hogy a hirtelenében átplántált növények mint fonyadoznak; röpirataiban azonban a felvilágosodást magyar szellemi tartalommal edzi. A felvilágosodott Bessenyei feltűnő csonkasága, hogy érzéketlen maradt a társadalmi kérdések iránt. Legjobban az arisztokratákhoz húzott, mert néhány művelt, felvilágosodott főt ismert meg soraikban, annál jobban megvetette a mezei sötétségben bujdosó köznemességet és a sötétagyú polgárságot; az elmaradt, nyomorult jobbágyokat szánta, de csak félig-meddig tekintette embernek. A társadalmi gondolat iránt való érzéketlensége röpiratainak legnagyobb hiánya: erős, tiszta fényt árasztott a hazára, de a fény ereje csak arra volt elegendő, hogy itt-ott bevilágítsa.

Ez a második Bessenyei mégis eljutott a magyarság emberi természetének példátlanul tökéletes manifesztációjához. Megrajzolta „a tiszta magyar“ eszményképet, melyek »egyik uralkodó vágyódása törvényes szabadságának fenntartása“. A tiszta magyar „tekintetes magaviseletű, nem csácsogó“. „Soha a magyar természet ragadozást nem

mulatott, sem magában nem viselt kereszténységének ke2-
detitül fogva, minekutána magát rendes életmódjára vette.
Nem kívánta szomszédainak országát foglalni és csak azon
célbul vélek háborúra kikelni. Verekedése majdnem min-
dig kénytelenségbül esett. Legfőbb vágyódása az volt, hogy
hazájában élhessék bátorságban, szabadságban és azt ezen
boldogságáért ellenségei ellen megoltalmazhassa. Nótája bús
volt, és tánca csendes, mely benne eltökéllett vitézi indulat-
tot, mértékletességet, emberséget jelentett. Szerette a ma-
gyar a magamutatást, méltóságot, de nem pomádéban és
szagosvízben... Szóban, hangban sem keresett szembetűnő
nagyságot, hanem valóságban, örökké csendes tüzet viselt
és amellet állandó erőt mutatott, engedett, kegyelmezett,
valahol arra kérték és annak helyét látta. Soha a vitézi
indulat emberségének megvetéséig el nem ragadta. A győ-
zelem kegyetlenné nem tette. Ki nála igazabb, embersége-
sebb, vitézebb? Ha csak ez vétkül nem tulajdonítatik néki,
hogy koronáját, királyát mindig vérenek, vagyonának
vesztegetésével oltalmazván, törvényes szabadságát majd-
nem ezer esztendeig egy pihőben minden fejére rohant
vizsontagságainak fergetegei ellen is fenntartotta és azzal
most is él“. S végül rátér a legsúlyosabb magyar hibára:
„Oly pertenger borította el a nemzetet, melynek megcsen-
desíthetetlenül csatázó habja az atyafiak véreben hánykó-
dik. Húzzák, vonják, perlik, vádolják egymást, futnak, tá-
voznak maguktól“.

Rousseautól megtanulta a „nagy és szent természet“
áhíthatos tiszteletét. Am ez az élmény kétízben is egyéni
élménnyé nemesedett benne: leíró verseiben és midőn a
magyarság eredeti emberi természetét megfogalmazta. Bes-
senyei magyar eszménye a felvilágosodás tiszta fényében
született érett arccal, klasszikus befejezettséggel. Az első
Bessenyei hagyatéka óriási lomtár itt-ott elsőrangú érté-
kekkel, a másik Bessenyei azonban a legmagasabb írói és
emberi mértéket súrolja.

Dayka Gábor

(1769—1796.)

A szegény miskolci családból származó fiú pap lett,
így tudta tanulmányait folytatni. Kitűnő szellemi képessé-
gei csakhamar kiemelték a teológusok tömegéből; az a

Szolarcsek volt egyetlen vetélytársa, aki csakhamar elhagyta a papnövelvét és a Martinovics-mozgalomba keveredvén, a budai Vérmezőn végezte életét. Dayka szelídebb, elvontabb szellem volt, a felvilágosodás tüze átszellemültebb lánggal égett benne, a végzet látszólag megkímélte. Egyelőre csak magyar nyelvűvelő társaságot alapított a szemináriumban és teljes erővel tanulmányaira vetette magát. A pesti papnövelde, melynek tagja volt, feloszlott, Dayka Egerbe ment. A püspöki város híres volt diákságának garázdaságáról, de Dayka nem csatlakozott a garázda diákcsöcselékhez, a szabadság élménye magasabbrendűen nyilatkozott meg a szép, elbájoló ifjában: lesiklott a vallási merevség útjáról, szakított az ellenreformáció még mindig élő örökségével, a harcos türelmetlenséggel és eszméinek a szószéken is kifejezést adott; hiába kerülte ki Martinovicsot, őt is elérte a nemzedék végzete: a lázadás. így került vitába Szaitz Leó szervita hitszónokkal, az ellenreformáció vérbő, indulatos hangjának elkésett képviselőjével, e hang hajdani nagy dörgőinek képességei nélkül. A harcnak irodalmi emléke is van, Dayka két gúnyverset írt Szaitz ellen, az „Esdeklés“-t és a „Fohász“-t. Voltériánus vers mind a kettő, de Dayka inkább a szellemi színvonal és a jóízű magaslátáról támadja a dühödt hitszónokot, akinek végül is sikerült őt az egyházi pályáról eltávolítania.

A kényszerű pályaváltozás anyagi és lelki válságba kergette. Az egri sebet sohasem tudta teljesen kiheverni, vallási töprengései, melyekben a hit kegyetlen voltéri villogásokkal csatázott, nem jutottak kiegyenlítődséhez. Megélhetése sem volt biztosítva, egyelőre barátainál tengődött, így Bodnár Istvánnál Lőcsén. Lőcse végzetének második állomása, beleszeretett Bodnár háziasszonyának könnyelmű leányába, a leány csakhamar viszonyt szőtt a szép, ártatlan fiúval. Hiába óvta őt Bodnár, hiába győzdött meg maga is a viszony kártékonyaságáról, nem tudott kiszakadni a hálóból. Passzív, törekeny lélek volt, aki „elvézrik egy gondolaton“, illetve egy érzésen. Reich Zsuzsa jelentette neki a „a nőt“, „a szerelmet“, feleségül vette és ettől kezdve egy boldog órát sem élt. Kicsapongásban kereste a vigaszt, de ezáltal csak egészségét ásta alá. Halála előtt végre elhatározó lépést tett, Lőcséről Ungvárra helyezte magát tanárnak, feleségét Lőcsén hagyta, új életet

próbált kezdeni a tüdőbetegek sírig táró optimizmusával. De néhány hónap múlva már kopogtatott a halál.

Mint élete is mutatja: Dayka irodalmunk első túlfinomodott plántája. Balassa Bálint óta egyetlen költőnkél sem találjuk meg az élet egyéni átélésének, átérzésének akkora mértékét, mint nála. Balassa a régi magyarság katonagyéniségének költője, Dayka pedig az új korban magára maradt egyéniségé. Az egyén magára-maradottságát, didergését, kétségekkel való csatározását ő fejezi ki először irodalmunkban. Dayka kezdi meg nálunk azt a folyamatot, mely csaknem másfél századon keresztül végigzengi az európai lírát: az egyén vádol, panaszkodik, viaskodik a reá szakadt magánnyal, egyéni fájdalmak komor színeibe mártja világképét. Vajda János őse Dayka és igen jellemző, hogy hangjának egyéni varázsát korábban egyedül Csokonai Vitéz Mihály vette észre.

Dayka ízelíti először irodalmunkban az egyén lírai önmagára-utaltságát, a „homályos bánatot“, melyet nem bír feloldani az élet, mely elől hiába menekül bármerre és a „rettenetes éjt“, a magára maradt egyén vívódását emberi és kozmikus részvétlenség közepette. A halál Daykánál a mindent feloldó és megoldó „új élet“ kapuja. Az egyénné különült ember életérzése mindig tragikus, Dayka megtalálta ennek a tragikus érzésnek a hangját. Csak két időtálló verset írt, de mind a kettő „nagy vers“, a régebbi magyar líra első vonalába tartozik. A „Titkos bú“: tökéletes lélektani kép, a belső életet olyan biztos kézzel rajzolja, az egyén vívódásait olyan nagyvonalúan ábrázolja, akár Besenyeyi a „szent természetet“. A másik „A rettenetes éj“:

*„A barna felleg szárnyain az éj
A földre borzasztó árnyékot hint,
A hold csillámló fénye beborul,
Homályba sülyednek csillagjaink.
A záporral terhes köd megszakad,
S özönbe fojtja el a természetet,
Nézd a gyilkos villám mint hembereg,
Mint csattogtatja mennykövét alá
A zordon ég. A pusztító tüzek
Hasítják a kösziklás bérceket.
Az öldöklő villámok fényinél
A halvány orca rettegést mutat...*

Mennyire más természet ez, mint Rousseau-nak és követőinek „szent természete“. „Setét, mint a brittusé és rémítő, mintha Arábiában vette volna származását” — írja Csokonai. „Picturája felséges, — folytatja — a világosság benne kiálló és ragyog, az árnyékozat mély és erős“. Dayka merészsege és forradalma: egyéni életérzésének maradéktalan felszabadulása volt.

Kazinczy Ferencet nagy szerencse érte ellenfeivel. Bacsányinak félre kellett állania az útból, Kármán és Dayka korán elpusztultak, pedig Bacsányi bátorsága és társadalomszemléletének forradalmisága, Kármán szépprózája és Dayka lírája a „szent öreg“ számos kártevését ellensúlyozhatta volna. Kazinczy „vendéghangú“ irodalmat csinált a magyarból, nyelvünkéből pedig engedelmes közvetítő készüléket faragott. Dayka egyik versében éppen a „vendéghangú“ költészet ellen fordította fegyverét és verte a mellét, amiért ő is áldozott olykor az idegen istennek:

*„Nem vészen Phoebus itt magyar szót ajkára,
Bámul a hazafi vendéghangú dalára,
A tél már nekem is fagylatja eremet,
Már én is dallottam nem-honi verseket,
S mint láncolt kerék, vagy a bilincs csörgése
Oly kellemetlen volt Daykának éneklése.
Vétkes megtévedés! áruló gondolat,
Melly szédelgésemben intézte lantomat!”*

S himnuszt ír a tiszta magyar nyelvről:

*„Nem többet! bár maga nyújtandja poharában
A castalli forrást Phoebus vendégthonjában:
Holott akár gyengébb érzésre olvadoz,
Akár harsány kürtön csatákat riadoz,
Nyelvünk majd olyan lág, mint Zephyr nyögése,
Vagy a bús fülmile szívsebhető zengése;
Majd olyan, mint az ég rengő dördülete;
Felleghangon dalol, s rázkódtat ereje.*

*Mindenható egek! vagy szívem örömére
Magyar hangot vegyen hazám fia nyelvére:
Vagy, ha megvetitek merész szándékimat,
Adjátok meg hamar szépajkú honomat!”*

A magyar nyelv tehát „felleghangon“ dalol, éteri zene, természetes hang, de a természet legmagasabbrendű hangjaihoz hasonló. Ez a vers Dayka lírai lényének kulcsa: tiszta zenére törekedett, nemcsak szavak, hanem salaktalan érzések, végsőkéig tisztult élmények összezendítésére. A tiszta líra volt az álma, folytonos harc a tökéletességért.

Bacsányi János

(1763—1845.)

A nemzedék társadalmi végzete, Szentjóni Szabó László korai halálától eltekintve, Bacsányira súlyosodott legnehezebben. Kazinczy súlyos „vérvesztés“ árán ugyan, de életben maradt, haza jöhetett, újra bekapcsolódhatott a szellemi életbe, kibonthatta rendkívüli szellemét. Bacsányira azonban ránehezedett a kelet-közép-európai reménytelenség; kihullott a magyarságból, számkivetésben töltötte életének javát. „Nemtelen“ szülőktől származott, főúri pártfogóra volt szüksége, hogy fiatalon szerény hivatalt nyerhessen Kassán. A francia forradalomra írt verse miatt állását veszítette, ott kellett hagynia Kassát, a várost, függetlenségét, nagy szellemi kezdeményezéseit és terveit. Baróti Szabó Dáviddal és Kazinczy Ferencsel megalapította a kassai magyar társaságot, megindította a „Magyar Múzeum“-ot; úgy látszott, hogy az irodalmi vezérszerep az ő kezébe kerül és be is tudta volna tölteni, művelt elme volt, éppen olyan kitűnő tanulmányíró, mint költő. Ha a Martinovics-összeesküvés címén nem csap le a hatalom keze az írókra, a vezetés szerep aligha kerül Kazinczy kezébe, vagy legalábbis fenyegető ellenzéke támad Bacsányi vezérlete alatt. Bacsányi volt az egyetlen, aki a mélyebb magyarság és a tágasabb európaiság magaslatáról megküzdhetett volna Kazinczy németes ízlésével. A fogságból azonban csak Kazinczy tudott hazatérni.

Midőn Bacsányi kassai állását elveszítette, ismét felvilágosodott főúrra volt szüksége az éhenhalás ellen: gróf Forgách Miklós nyitrai főispánhoz került titkárnak. A Martinovics-ügy leleplezése alkalmával elfogták, sikerült ugyan tisztázni szerepét, de egyesztendei börtönre ítélték a kihallgatás alkalmával elárult veszedelmes elvei miatt. Bacsányi a bíróság előtt „kitört“, másodszer életében, —

első volt a franciaországi változásokra írt verse, — a két „kitörés“ elegendő volt arra, hogy a hatalom egész életére megbénítsa. Azok közé tartozott, akik — a hatalom vélekedése szerint — elegendő képességgel rendelkeztek az ország halotti nyugalmanak felizgatására, szellemi szélcsöndjének feldúlására, tehát nem engedték fogságának letelte után sem szabadjára, mindhalálíg felügyelet alatt kellett élnie. A napóleoni időkben ismét vád súlyosodott reája, neki tulajdonították a magyarokhoz intézett napóleoni kiáltvány magyarra fordítását. Bacsányi a francia csapatokkal legnagyobb „látomásának“ színhelyére, Párizsba menekült, de mennyire más Párizs volt már ez, nyoma sem volt benne a nagy forradalmi tűznek, mely egykor Kassáig világított. A Párizsba bevonuló osztrák hadak elfogták, visszahurcolták, ismét börtönbe jutott, kiszabadulása után pedig rendőri felügyelet alatt tengődött. Hazajövetelre nem is gondolhatott, de a hon se fogadta volna be — nem volt vidéki birtoka és kúriája, mint Kazinczynak; a népből fölmerészkedett embernek irtózatos magányát, kiszolgáltatottságát kellett végigszenvednie; ez volt írói végzete is.

Bacsányi alulról jött élmények és indulatok lerázhatatlan terhével, nem tudott mesterséges irodalmi világot teremteni. Írt ugyan kelletlen dicsőítő verseket főúri álnagyságokhoz és széplelkű dámákhoz, olykor a németes érzelmességnek is hódolt, tépelődve bölcselkedő költeményeket szerkesztett Bessenyei példájára, de igazi költői hangja csak egyetlenegyszer tört ki a fiatal kassai napokban, midőn ki merte robbantani a francia forradalom egyetemes európai hatásába vetett hitét:

*„Nemzetek, országok! kik rút kelepében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében;
S gyászos koporsóba döntő vasigátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbagyitoknak felszentelt hóhéri,
Jertek! s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!“*

Bacsányi a tömegmozdulatok, az emberi átalakulás előérzetében tudott igazán beszélni, akár Petőfi. A francia

forradalom vérmes kelet-közép-európai álommá nőtt benne; meg tudta volna írni a tömegek keserveit, követeléseit, indulóit. A „Franciaországi változásokra“ írt verse tökéletes, a XVI-ik század elszánt prédikátor-hangja születik újjá soraiban. A vers „mértéke“ nem pengés és lengés, hanem tények dübörgő lépte, súlyok zuhanása. Az eszmei újdonság és a formai egyszerűség különös szépséggé olvad, időtlenséggel ruházza fel a költeményt. A régi magyar indulat forrósága csap föl; egyszerű, kemény fegyvereket forgat, akár a lázadó paraszthadak. A vers megjelenése után azonnal beléje fojtották a szót.

Bacsányi leszámolt a helyzettel, nem élt benne a korán halók gyors tűzzel égő hősiessége; fejlett, fegyvelmezett, széles, európai műveltséggel egyensúlyozott elme volt, verscsíráit eztán leveleibe fojtotta, leveleiben fejtette ki az egyetemes európai átalakulásba vetett hitét és reményét: „A darázs vesztét érezve csíp legmérgebben. Szomorú állapot, hogy a magyar litteratúrának ezer meg ezer akadályait oly nehéz elhárítani. A setétségnek apostoli ez ellen fordítják minden erejüket, mert látva tapasztalják, hogy ezzel együtt terjed a világosság, ezzel együtt fejtődik ki a népnek észbeli tehetsége.“ Azt is tisztán látta, hogy ha Kelet-Közép-Európába átcsap a francia tűz, hatása másként jelentkezik majd, mint Nyugaton, nem lesz polgári jellegű, hanem a paraszti tömegeket mozditja meg: „kn mindazokból amiket történni látok és hallok, nem hozhatok ki egyebet, hanem hogy elmúlhatatlan a mi hazánkban is a revolutió, még pedig, mivel az észnek józan világossága előre nem ment, revolution a la Hóra és Gloska fog lenni. De mit gondolkodnak ezzel, ha szinte általlátnák is az ilyen emberek? Nekem azt merete két esztendővel egy valaki mondani: Mint sem a mi religiönkban legkevesebb változás legyen (tudjuk mit értenek ők a religió neve alatt), inkább veszszen el az egész magyar haza! . . .“

Verseiben még egyetlenegyszer felvillan a nagy ábránd, de már intellektuális síkra tolva:

*„Higyjük: előbb vagy utóbb diadalmaskodni fog a köz
Értelem és akarat; diadalmaskodni fog egykor
A nagy Egész hasznát kereső törvényes igazság,
Melyet minden nyelv, minden szív, minden erő véd,
S melyet az ész, mint bölcs kalauz, vigyázva vezérel“.*

A nagy álmok azonban korai halált haltak hordozóikkal együtt, az élve-maradottakban pedig letört a szárnyuk; Bacsányiban is. A vágyott európai átalakulás rendkívüli költőjének született, nem tudott áthangolódni szelídebb melódiákra, mihelyt kizökkent elrendelt útvjáról, másodrendű költővé süllyedt.

Másik sebe is volt Bacsányinak, ez sem gyógyult be mindhalálíg: elveszített költői birodalmának a fájdalma. Kazinczy hosszabb fogságot szenvedett, mint Bacsányi, mégis osztályhelyezete szerencsésebb sorsba vezérelte. Hazatérhetett, vagyona legfontosabb életszükségleteit fedezte, a szellem képviselői rokonszenvvel fogadták, glória övezte homlokát, versenytárs nélkül ülhetett a vezéri székbe, melyre Bacsányi tartott valamikor igényt és igényét sohasem adta fel. Kazinczy ellenzéke felhasználta Bacsányi tekintélyét, a száműzött üzeneteket küldött Kazinczy ellen, de a távolság folytán nem elegyedhetett közelharcba. A hadak, melyekre támaszkodott. — Kisfaludy Sándorék — nem voltak alkalmasak diadalmas harc vezetésére. A második vonal fordult Kazinczy ellen és Bacsányi akarva, nem akarva az ő martalékuk lett. Hiányoztak az eszközei nagyvonalú irodalmi harc viselésére, csak nagyszerű elvei és elgondolásai voltak, melyek hiába repültek át a Lajtát, nem mérkőzhetek Kazinczyék szervezettségével. Bacsányi a közelmúlt magyarabb hagyományát próbálta Kazinczyék ellen szögezni és igen jó helyen tapogatózott: Faludi Ferencnél. Kiadta Faludi verseit, életrajzát, tanulmányt írt a nemzeti nyelvről és költészetről, saját verseit is közre bocsátotta, be akart nyomulni az irodalmi életbe, a hajdani forradalmár a tiszta hagyomány haragos angyalaként jelentkezett újra, a Kazinczyék diktatúrája alá került irodalmi élet azonban alig vett róla tudomást. A „nemtelen“ népfít a magyar élet másodszor is kivetette. Midőn nyolcvanéves korában az Akadémia tagjának választotta, némán, a vert had, a „ki nem dalolt“ élet feloldhatatlan sérődöttségével fogadta a megtiszteltetést. Halálát csak két esztendő múlva vette tudomásul irodalmi közvéleményünk.

Ányos Pál

(1756—1784)

Ányos Pál is a korán hulló csillagok sorába tartozik, de nem társadalmi állásfoglalása kergette fiatalon sírba. Szerzetes volt és bár meghasonlott hivatásával, nem merészelt kitörni belőle, lázadozott a vén falak között, de el nem hagyta őket. Nem volt fogyhatatlan életkedvű bohém, mint Versegly Ferenc, inkább Dayka Gábor tiszta, törekény egyéniségét tekinthetjük legközelebbi rokonának. Daykát szerencsétlen szerelmi kapcsolat siettetette a sír felé, Ányost a visszafojtott szerelem. Négy fal között folytak napjai, az életnek csak távoli zúgását hallotta, csak elképzelései és sejtései voltak róla, nem jutott el az átélés forróságához. Életmódja magyarázza naivizmusát; elsősorban nacionalista naívságát. Földrengető eseményt, „haladást“, látott abban, hogy gróf Károlyi egy ünnepélyes felvonuláson „kisdéd szülőtyével“ megjelenik és „Magyar ének hangzik buzgó ajkából“. Ez a patetikus nacionalista naivizmus, mint nemesi-nemzeti „öndicsőülés“, gazdagon előnti a kort, még a következő évtizedeket is; Ányos a legjobbhiszemű és legjellegzetesebb képviselője.

Legmélyebb hangja, akár Daykáé, a magára maradt egyéni siráma volt, de Dayka eredetiben, mélyebbről felbukkanva fejezte ki ezt az élményt, — Ányos híres verse: „Egy boldogtalannak panasza a halovány holdnál“ bágyadtabb, színtelenebb.

ő is megütötte a patriarkális feddő hangot az idegen divat és a hölgyek kendőzöttsége ellen, ám ez a hang Gvadányiban erősödött országos hatásúvá. A „Kalapos királyról“ írt versében pedig a nemzeti visszahatás mellett a korlátolt rendi reakció is jelentékeny szerepet kapott. Négy fal közül nézte a közéletet, életformája megakadályozta nem közönséges tehetségének fejlődését.

Szcntjóbi Szabó László

(1767—1795)

A bihari nemesi fiú tanulmányait a debreceni kollégiumban végezte, meg is találjuk a nyomát költészetében, némi kis jóakarattal akár a debreceni költők közé számít-

hatjuk. Debrecenből Nagyváradra került tanárnak, majd Nagybányára, de II. József halála után állását vesztette. Ekkor jogász lett, később közigazgatási tisztviselő. Megismerkedett Martinoviccsal, de csakhamar ott hagyta társaságát. Mégis (Súlyosan elítélték, mert elmulasztotta az összeesküvés följelentését. Mikor letartóztatták, beteg volt, baját szégyelte, titkolta, így elhatalmasodott rajta. Csakhamar elhunyt a börtönben.

Szentjóni Szabó László a kezdet kezdetén állott. Lassan érlelődő költő volt, de a népies hang nála csendült fel legerősebben kortársai közül. A falusi élet felé vonzódott, gyermekkorának emlékei is a faluhoz fűzték, egyszerű és természetes modorban merészelt verselni, a népi kifejezőmódot bátran és bőségesen használta. Remek zsánerképet írt az „együgyű parasztról“, még Gellért-fordítását is alaposan megtűzdelte magyar népi zamattal. Érdekes kísérlete Mátyás királyról írt drámája, szépprózája és megkezdett történelmi tanulmánya.

A letiport írói nemzedék tragikumát ő példázza legjellegzetesebben. II. József uralma nyitott pályát neki, — meg is siratta a császár halálát egyszerű, meleghangú versben. A Martinovics-vállalkozáshoz éppenhogy hozzásodródott, nem voltak társadalmi és politikai tervei, inkább a fiatal korában magába szívott felvilágosodott szellem természetes nehézségi ereje lökte Martinovicshoz, ám ijedten elugrott, mihelyt a magyar jakobinusok belső tüze megperzselte. A végzetet mégsem kerülte ki; példának kellett halála: a felvilágosodott nemzedék elrettentésére.

Egyszerű, természetes hangja eredeti színfolt korának költészetében. Csak csírákat hagyott hátra; inkább költői lehetőségeiről beszélhetünk, mintsem maradandó eredményeiről.

Kármán József

(1769—1795.)

A losonci református superintendens fia sasorrú, szép, kellemes modorú, romantikus hajlamokkal felruházott, titokzatos életű ifjú volt. Majdnem beleszédült a spiritizmusba, később a szabadkőműves társaság híve lett. Életéről nem sokat tudunk, egyedül Markovics grófnőhöz fűződő

nagy szerelméről tudósítanak hiteles emlékek. Műveit folyóirata, az „Uránia“ őrizte meg, melyet egyik előkelő hölgypártfogója támogatott, de részvétlenség folytán nem-sokára kénytelen volt megszüntetni. A pesti színház ügyeit is intézte, a nyelvmívelő társaságnak buzgó tagja volt, nagy társadalmi sikereket aratott. Aztán egyszerre eltűnik, irodalomtörténeti közhelyek tartják fenn emlékét, kihull a magyar tudatból.

Az irodalomtörténet a „Fanni hagyományai“ című érzékeny-érzelgős regény szerzőjét ünnepli benne. Német hatás nyomán keletkezett regénye valóban fontos állomás szépprózánk történetében: a régi magyar elbeszélő nyelv ellágyulásának első bizonyága. A magyar érzelmi hang skálája hallatlanul kiszélesedik ebben a regényben, megszületik a lírai próza, anélkül, hogy nyelvünk eredeti természetén erőszak esnék. Kármán ismerte nyelvünk minden árnyalatát, természetes finomságait, az igék értelmének sokrétűségét, változatait. Tudatában volt, hogy a régi szavak sokhúrú hangszerek; alkalmazásuk, elhelyezésük és kapcsolásuk merészebb rendje sokkal alkalmasabb érzelmi kultúránk kifejezésére, mint frissen készült új szavak dandára. Kármán művével, mint írja, „a képzelet ország-lása“ kezdődik, a belső élet bonyolult eseményeinek, hullámzó megérzéseinek és sejtelmeinek ábrázolása. Az „új országlás“ kifejezésére az eredeti magyar nyelv tökéletesen bevált. Kármán a természetes magyar nyelv fegyvertárá-nak használásával mutatta meg bátorságát: a nyelvjárást is alkalmazni merészeli; ösztönös és tudatos nyelvművész.

A „Fanni hagyományaiét mindazonáltal nem tartom legmélyebb megnyilatkozásának. Inkább készülődés volt idegen irodalmi irány nagyvonalú felszívása érzelmi kultúránkba, odaadó póz, mely csaknem szenvedéllyé mélyült. Jóformán gyerekfővel írta regényét és nem sokkal utána egyik tanulmányában, „A nemzet csinosodása“-ban érett gondolkodóként jelentkezik. Az érzelmes regényíró megkeményedik, tölgyfaként feslik ki a mélabú ködéből, a magyar sorsélményt töményen összefoglalja és példátlan írói bátorsággal maradéktalanul kimondja. Huszonhat esztendőskorában már halott volt, aligha állapíthatjuk meg, hogy tölgyfa lett volna-é, vagy finom felhővonulás a magyar égen, a „nemzet csinosodásáról“ szóló tanulmánya azonban megdöbbenítő: sorsélményünk egészen Ady-ig nem

jelentkezik ilyen átható, kegyetlen világossággal. Bevezetőnek: kikel azok ellen, akik a nemzetet könnyelműen kényeztetik és hősi, etikai magatartást követel: „Merész légyen, — vívjon meg bátran a tudatlansággal és az erőszakkal; hagyja az örökkévaló: „úgy van! igenis!“ mondatát a tányérnyaló sycophantáknak. — Sisegjenek bár a kígyók, és köpködjék fekete mérgeiket, huhogjanak a setétség madarai, károgjanak a varjak és körülötte ordítsanak a hold felé az éjféli ebek, — ő szóljon igazat, vagy hallgasson“. Mennyire más hang ez, mint Kazinczyék fenkölt, érzelgős beszéde; az író szenvedélye végső igazságok felé törekszik, Adyra emlékeztető elszántsággal.

Kármán észrevette, hogy bizonyos belső pánik lepi el éppen legjobbjainkat: megdöbbennek, hogy seholy sem vagyunk, sehová sem tartozunk, nem is rekedt meg a fejlődésünk, mert el sem indult: „Bizonsága voltam sok külföldi főiskolát megjárt ifjak rakodt és széles ösmereteiknek. De alig hogy haza tértek amazok ősi mezejökre, nem tudom micsoda kimagyarázhatatlan elalélás fogta el őket.“ Magyar ájulás: aki a parlagból vétetett, visszaroskad a parlagra; a magyar környezet átalakulása nélkül hiábavaló legjobbjaink gyors égése, merész fényjele, — ezt a jellegzetes Ady-élményt Kármán már kifejezi. A tehetségek „örök porba taposása“ ellen elsőnek ő emel szót, a magyar társadalmi éghajlatot tartja betegnek, akár Ady Endre: „A kit keskeny telekje nem táplál, vagy alig táplál véres veritéke után, ne engedje, hogy számos gyermekei ugyan azon emlékre támaszkodjanak, melyet már ő maga megapasztott. A tudományok nemcsak gyönyörködtetnek, hanem táplálnak is. Nyitva áll a becsület útja a merésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei; és nem méltóbb-e hozzájuk, jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mint ha azok maradnak a mik: nemzeti betyárok.“ Kármán számol be először a mezei nemességnek, a kúriák lelkének csődjéről, mintha a fiatal Ady Endrének „Amiről a régi porták mesélnek“ című írását olvasnók: a kúriákban «egy ujjnyi peripheriába szorul“ az élet; ide vezetett Werbőczy kegyetlenül merev társadalmi rendje, betokozott rendi gondolkodása, az előjognak a parlaggal kötött szövetsége.

„A tehetségek — panaszkodik Kármán — halva fekszenek. Meggátolja a henye és vad életmódja azoknak

kifejlődésöket“, — ismét mintha Ady hangja szólna: „E föld a lelkek temetője“ és „Nyakatokon vad úri tatárok“. „Nem merik felemelni magokat ós gondolkodni“; áltekin-télyek akkora tiszteletet élveznek, mint a Dalai Láma. „Egyiptomi sötétség borítja a rabielkeket. Megavult szoká-saik mellett maradnak és tüzzel-vassal kergetik azt, a ki nekik megmutatja, hogy másként jobb volna, mint úgy, a mint van.“ S vajjon mi tudja fölverni a magyart ebből a zsiros, konok, mezei tenyészetből? „Vad bacchanáliák és thraciai dühösködések.“ Kármán vádirata izzó lírával telített és mégis dermesztően tárgyilagos, akár Adyé. Kár-mán is magyar jakobinus volt, de nem hitt a külső, poli-tikai orvosszerek csodálatos sikerében; mélyebbre nézett: a magyar társadalom emberi magatartását, belső szerke-zetét vizsgálta, súlyát mérgette; az eredménv kétségbeejtő volt.

Tanulmányának figyelme egész életünkre kiterjed. Először szólaltat komoly kritikai hangot a nyelvújítás ta-tárjárása ellen, mely „kivette nyelvünket eredeti erejéből, szívós és velős természetéből“ (a „szívós“ és „velős“ jelző csakugyan legtalálóbba a régi magyar nyelvre). „Elborítja a korcs, idéltlen faragású, hangú, a nyelv természetével el-lenkező és fület sértő szavak sáskaserege egész literatúrán-ka-t, és ezt nyelvművelésnek nevezzük!“ Kármán a nyelv keletkezésének és fejlődésének is a mélyébe látott: „Ne szót vegyünk az ülő alá, ne szót kovácsoljunk; dolgot, ne héjt, velőt, ne formát, de valóságot!“ A nyelv az élet teremtő fejlő-désének része és részese, Kazinczyék elvonatkoztak az élet-től és mesterkéltn irodalmi világ öncélúságába menekültek, nyelvük is mesterséges termék volt, nem csordult elegendő élet az új szavaik légies testébe. Ilyen mélyről nem nézte, nem bírálta senki a nyelvújítást. Csokonai szélesebb elvi alapot épített Kazinczyék ellen, de esztétikai szemlélete nem volt ilyen megrendítően mélybeható, mint Kármáné.

Jelenjék meg kevesebb munka! — hangoztatta a kri-tikai szigor magányos hirdetője. Merjük magunkat adni! — kiáltotta az eredeti magyar kultúra álmodója. Látta a fordításözön veszedelmét is, rablelkeknek vélte a fordító-ka-t, akik mindig csak tolmácsolnak. Nekik köszönhetjük, hogy egy-egy harmadrendű német író világának szolgálai lettünk, bár érzelmi kultúrájuk, észjárásuk és nyelvük al-kata merőben idegen. Kazinczyék ebből az idegenségből

fegyvert kovácsoltak önmagunk ellen, nyelvünk szegénységére következtettek és erőszakot követtek el rajta, hogy az idegen példa szolgálai kifejezésének engedelmes eszköze legyen. Kármán ebben a tevékenységben az eredeti magyar irodalom csődjét szemlélte. Az irodalom utánzássá kezdett süllyedni, ezért fordult Kármán a silány, érzelgős lírai utánérzések ellen, veszedelmet látott abban, amiért Kazinczy ájuldozva lelkesedett. Kármán tudományos irodalmat sürgetett, intellektuális edzést ajánlott szellemünknek.

Kármán többi műve: jelentéktelen fordítás, átdolgozás és önálló prózai kísérlet. Rengeteget írt, meg kellett töltenie folyóiratát, az „Urániát“. Nagyon fiatal volt, írói fejlődése alig vette kezdetét, írásait inkább tapogatózásoknak kell tekintenünk; a „Nemzet csinosodásáról“ írt tanulmánya mint magányos csúcs merészkedik fel közöttük. A „Magyar látó“ komor, súlyos szavai nem csendülnek meg többé egyetlen művében sem. Nem volt biztató visszhangjuk? Vagy túlságosan fenyegető volt a visszhang? Valószínűnek tartom, hogy a többség nem értette meg keserű ítéletét, Kazinczyék azonban, mint bizonyos jelek mutatják, nagyonis megértették és a fiatal író „veszedelemként“ kezelték. Az „Uránia“ részvétlenség miatt megszűnt, Kármán édesapja Losoncon meghalt, a fiú apja halottaságához sietett és nem találkozunk vele többé.

Verseghy Ferenc

(1757—1822)

Verseghy Szolnokon született, az Alföld nyelvét hozta irodalmunkba, eredeti nyelvi kincséhez, a tájszavakhoz, a szolnoki szólásmódhoz mindvégig ragaszkodott. Nyílt összeütközésbe kellett tehát kerülnie Kazinczyval, mert hű maradt a magyar nyelv mély kincsesbányáihoz. De a pálos szerzetes összeütközésbe került egyházával is. Midőn II. József a pálosokat feloszlatta, mint táborigyelmeztető működött Budán, szabadabb pályája lehetővé tette, hogy teljesen a felvilágosodás áramkörébe kerüljön. Lefordította Miliót felvilágosodott történelmi művét, háromhavi kolostori fogságba küldték érte Nagyszombatba. Itt írta legnagyobb felvilágosodott versét Koppi Károly pesti egyetemi tanárhoz:

*„A komor éjszak alatt fekszik Nagyszombat; egében
majdnem emészthetlen szemetek szállonganak; itatja
sárga mocsárral elegyült, s pöcesóval teljes erekből
áll; s ne hogy a frissebb levegő megjárja koronkint
a beteg elméket, szemevájt szerzője bevonta
négy szögletbe szorult kulibáit téglasövénnyel.“*

A széles, szabad láthatárú alföldi város fia tiltakozik a felvidéki „urbs“ ellen; nem bírja a szűk utcákat, az összeszorult házakat, népének komorabb, zárkózottabb kedélyét.

Azután a kolostori szellem ellen fordul:

*„Senkinek itt vétek nélkül sem látni szemével,
sem nyelvét szabadon szóitatni, sem élni eszével
nem szabad. Orraikon tündéres sárga üvegből
metszett pápaszemet hordván, min finom aranynak
tartják, a mit az örkuvaszok fitogtatni akarnak.
Nékem is ily pápaszemet metszettek azonnal,
hogy nyomorult falujok rongyos kapuján beléptem.
S a mint vizsabetém eszelős adományukat, ádáz
tajtékot túrván ajakikból, megfenyegettek:
hogy szememet, ha velők nem akarnék látni, kivájják.
Mit tehettek egyebet? megaláztam kurta üdöre
orromat.“ ..*

A felvilágosult magyarok eljövendő harca mellett tesz hitvallást:

*„Mért ne lehetne tehát nekem is mellembé bezárni
titkos ítéletimet; s az övéket minden üdőtlen
ostromlás nélkül csak azonban megsüvegelni,
míg nyelvem rólok szabadabb szólásra fakadhat?“*

Kifejti írói morálját is, mely távolról sem hősi morál, inkább a felvilágosodott józanság szava, az idő várása és beismerés, hogy ez a társadalom nem érdemel véres, hősi áldozatokat:

*„Ők a képmutatást mocskos nyereségnek okáért
űzik; az egy szomorú szükség, melly engemet arra
kény telít csak azért, hogy titkosb tollam ezentúl
kellemetesb hasznot hozhasson az árva magyarnak,
mint mellyett könyvem konokabb védelme szerezne.
Nincsenek olyan üdők, hogy tőlünk a nagy igazság
bajnoki vérontást kívánjon;“*

A „bajnoki vérontást“ mégis alig tudta elkerülni, bekapcsolódott a Martinovics-szövetkezésbe és lefordította a francia forradalmi himnusz, „A marsziliai éneket“ amolyan „csülökre magyar“ módra:

*„A zsoldos martalékok nyája
ordítva habzik ellenünk,
halált visítgat trombitája,
remeg szavára életünk.
Szerelmes asszonytársainkat
örök bilincsre kergeti,
honunkat földig égeti
s pallosra hányja magzataikat.
Fegyverre bajnokok,
levente magzatok!
Rontsunk, rontsunk
e vérszomjúkra,
szabdadjuk halmokra!“*

„A marsziliai énekért“ csaknem fejével fizetett, azért kegyelmeztek meg neki, mert pap volt és nem volt kívánatos több pap kivégzése; de közel kilenc esztendő-t töltött börtönben, mint Kazinczy.

A börtön előtt még egy nagyszabású felvilágosodott költeményt írt, „A magyar Hazának anyai Szózatyát“. Ez a verse nem forradalmi ének, hanem benne foglaltatik a következő század reformkorszakának minden kívánsága, Kölcseyék egész társadalmi felvilágosodottsága. Verseghy fordul először nyíltan a rendi alkotmány ellen:

*„Ti magatok tudgyátok imént, melly durva szabások
állnak Törvényünk szent nevezettye alatt:
melly bal ítéleteket rakogat vállára Nemünknek
a tsak azért kedves, mert ezer-évi szokás!“*

De állást foglal a II. József halála után elhatalmasodott abszolútizmussal szemben is:

*„Ésszel, okossággal kell kormányozni az Embert,
a kibe a fő Ész része rekesztve vagyon,
őseitek, Fiaim! nem mint Despóta-királyok
írták a Törvényt, melly fiaikra maradt.“*

*Ezt néktek, kik az ő született örökössei vagytok,
a mikoron szükség, fontra idézni szabad.
A törvény-szerző hatalom Ti köztetek, és a
választott fő közt nemde fel-osztva vagyon?
A Törvény Fejedelmi tehát, s nem Rabjai vagytok,
s jobbító kezetek nem köti hátra bilints. “*

A világrételem mámora öntötte el a börtön előtti Verseglyt, a bölcselkedő oktatás és az éles szatíra hangját váltogatta; a magyar felvilágosodás legnagyobb költője lehetett volna. A börtönből azonban ő is egész életére megfélemlítve, kilenc szörnyű esztendő visszatérő rémképeitől üldözve tért vissza, mint Kazinczy Ferenc. Verseghy lírai ereje, frissesége azonban nem tört meg, csak más síkra tolódott. A börtön után is kitűnő lírikus maradt; a nyugateurópai vers csak Csokonainak sikerült olyan tökéletesen, mint neki. Kazinczy legszebb lírai álma: a kecses, természetes bájjal szökellő, finom és üde képeket lengető vers Verseghynek sikerült, nem pedig Kazinczynak. A „magas“ irodalom igényességét Verseghy egyeztette össze a dalia mossággal, a lírát visszavezette a tiszta zeneiséghez. Csak Csokonai tudott ilyen leheletszerűen finom képeket szőni:

*„Ah! benne, amint rám mosolyga,
Laurámnak láttam két szemét,
A harmat éppen ráhullatta
Gyenge tejét. “*

Minden verse páratlan formai tökéletesség. Az érzés maradéktalanul belenyugszik a formába, a kehely színültig megtelik, az akkord teljes erővel végigzeng és betelten, nyugodtan elhal.

Nemcsak nyugateurópai formákat használ Verseghy, hanem kedvelte az antik mértéket is. A nyugatosság, a deákság és a magyarság bonthatatlan egységbe forrott benne, — bár felszínes filológiánk mindenáron a német líra epigonjának szereti feltüntetni. A bölcs horatiusi megnyugvást, az „aranyos középszert“ gyönyörű magyar hangon és antik mértékkel fejezte ki:

*„Szürcsölje kristály serlegiből borát,
Melyet Tokajnak szöllei hoztanak,
Kit pór szugolybúl úri polcra
Felvezetett az agyas szerencse.*

*Én szűk szobámban kegyetlen éhemet
Egykét falattal, szomjamat édesen
Meg csillapítom hűs vizekkel,
Csak nekem adjon az ég ezekhez*

*Érzékeny asszonyt, friss levegő eget,
Gondatlan elmét, régi barátokat,
Meglott koromban férfiszívet,
s víg kobozomnak örök virágzást. “*

Líránk nyugatos igényét is magyar lélekkel és nyelvvel tudta teljesíteni. Bevitte verseibe a széles, szabad, nyílt magyar horizontot:

*„Eltűnt a napnak fényessége,
S a bíbor, mely nyugtában ége,
Pej szürkületre változik.*

*A hold kiúszik ősz egünkre,
Az éj langy álmat hint földünkre,
Mely hűs homályba zárkózik. “*

A keleti érzéki képalkotás, mely az emberhez hangolja, az emberi történés részévé teszi a természetet: Verseghyben is megnyilatkozott. Magyarsága nem külsőséges, nem patetikus és retorikus magyarság volt, hanem lényeg, az életérzés kútfoje. „A tél“ című verse a magyar életkedvből gyönyörű érzelmi kultúrát teremt; ezt a költeményét különben bátran a magyar líra első remekei közé sorolhatjuk:

*„Nézd a hegyeknek pusztá girincein
Mint fénylik a hó! Görnyed az ősz liget
A súly alatt, s a rost folyónak
Zajjai partjaihoz hegednek.*

*Enyhítsd szobádnak gömbörodött egét,
Bőven tüzelvén, s régi hegyaljait
Gyakrabban öntess serlegetbe.
Hadd köz atyánkra egyéb ügyünket.*

*Az ő kezében hempelyeg a világ!
Egy csattanással szétveri fellegit
A vésznek, és a gyenge hárszlomb
Sok remegése után lenyugszik.*

*Bús lesz-e vagy víg holnapi hajnalod?
Azon ne aggódj. Vedd nyereség gyanánt
A sors kezébül a mai, s még
Messze vagy életed alkonyaiul,*

*Áldozz naponkint, hogyha kitelhetik,
A bölcs örömmek. Most simogassa le
Nyájás barátod homlokodról
Hornyait a szomorú magánynak.*

*Most vonj le játékszalogot álnokul
Meghorgasított ujjairól setét
Suttonba elbujt Chlorisodnak,
Kit nevetése korán elárul.*

*Most járj koronkint víg remegésein
A szós koboznak nemzeti táncokat,
Friss pörgetéssel megtepesztvén
A veled ölbekapó menyecskét.“*

Egyedül Fazekas Mihály tudta az antik mértéket eny nyire összehangolni az eredeti magyar életérzéssel. „A tél“-ben nyilatkozik meg Verseghy mitológiája is. Alföldi ember mondja „közanyának“ a földet, — s ebben a szóban a „föld édes anya“ mitológiája folytatódik. Verseghy „köz anyáknak“ maszkulin mását teremti meg: Istent nevezi „köz atyáknak“; nincs magyar szó Isten egyetemességének tökéletesebb kifejezésére. Verseghy Istenben szüntelen tevékenységet, folytonos teremtést lát, nem merevíti dogmákba, nem dermeszti hideg képpé s különös gyengédséget, szinte játékosságot érez Isten folytonos tevékenységében: a „köz atya“ kezében „hempelygeti“ a világot és gondol a „gyenge hárslombra“ is. Van ebben az istenélményben valami egyszerű keleti ősiség, antik családiasság és keresztény szelídülés.

Képei egyetemes ívűek és mégis kézzelfoghatóak; az egész természete, a világra éppen úgy érvényesek, mint a magányos élőlényre. Az egyszerűség nagyszerűségét egyetlen költőnk sem fejezi ki olyan tökéletesen, mint Verseghy Ferenc:

*„Á sínló hónap méhijübül
A föld kiköltözük,
S új lelket vévén nedvibül
Friss zöldbe öltözük.*

*Szélednek a ködfellegek,
Kék botjuk felderül,
Zsendülnek minden termetek,
S a szív is meghevül.“*

Kevésbé sikerülnek költői elbeszélései, de érdemük, hogy realizmus felé törik az ösvényt. Sokkal fontosabb Verseghy szépprózája. Német regényeket „magyarosított”, a kilencesztendő fogságban megtört és megfélemlített író nem mert önálló utat vágni. Nagy szegénységben tengődött, minden szellemi munkát el kellett vállalnia, hogy száraz kenyerét biztosíthassa. A német regények átültetése veszélytelen volt és kellett a közönségnek. Verseghy tudta, hogy mi vár a merész magyar íróra, keserves tapasztalatok után nem merészelt újra felingerelni a hatalom botor viselőit és a mindenre kész „csürhét”.

Regényei közül a „Gróf Kaczaifalvi László, avagy a természetes ember” a legsikerültebb. Német könyveken keresztül szívta magába a francia felvilágosodás hatását; a német irodalmi szűrő igazolójegynek számított. A „Gróf Kaczaifalvi László” két szempontból nevezetes: Verseghynek sikerült élvezhető, folyamatos magyar prózai stílust teremtenie a nyugati hatás közvetítésére, de ugyanakkor a regény figuráit is „magyarosította”. A regény hajdúi, inasai, parasztjai, vidéki nemesei nagyszerű magyar alakok. A magyar felvilágosodás letiprása és íróinak irtása Verseghyben nemcsak a satirikus költőt ölte meg, hanem az eredeti magyar regényíró is. Realista költői elbeszélései kikíváncsoznak a versből, prózába öntve: remek elbeszélésekké és regényekké tágulhattak volna.

Művelt, tudós fő volt; nyelvészeti munkássága is igen figyelemreméltó. Kazinczy diktatúrája és Révay Miklósnak Verseghy ellen indított nyelvészeti harca egyre jobban kiszorították a „magyar hárfást”, a bohém öreg papot az irodalmi életből. 1822 december 17-én néhány jóbaráton kívül csak Toldy Ferenc és Bajza ballagott koporsója mögött.

Pátriárkák

Barcsay Ábraiám

(1742—1806)

Az erdélyi származású Barcsay Ábrahám Bessenyeivel testörködött, majd átlépett a hadseregbe, ezredesi rangig vitte. Később visszakerült a testőrségbe és úgy látszott, hogy igen magas katonai pályát fut be, midőn váratlanul nyugdíjazták. Egyik életrajzírója úgy véli, hogy felségsértést követhetett el; felvilágosodott világszemlélete és heves természete a föltevést valószínűvé teszik. Hazatérve Erdélyben Alsó-Csórán élt egyszerű udvarházában. Életrajzában irodalmi szempontból alig találunk érdekeset. A katonatiszt szokott életét élte, pályája szépen emelkedett, előkelő baráti összeköttetései voltak, de éppen olyan mélyen meghasonlott hivatásával, mint barátja, Orczy Lőrinc. A háborút a felvilágosodott ember szemével nézte, minden hadi esemény újabb és újabb humánus tiltakozást váltott ki belőle. Űde, természetes hangjában, sebes lírai iramában látszólag a Balassa-sors éledt fel, holott: a magyar katonagyéniség fordított hátat a vitézségnek és tért meg egyszerű mezei embernek, „parasztnak“. A mozgalmas katonaeletnek mégis sokat köszönhet, elsősorban lírai fölényt. Nem fogott rajta a Kazinczy-korszak, nem vett részt az irodalmi életben, „hevesen“ írta verseit, az élmény szűzi tisztaságban csordult soraiba. Sok töredéket hagyott hátra, ha az ihlet megtorpant, a vers véglegesen abbamaradt. Nem csiszolta, nem művelte tehetségét, nincsenek fáradt és kiemelkedő versei, egyazon színvonal uralkodik valamennyiben. Költészete nem mondható változatosnak, de mégsem egyhangú; a frissesség, a közvetlenség, a gyors ömlés minden

versét üdévé varázsolja. Eredeti szín korának irodalmában és szegényebb volna nélküle a korszak.

Barcsay Ábrahám vissza mert térni a tompacsengésű régi magyar vershez. Egyetlen mély hűrt pengetett, szerette az ódon csoportrímeket, de mély húrja változatosabb és hitelesebb szépségű hangokat adott, mint Kazinczyék kényes, gazdag húrozatú szerszámai. A „Télnek közelgetéséről“ írt verset, akár Berzsenyi, aki óklasszikus formába sűrítette viharos nyugtalanságát, határtalan kozmikus együttérzését. Berzsenyi „Közelítő tél“-jének mértékében a tér és az idő panaszkodik; Barcsay hanyagabb formát és a csoportrímek egyhangúságát választotta, formája teljesen megfelel érzésének: a nagyvonalú megnyugvásnak, a bölcs lemondásnak.

Az új magyarság nyitányában a debreceniek mellett ő menti át a régi magyar beszédet. Egy-egy jelzőbe be tudja sűríteni a dolgok és jelenségek lényegét; a régi magyar nyelv fukar szólásmódját, tölgyfa-keményességét mindenkinél különben őrzi. A csiszolás, ötvösködés, a finomság korában kozmikus és érzelmi távlatot tudott adni verseinek; a kozmikus távlat a tereket beszáguldó katonáé, az érzelmi távlat a széles emberi együttérzése. Nem ismerte a társadalmi kérdéseket, de együttértett azokkal, akiken a történelem gázol; érzelmi állásfoglalásai mögött már ott érezzük a tömegeket, a történelem örök áldozatát: a népet. Az emberség és az emberiség nevében fordul a háború pusztításai, az uralkodók hívsága és általában az imperializmus minden formája ellen. A patriarkális, az önmagával beérő Európát képviseli az imperialista Európával szemben; mélyen elítéli gyarmatosító tevékenységét is. Még a kezdetleges nomád életformát is különbnek, emberhez méltóbbnak tartja a hadvészt és emberhekatombákat állandósító modern imperialista törekvéseknél. Keleti bölcs kérdését szegezi az európaiak ellen:

*„Nem régen kérdezte egy chinai pogány,
Hogy van, hogy nálatok annyi sas, oroszlány,
Párduc, tigris, sólyom, belénd, bika, sárkány
Vagyon címerekben, és oly kevés bárány?”*

A legméltóbb emberi életformának a mezei idillt tartotta, akár Orczy Lőrinc, de Orczy idilljének ruszti-
szi-

nézete van, Barcsay mélyebbre tért: Rousseau átszellemültebb természetű és a mámoros antik természet léptek frigyre benne. Az újkor Európájának polgári serénysége, meghasonlott vívódása és vérbő hatalmi álmái nem érdekelték, — az „aranykor“ nyomdokait kereste az éleiben és a természetben. Bessenyei komoran, kétségbeesetten tért vissza a magyar tájhoz, Barcsay vidáman, elpusztíthatatlan életkedvvel. A debreceniek mellett ő képviseli korában a humort; roppant erő és egészség kellett ahhoz, hogy valaki ebben a korban mosolyogni tudjon.

Ez a vidám, kiegyensúlyozott, fogyhatatlan életkedvtől duzzadó költő forradalmibb egyéniség volt a felvilágosodás minden lantosánál. Nem sötétlett költeményeiben vésszes fenyegetés, mint Baosányi Párizsra mutató versében. Nem keveredett titkos, megváltó szándékú mozgalmakba, de képviselni merte az elnyomott, egyszerű ember álláspontját. Nem a magasrangú és előkelő körökben dédelgetett dragonyosezredes szólal meg verseiben, hanem a gondolkodó közember, az ekétől elszakított paraszt, a feldúlt földek kétségbeesett gazdája, a hadiszerszámokkal, technikai csudákkal megcsúfolt föld komor tiltakozása. Öntudatlanul is a társadalmi mélység állásfoglalását fejezi ki „hevesen“ írt verseiben. Esméi, vádjai, megállapításai súlyos kardvágásokat mérnek arra a társadalmi rendre, melyet szolgált; nyíltan elárulja, hogy soha semminemű közösséget sem vallott véle. De forradalmisága nem plebejusi dühvel jelentkezett, hanem antikizű bölcsességgel. A felvilágosodás nem lázadóvá, hanem bölcsé érlelte. Egyensúlyérzékét csorbíthatatlanul megőrizte: a „hevesen“ író költő eszméi jobban hasonlítanak keleti bölcsék ősfonalakból szőtt, „kerek“, ezerévekre szabott igazságaihoz, mint az új idők lángoló és lázongó eszméihez és érzéseihez.

Nem volt újító semmiféle téren sem; az ősbibb dolgok érdekelték. A viharokat túlélő, az Európába beilleszkedett, nosztalgiaiktól nem gyötört, de Európával szemben mégis mindörökre bizalmatlan magyar ellenálló ereje nyilatkozott meg benne. A régi magyar nyelv és egyéniség mégegyeszer felmutatta az arcát Barcsayban. Kazinczy diktatúrájának köszönhetette, hogy kora alig becsülte és hosszú ideig irodalomtörténetünk is mellékes alakot szemlélt benne.

Gvadányi József

(1725—1807)

Gróf Gvadányi József 1725-ben született a borsodmegyei Rudabányán. Apai ágon olasz származású, családja 1687-ben kapott honfíúsított magyar grófságot. Gvadányi is katona volt, negyven esztendeig szolgált a lovasságnál, 1783-ban ötvennyolc éves korában ment nyugalomba, Nyitra megyében, Szakolcán telepedett le. Első munkáját négy év múlva, hatvankét esztendősen adta ki.

Gvadányi patriarkális kultúrája merőben különbözik Baresayétól. Barcsay pátriárkái ősi mezei istenek voltak, a régi „földisten“ reneszánsza virágzott benne, a felvilágosodás hangjaiból is az őselmények zengését fogta ki, pátriarkálizmusa nagyon mélyrenyúló gyökerekből táplálkozott, a kor szellemi izgalmait pedig kemény igazsággá, törhetetlen bölcsességgé edzette. Gvadányiban hiába keresünk ilyen mélységet: a mezei urak, a konzervatív kúriák közhangulatát és levegőjét örökíti meg.

A kortársak közül senki sem dicsekedhetett akkora népszerűséggel, mint Gvadányi. Hatásának okát, egyszerűsmind legfőbb írói teljesítményét Arany János abban szemlélte, hogy sikerült két eredeti magyar figurát teremtenie: a peleskei nótáriust és Rontó Páll. Az okoskodó, fortélyos, de naiv falusi jegyző és a kalandor katona meghódította az egész társadalmat; még Arany János korában sem akadt diák, aki Gvadányit ne olvasta volna. Az új magyar irodalom magaslat volt, melyre föl kellett kapaszkodnia az olvasónak; a lomha közönség inkább Gvadányival tartott, mert az öreg generális tempósan együtt ballagott véle; időszemlélete, okoskodása, észjárása, nyelve és humora azonos volt a közönségével. Semminek sem örül annyira a közönség, mint saját színvonala irodalmi igazolásának; a múltban sem volt másként. Az elmaradt, bőfögő, zsíros bukolikával bélelt magyar parlag elevenedett meg Gvadányiban, ő a bizonyosság, hogy a parlag mégsem volt olyan riasztó, egyszínű rettenetesség, mint a szellem előrerohant fiai hirdették. Mindenesetre: a kezdetleges nyers összeütközések izgatták a parlagot, a patriarkális érzelmi kultúra hatotta meg, a nyers valóság fonákját kiaknázó humor kacagtatta. Gvadányi ezeket a szükségleteket töké-

letesen kielégítette és műveibe olvasztotta még a II. József uralkodása végén fölszabadult nemzeti páthoszt. Beleszólt a divat kérdésébe és a régi magyar viselet mellett szavazott, ez is hájjal kenegette a parlagot. A parlagból gyúrt figurákat; egyszerűen pongyolán, a műízlést megvetve verselt olyan ritmikával, aminővel vidéki életünk folydogált. Dohogott, csúfolódott, hosszasan bölcsekedett írás közben; írói magatartása azonos volt olvasóinak, az „egykönyvű embereknek“ a lelkével.

A magyar irodalom szelleme a XVI. században magas színvonalra szökött és mégis a tömegeké maradt, mert egy nagy vallási és társadalmi izgalom hullámai hordozták. A következő században Zrínyi Miklós kísérletet tesz az epikai műízlés megteremtésére, de a vallásos irodalom és a színhistóriák továbbra is a tömegekkel tartanak. A század második felében és a XVIII. század elején a kuruc költészet tanúskodik a közösséggel való együttéléstről, de nemsokára Bessenyeieék megteremtik a műirodalmat, mely a kultúr-magyarországhoz beszél. Gvadányi visszatért a népkönyvhöz, a ponyvához, műveinek nyelvét és tartalmát az átlagolvasóhoz szabta.

Népszerűségét sokféleképpen magyarázták, így a korszellemmel, a konzervatív magyarság újjászületésével. Gvadányi csakugyan hozzásimult a korszellemhez, a „régijó idők emlegetésének hálás hatását jól ismerte. Mindez azonban még mindig nem fedi fel teljesen hatásának titkát és tartósságát. Azt hiszem azért aratott ilyen hosszújáratú irodalmi győzelmet, mert alakjait nem eszményítette, mindennapos valóságukban örökítette meg őket és kedélyes, tempós nyugalommal elidőzött körülöttük. Nem nyújtott hosszadalmas, bőbeszédű leírásokat, hanem, bár tempós ütemben, de folytonosan mozgatta figuráit. Hőseiből kalandozás közben sem lesz fantasztikus, irreális, vagy akár kimagasló, felhőket súroló alak, hanem minden veszedelmen és kalandon éppen reális lényük segítségével vágják kérésziül magukat. Parlagi hősei mindig talpukra esnek, kitűnő ösztönükkel pótolják pallérozatlan értelmüket: a parlag dialának és megmaradásának elvét képviselik.

Gvadányi helyenként naturalista színekbe csapó realizmusa nem közönséges értékű. Eseményei valódi tájakon és a valóban élő társadalom húsában történnek, elbeszéléseibe szőtt életképei olykor a realista ábrázolás remekei.

Rontó Pálra gondolok, születésére, keresztelőjére, deákkorára, csikóskodására és helyenként a katonaelet rajzára. Ennyi valóságot Gvadányi korában senki sem mert műveibe önteni; a mindennapi életről ilyen dús hűséggel senki sem tudott beszélni. Gvadányi realizmusa ösztönös volt, nem tisztult írói szemléletté; a kalandosságot, a regényeséget tartotta az írói alakítás legfőbb követelményének; legértékesebb lapjai véletlenül, de kitűnően sikerültek.

Gvadányi olyan „szabad szájjal“ beszélt, mint a mezei nemes ember a maga portáján. Csokonai a köznyelv esztétikumát mentette be az irodalmi nyelvbe, a drasztikumot csak fűszernek használta. Gvadányinak nem volt esztétikai érzéke, csak hűsége: hű maradt a vidéki kúria világához. Az úri magyarság, a középrend „vaskosságának“ ő a legnagyobb irodalmi képviselője.

Dugonics András

(1740—1818)

Az irodalomtörténet először a „magyaros“ címke alá sorozata, mások később bárók nyomokat kutattak egykor rendkívüli népszerűségnek örvendő regényeiben. Dugonics nem volt eredeti alkotószellem, műveit külföldi regényekből fércelte össze, de lelket lehelt beléjük. Minket ma már csak ez a lélek érdekel.

Dugonics mindenekelőtt nemzeti regényességgel szötte át műveit, a Kisfaludyak nehézkes és Vörösmarty súlyos, zsúfolt nemzeti romanticizmusa nála bőbeszédű prózává oldottan jelentkezett. Éppen úgy eltalálta a sokasághoz szóló hangot, mint Gvadányi József. Lomhán, részletesen, lomposan mesélt Dugonics András, életszemléletében és történelem-ábrázolásában naiv tudákoság nyilatkozott meg, volt benne bizonyos „barbár“ vonás, akár Gvadányiban.

Leghíresebb regényének, az „Etelkának“ rendkívüli népszerűségét nemzeti regényessége mellett rejtett célzatosága is támogatta. A honfoglalás korát tárgyaló regényt Dugonics korszerű célzásokkal telítette II. József önkényuralma ellen. Árpád gonosz tanácsadói II. József „rossz szellemeivel“ azonosak, gróf Niczky Kristófot például a tót Róka bőrébe bujtatja. A korszerű célzatoság sajátos

zagyvalékká keveri a honfoglalás történetét, de éppen ez a zagyvalék, ez a „barbár“ írói modor tetszett a közönségnek. II. József ellen sustorgó indulatait jóleső megalégedéssel fogadta a sérelmi politikától lilanyakú nemesség. A regény naiv történelmi meséje pedig olajként táplálta a nemzeti felbuzdulást.

Dugonics igazi jelentősége stílusában rejlik. Egész életén keresztül gyűjtögette a magyar szólásokat, az ízes nyelvi elemeket és közmondásokat. Nyíltan vallotta, hogy a magyar nyelv ősképei szerint akar írni. Nem elégedett meg a pusztá gyűjtéssel, hanem a népi gondolkodást, életfilozófiát kutatta. Két vaskos kötetben ki is adta gyűjtését: „Magyar példabeszédek és jeles mondások“ és anyagát regényeibe is beolvasztotta. Konokul ragaszkodott a „mélynyelvhez“, a paraszti beszédhez és ebből a szempontból megbecsülhetetlen munkát végzett, kincsesbányát hagyott az utókorra.

Regényei és drámái áthullanak az újjáértékelés rostáján, legfennebb mint „határérték“ érdekelnek bennünket: Dugonics az iskolás színvonalú irodalmi fércelés legjellegzetesebb példája. Nyelvi gyűjtése azonban örökértékű és az „Életének utolja felé történt dolgok“ című emlékirata is megérdemli a figyelmet. Emlékiratában bájos őszinteséggel ismerteti irodalmi módszerét, leleplezi „Etelka“ rejtett politikai célzatosságát és védi népi gyökerű stílusát. II. József koráról is elsőrangú adatokat közöl. Titkos gúnyversekkel, gúnyiratokkal volt teli az ország, Dugonics ezt a lappangó, szétfosló irodalmat és a benne megnyilatkozó nemesi konokságot mentette bele az „Etelkába“. Dugonics a mezeti nemes korlátoltságát képviseli politikai nézeteiben: szívvel-lélekkel II. József ellen fordult, minden intézkedését helytelennek tartotta, üdvös gazdaságpolitikai rendelkezéseiben is ellenséges törekvéseket szemlélt. Délszláv származású volt; családjának első, teljesen a magyarságba olvadt tagja — ez magyarázza nacionalista túlzásait és elfogultságait. Korlátok kellettek neki, hogy friss magyarsága szét ne omoljon. Nyelvi gyűjtése és a magyar beszéd iránt érzett vallásos áhítata azonban magatartásának őszinteségét és tisztaságát dicséri.

Irodalmi diktátor.

Kazinczy Ferenc.

(1759—1831)

Kazinczy már sárospataki diákkorában könyvkiadáson törte a fejét, az írás mániákusa volt, írói hagyatéka mennyiség tekintetében is párját ritkítja; levelezésének tömege szinte kiadhatatlan. írói szenvedélye elárulja, hogy sokirányú szellemi tevékenységre termett, de óriási igénye és munkabírása végül teljesen az írásba kényszerült, országos arányú képességeit és rendkívüli elméjét irodalmi diktatúrájának felépítésére fordította.

Kazinczy Ferenc fedezte fel az „Énekek énekének“ első magyar fordítását, Halábori Bertalan pap kéziratát a XVI. századból, elragadtatva beszél töményerejű, természetes magyar nyelvéről és kikel azok ellen, akik ezt a „gyermeki nyájasságú“ szép nyelvet feloldották és „okoskodásaikkal“ elrontották. Mintha saját nyelvújító tevékenysége fölött mondana ítéletet. Kazinczyban nem ritkák az efféle ellentmondások. A nagyvonalú elme csaknem minden esetben középszerűségéért rajongott. Széles látóköre ijedten összeszűkült, mihelyt „alulról“ érkező élmények és ihletek illették. Művei képességeihez mérve vérszegények. Nem tudta méltányolni Csokonait és Berzsenyit; a német irodalomból is elsősorban a Gessnerek, a harmadrangú költők érdekelték. Hasadás történt benne: énjének gyarlóbb fele, saját átfogóbb, egyetemesebb tehetsége ellen dolgozott.

Mikor Kazinczy fölserdült, II. József uralkodott. A felvilágosodás szele végigfűtt az országon s elkapta az ifjú Kazinczyt is, akinek igen korán kezébe jutottak a német

szentimentális írók és megduzzasztották eredendő érzélgőséget. E betegség ellen azonban beléje oltotta szérumát a francia felvilágosodás. Kazinczy állást vállalt II. József alatt, iskolafelügyelő leit, meglepetve és jólesően tapasztalta, hogy a felvilágosodás szele mennyi agyvelőt megtisztított. A „jobb emberek“, tehát a felvilágosodásra hajlamos lelkek, csoportosulni kezdtek, egymásra találtak. II. József halála után a felvilágosodásnak és véle egyúttal Kazinczy iskolafelügyelői pályájának is befellegzett, pedig tetszett neki a közéleti pálya; származása, modora, műveltsége és szervező hajlama közéleti szerepre rendelték. A felvilágosodott elmék azonban egyszerre háttérbe szorultak, a felvilágosodás eszméi pedig a „föld alá“ menekültek. A föld alatt, akár a búzaszem, csírázni kezdtek, mire kibújtak a napra, francia forradalmi eszmék lettek belőlük. Kazinczyba is jutott ebből a vetésből.

A francia forradalom eszméi a „virtuális Európa“ döntő szerepű tényezői közé tartoznak. Ha egy országot sikerült elzárni előlük, vagy pedig vetésüket idő előtt letiporták: a szóbanforgó ország fejlődése érezte meg. Magyarországon csírájában eltaposták a francia forradalom eszméit és kivégezték, bebörtönözték főbb képviselőit. Ne gondoljuk, hogy kevesen voltak: mikor Hajnovicsék és Laczkovicsék működni kezdtek Magyarországon, már fejlett szervezettel rendelkeztek a szabaclkőművesek, tehát a francia forradalom hívői kész szervezetre számíthattak. Mariinovicsek kivégzése és Kazinczyék hosszantartó súlyos börtönbüntetése azonban passzivitásba ijesztette a lelkeket, az ország dideregve és kínos álmokkal küszködve átaludta a történelmi időt, türte az abszolutizmus folytonosságát. Ezért élte túl magát a feudalizmus és ezért nem alakult idejében történelmi és társadalmi feladatokra termett erős magyar polgárság. A francia forradalom eszméi megállottak a Lajtánál, s Kelet-Európa a fejlődés másfajta útjaira kényszerült.

Kazinczy nem volt forradalmi tevékenységre alkalmas lélek. De híve volt a felvilágosodásnak és természetes következményének: a francia forradalom eszmevilágának is. A forradalmi eszmék felszabadították volna írói bátorságát és képességeit, legyűrték volna öröklött emberi gátlásait. A francia forradalmi eszmék nagy írókat nevelhettek volna belőle; pályája örök és megdöbbentő bizonyossága annak, hogy

a társadalmi események milyen végzetes hatást gyakorolhatnak az íróra. A francia eszmekörből való erőszakos „kikapcsolás“, a bécsi abszolutizmus „mesterműve“ éppen olyan pusztító hatást gyakorolt az országra, mint egyik legkülönb szellemére, Kazinczy Ferencre. Kazinczy sorsának tragikumuma az országos tragédiának is mértéke.

1794 december 14-én fogták el, az volt a vétke, hogy kapcsolatot tartott Martinovicsékkal és lemásolta kátéjukat. Pestre hurcolták, fogságba vetetlek és halálra Ítélték. Kegyelmet nyert ugyan, de hosszú esztendőkön keresztül hurcolták egyik börtönből a másikba. Az egészségtelen börtönodúkbán skorbutot kapott, folyton vérzett az orra, néha napokon keresztül tartott a vérfolyás. A börtön azonban nemcsak vérét csapolta meg, hanem lelkét és szellemét is. A rabság küszöbét egészen más író és ember hagyta el, mint aki átlépte, — bizonyosságunk is van erre. „Fogságom naplója“ című könyve. Művét sohasem adta ki, kéziratát Toldy Ferencre bízta, hogy adja majd utódainak, ha méltónak találja őket erre. Igazolásnak írta, attól félt, hogy halála után talán ismét előmerészkedik a múlt „sötét árnya“ és néki immár némán kell túrnie, hogy fiatalságáról, „forradalmi“ szerepéről véleményt alkossanak. Ezért hagyott hátra vallomást utódainak, talán nem is sejtette, hogy vallomását az országnak, az egyetemes magyarságnak írta és késő utódok legnagyobb munkájának vázát szemlélik majd benne.

Ebben a naplóban egészen más író mutatkozik be, mint későbbi műveiben. Nem „széplélek“ írta, nyoma sincsen benne a mesterkéeltségnek, az esztétikai hisztériának és a költői „művilágnak“, a későbbi Kazinczy jegyeinek. A napló jellegzetes vázlat, az író nem dolgozta ki, hiszen nem is szánta nyilvánosságnak, pedig hatalmas magyar „regény“ körvonalai derengenek benne. „Régi magyarság“ című könyvemben részletesen kifejtem, itt csak röviden utalok arra, hogy a magyar emlékirat (a XVII—XVIII-ik század régi magyar emlékirata) tulajdonképpen a regény, az eredeti magyar regény gyökere. A későbbi fejlődés eltévesztette útját, midőn gyökerétől egészen elszakadt. Kazinczy fogságának naplója megerősíti gondolatomat: a rab költő többet látott az életből s többet mert kifejezni élményeiből, mint később a „szabad“ író és a nagytekintélyű irodalmi pátriárka. Ha vázaltszerűen naplójára legalább

akkora gondot fordít, mint Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Apor Péter a maga emlékiratára, akkor művében a történelmi realizmus első nagy magyar megnyilatkozását szemlélhetnők.

A Martinovics-ügy nem nyert még végleges és tárgyilagos tisztázást; ez is a jövő feladata. Bennünket Kazinczyval kapcsolatban közelebről most nem is érdekel ez a kérdés. De meg kell említenünk, hogy Kazinczy Martinovics-ról igen higgadt és tárgyilagos képet rajzol, nem tartja sem angyalnak, sem ördögnek, hanem hiú, szerepre sóvárgó és roncsolt idegzetű embernek; a jakobinusok közül Hajnóczyhoz ragaszkodott legjobban, a bíróság előtt tett vallo-másában az új idők Szókrateszének vallja őt.

A fogoly Kazinczy még így ír a magyar jakobinusok esküdt ellenségéről, Németh direktorról, a renegát bíróról: „Ez a Németh egy kiseded, hasas emberke volt, orcáját gyönyörűen pirosra festette a bor és a szerelem a maga rozsdá vagy szederj színével. Minden szava, tekintete, mozdulása festette a semmiből érdem nélkül felment bitangot“. A fog-ságban gyáván viselkedő költőtársát, Verseghy Ferencet így jellemzi: „Verseghynek a szobájába katona állítatott, kivont fegyverrel. Nem tudtam, mit jelent a váratlan rendelés; de most kezdődött bezzeg a jajgatás, a siralom és a nyivákodások. A gyalázatos ember nem szégyenle gyáván veszni, mintha az afféle használna. A farkas megeszi a bárányt, ha beheg is“. Néhány mondatban regényfejezetek csíráznak. Nyelve fiatal füzekről piruló, az élet valóságából épülő bátor, szabadfolyású magyar nyelv. Élet és halál peremén írta ezt a művét, a szavak és mondatok úgy szakadtak ki belőle, nem gondolhatott „nyelvújításra“. Beszéltetni merészeli a porkolábokat és az őrtálló katonákat a maguk eredeti nyelvén. — Hát mi az újság? — kérdi a katonától.

— Nem jó — mondja a katona —, mert ennek a kövérs...ű papnak (Verseghynek) és egy fiatal úrnak holnapután el-ütik a fejét“. Naplójában egészen őszinte és emberi me-részkedik lenni. Mikor a brünni Schlossbergbe viszik és tudatják, hogy sötét tömlöcbe kerül: — Elholtam — írja e szóra. Míg a várba feiérenk, ötször kellé leszállnom a szekérből, mintha görögdinnyét ettem volna ebédkor. — Soha többé nem tud ilyen őszintén vallani az életről és a maga életéről. Felmászik a börtönablakba, szűk nyílásán kipislant a világra és többet lát meg belőle, mint később,

midőn visszanyerte szabadságát. A belső szorongás kikényszeríti legmélyebb élményeit és hangjait, nem gátolják mesterkélt ízlés korlátai, az igazságnak áldoz minden mondata.

Rabságának vége felé, hazahozták a munkácsi börtönbe. Győr közelében, Ásványnál, egy fogadóban megpihennek: „Az öreg fogadósné tudakozá Szlávyt, micsoda emberek lehetünk mi, ő régen nem láta illy szeretetre méltó embereket. Hallá az asszony hírét, hogy Budán öt esztendő előtt hét embernek fejét vevék, mi azoknak társai vagyunk, most hoznak haza rabságunkból. Félóra alatt körülöttünk vala az egész falu s hozta a sok túró, kenyeret“. Néhány nap múlva Beregszászra érnek: „Gyültek a vásárra az emberek, s megtudván kik vagyunk, tolakodék minden hozzánk, s hozzá ajándékát: Kosár körtvélyt, szilvát, diót, főtt vagy sült kukoricát“. Ez az út volt Kazinczy utolsó találkozása a néppel és az étellel. Élményei ezentúl csak megszárt, párolt állapotban jutottak műveinek lapjaira.

„Kétezer háromszáz nyolcvanhét napig szenvedtem“, — írja naplójának befejező soraiban. Végre szabad volt kétszeres bélyeggel a homlokán. Az egyiket azért kapta, mert II. Józsefet szolgálta, a másikat jakobinus múltjáért; vállalhatott-e harmadikat? A sokesztendős kinszenvedés nemcsak eszméket, hanem ösztönöket és hajlamokat is megölt benne. A börtön nyomottsága táplálta Kazinczyban az élet lázát, de el is fogyasztotta az olajat: az élet sodrába merészkedő bátorságot. A meggyötört ember nyugalmat akart, óriási életkedve írásba tolult. Lemondott a közösség ügyének vállalásáról, mely feldúlta ifjúkorát; elvont, leszűkített irodalmi világba menekült. Nem engedte közelébe a kísértőt, még az életteljes hangú íróktól is idegenkedett. Kívülről érkező, Közei-Nyugat által szentesített irodalmi ízléshez és példákhoz igazodott és hozzájuk igazította a magyar nyelvet is; kikezdte idiománk kemény szerkezetét, tömör erejét.

Nagyszabású egyénisége a fogság után akkor tört ki igazán, ha múltjába merészkedett. Gondosan elkerülte fogságának élményeit önéletrajzában, a „Pályám emlékezetében“, de megírta mélyebb ifjúságának történetét. Gyermekkorát anyai nagyatyjának, Bossányi Ferencnek házában töltötte, „náddal fődött, vályogból rakott“ patriarkális házában. A pátriárka-nagyapa jellegzetes magyar típus volt,

független lélek, helyi kiskirály, a gazdaságot inkább örömeire tartotta, az igazgatásban kereste hivatását, vezérlés volt az életelve, megvetette a bíbelődést, (1867 után ennek a típusnak gyarló utódai sülyyedtek „közigazgatási zsentrivé“). A pátriárka-nemesek kemény, zárt életformában éltek, különös egyéniségüket őrizték, mint óbort a palackban, furcsa lelkük másfél század múlva virágzott ki Krúdy Gyula időtlen írásaiban. Kazinczy jól ismerte ezt a lelket, néhány vonással megrajzolta körvonalait, de egész valóját nem mentette műbe, nem tartotta érdemesnek reá. A magyar vidéki élet mélységét csak súrolta és inkább hamis irodalmi példák, ábrándok felé futott.

A „Pályám emlékezetében“ elbeszéli, hogy tanulókorának elején Szepességre került, első döntő kultúrélménye tehát a német nyelv és irodalom volt. A magyarság a porosz háborúk alkalmával ismerkedett meg a német érzelgősséggel; a katonáskodó nemesek ríkató történeteket, érzékeny könyveket hoztak haza a tarsolyukban. De a hazai német góccok is élénk kapcsolatot tartottak a német irodalommal, ápolására irodalmi és nyelvmívelő társaságokat alapítottak. Ezeknek a tényezőknek köszönhetjük, hogy a magyar közönség széles rétegeit bejárta az érzelgős és elvont hajlamú német irodalom és az olvasó hasonló megnyilatkozásokat várt a magyar íróktól. A szepességi városokba sok magyar diákot adtak német szóra, a németség irodalmi ízlést és élményeket is adott a nyelv mellé. Mástermészetű külső lecsapódások is hullottak ugyan a hazára, Eperjes például a lengyel „csapadék“ székhelye volt, itt éltek, vagy lappangtak a lengyel menekültek, Kazinczy pátriája pedig amúgy is híres volt a magyar-lengyel érintkezés folytonosságáról. Kelet-Euróda népei hiába sodródtak egymás mellé, hiába közlekedtek hajszálereken, vagy tágabb ereken keresztül, nem szerezhettek tudomást egymás belső mélységéről, mikor önmagukról sem alkothattak tiszta tudatot elnyomott politikai és társadalmi helyzetük folytán, ezért legjobb szellemeik többnyire a nyugatoskodó sznobság áldozatai lettek.

Szepességen dől el a fiatal Kazinczy sorsa, megtanul németül, Gellértet fordítja. Az iskolában óklasszikai élményt nyert, de ez az élmény nem elégítette ki maradéktalanul, mint Baróti Szabó Dávidot, aki büszkén megvetette az érzelgős német irodalmat, mint mondotta: nem is értette. Bacsányi is figyelmeztette Kazinczyt, hogy a „Bács-

megyeit“ égesse el, mert „a magyar így nem epedez“. De már a gyermek Kazinczyban fészket vert a szentimentalizmus, a német „széplélek“ lett az eszményképe, érezte, hogy a magyar irodalmat be kell kapcsolni az európai vérkeringésbe és a legrosszabb utat választotta. A fogságból hazatérve, teljes erővel feltámadt benne ez az ifjúkori örökség. Többi élményei, iránykeresése, izgalmi és szenvedélyei csaknem vérpadra vitték. „Ártatlan“ élményeihez tért vissza, melyek azonban alkalmasak voltak arra, hogy lelünköt eredeti alkotatóból, természetéből kiforgassák.

A magyar régiséget Kazinczy „szennynek“ vélte, silány ócskpságok halmazának, nem is gondolt arra, hogy szervesen tovább építsen belőle; ő is teljesen új lapot akart nyitni irodalmunk történetében. Hiába került a kezébe Halábori Bertalan bibliafordítása a XVI-ik századból, sikoltozott ugyan a gyönyörtől, de nagy szelleme nem vette észre az emlékből egy magasszínvonalú régi-magyar kultúra szerves alkotórészét. Egy francia megkérte, hogy beszéljen neki valamit a magyar lélek felől: „Nem amit a városiakról mondhatnék, hanem a nemzetnek azon részéről, mely a maga eredetiségében megmarada és még külső színt nem vett fel. Az vad lehet, de őket inkább a lelkes vadság érdekli, mint a lelketlen simaság“. A mélyebb Nyugatnak ez az üzenete nem tett döntő hatást Kazinczyra, inkább a „lelkes simaságot“ választotta. Gyakorta kísértő eltévelyedésünk jelentkezett Kazinczyban: azt hitte, hogy a nyugati kultúra függvényének kell lennünk és ez a szerepünk emel a többi kelet-közép-európai nép fölé. (Ez a magatartás játssza el a magyarság természetes szerepét Kelet-Közép-Európában.) A francia jótanács a népi mélységbe küldötte Kazinczyt; de a nép kultúrát őriző szerepében Csokonait kivéve, senki sem hitt, Kazinczy a legkevésbé.

Kazinczy emlékirata tanúskodik arról is, hogy az iskola a legcsekélyebb mértékben sem ismerte a magyar önismeret fontosságát; a XVIII-ik században bénító alacsony-Sagi érzés lepte el a lelkeket. Kazinczy elsősorban formai kérdésnek tekintette irodalmunkat; abban a tévhitben élt, hogy az átplántált nyugateurópai formákba maradék nélkül belefér a lelünk. Még nagyobb tévedése volt a német érzélgősségnek, mesterkéltnél fennköltységnek és elvont hajlamnak rákényszerítése irodalmunkra. Mentségére szolgál, hogy a Habsburgok politikája elzárt bennünket a távolabbi

és mélyebb Nyugattól; befelé fordulni pedig irtózott, mert az ő korában Werbőczy népe már megteremtette a tökéletes Parlagot. De félreismerte a debreceniek, Csokonai és Fazekas magyarságának mélységét; tisztátalan örvényt látott a mély forrás feltörésében; ezt a tévedését semmi sem menti. Igen érdekes, hogyha egy pillanatra a valóság ábrázolására tér, egyszerre természetes magyar nyelven beszél. De alig mozdult ki birtokáról, Széphalomról és otthon ráfeküdtek olvasmányai: Klopstock, Gessner, Gellert és Stollberg. A börtön, a meghurcoltatás elijesztette a magyarságtól, nyugalomra volt szüksége, alkotni akart; talán sejtette, hogy ha belepillant életünk mélyébe, megoldhatatlan lelki válságok és elfojthatatlan háborgások lesznek úrrá rajta. Ez a merev elzárkózás, a könyvélmények vízhatlan bástyája okozta, hogy a magyar táj és emberség természetes esztétikáját sem vette észre, ha pedig észrevette, nem mert messzemenő és teremtő következtetéseket levonni belőle, mint Csokonai.

A börtönből hazatért Kazinczy másik nagy vállalkozása az „Erdélyi levelek“; útirajz, tehát az emlékirat mellett, a magyar regény másik őse; mindkettő: mesét megvető, puritán, de sokrétű, gazdag életábrázolás. Kazinczyt Erdélyben két nagy élmény várta: a magyar kultúrta laj és a kelet-európai népegyéniségek. Kazinczy fedezte fel a táj és a kultúra szerves viszonyát, a föld lelkét, a történelem jelen valóságát. Gyermekkorát vályogból épült, nádfedélű kúriában töltötte, Erdélyben kőből épült várat talált, megőrzött történelmet, nemcsak az emlékekben, hanem a lelkében is. Kultúrtörténeti regény körvonalai bontakoztak ebben a művében és megkísérelte az egymás mellé rendelt kelet-közép-európai népegyéniségek ábrázolását. Művéből azonban hiányzik a fogságban írt napló páratlan eleven-sége és lendítőereje. Az „Erdélyi levelek“ tagoltsága, helyenként töredezettsége, belső megtörtségéről árulkodik. Élményei már nem sűrűsödnek szenvedéllyé, szenvedélyes érdeklődéssé, mintha megláncolt, elfojtott képességeinek lázadásától félt; inkább szétszórta szellemének, villanásait, jeleket hagyott, lemondott a tömény mű elemi hatásáról, „bujdosott“, holott parancsoló, irányító, kérlelhetetlen logikájú szellemnek született. Tehetsége mégis olyan megismerések felé ragadta, aminők rendes körülmények között nem lépték át megszűkített tudatának küszöbét. Amúgy a „keleti“ magyarság, a debreceniek ellen küzdött, az „Erdélyi

leveleket“ azonban így fejezi be: „Jó föld! tiszták és nem íisziák mindenhol vágnak, nálunk mint nálatok s nálatok mint nálunk. De te valóban nem vagy úgy elromolva, mini mi. E vallással térek el innen, s ezt mondom majd azoknak, kik ide jönnek, hogy meglássanak, s reménylem, hiszem, amit én érzek, érzeni ők is fogják“. Kazinczy azt dicséri itten, ami ellen különben elkeseredetten küzdött a németes ízlés nevében. Fazekas és Csokonai tiszántúli, debreceni hűségében jóvátehetetlen bünt látott, Erdély levegője azonban felszabadította, öntudatlanul még keletebbre ment, mint Csokonaiék: a gyökeres és a kultúrmagyarország harmóniáját Erdélyben találta meg. Fogsága naplójának írói lendülete, a „Pályám emlékezetének“ mélysége és az „Erdélyi levelek“ fölszabadult, tágas látóköre együtt remekművet építhettek volna; szétszórva: csak félresiklott óriási tehetségének körvonalairól vallanak.

Líráját előntötték a német érzelgős költemények közhelyei. Nem bírt megbarátkozni a magyar szavak kerek, tömény alakjával, érezte, hogy e szavakhoz azonos életérzés és életstílus szükséges. A „gyengéd“ szóhoz még egy kicsinyítő képzőt ragasztott: „gyengéded“ és az ízetlen túlzást finomodásnak vélte. Furcsa diszharmónia kong költészetében, mert a finomkodás mellett az eredeti magyar képalkotás, az érzéki képzelet forrása is fel-felszakadt benne:

*„Félre rángaiám kendődet,
Hogy láthassam bokor emlődet“.*

Igaz, egy keresztes vitézzel mondatja ezt.

Kazinczy a németiségen átszűrt klasszicizmust szívta fel. Ujabb akart lenni, mint Baróti Szabó Dávid, finomabb és könnyedébb, mint Berzsenyi, de csupán eredetieskedőbb lett. Óriási igénye nagy területre szórta szét erőit, alkotókedve mohón minden irányba szétfutott, tehetsége feloldódott.

Verses költői leveleinél lényegesebb prózai levelei. Eredeti költeményeinél jelentősebbek fordításai. Műfordítói érdeklődése az antik költőktől a német érzelgősségen keresztül Goetheig nyúlt. Kazinczy, a műfordító, nem volt merész adaptáló, inkább alázatos utánérző, de mindenestre ő az első igazi „poéta doctusunk“; a világirodalom gazdag ereit ágyazta irodalmunk szervezetébe.

Kazinczy irodalmi diktatúrára, ízlésének egyedulalmára törekedett. Hasadt énje, meggyötört ifjúsága, közéleti pályájának gyors befejeződése az irodalmpolitikai hatalomban keresett kárpótlást. Mindenütt és mindenkiben jelen akart lenni; korának egész irodalmában saját igazolását kereste. Az olvasóközönség sokkal gyéreb, Kazinczy pedig sokkal szegényebb volt, semhogy nagytekintélyű állandó folyóiratot tarthattak volna fenn. A főváros lassan irodalmi életünk középpontjává emelkedett, Kazinczy azonban otthon maradt Széphalmon; mégsem adta fel a harcot. Egyetlen fegyver maradt a kezében: a levél, mely mindent pótol: sajtót, folyóiratot, személyes érintkezést, irodalmi szervezetet. Kazinczy óriási méretű szelleme leveleiben bontakozott ki, bennük mutatta meg diktatúrára törő egyéniségének szervező, rábeszélő és irányító erőit. Játszani tudott az emberi hatás minden húrján: érzelgős, elragadtatott barát volt és ravasz diplomata; fölényes, kristálytisza logikájú kritikus és elszánt szofista; átszellemült apostol és kicsinyes bosszúálló. Birtokában volt minden fény és árny, melyből a hatalom épül.

Levelezése irodalmi életet teremtett: azokat az izgalmakat pótolta, melyeket a fejlett kultúrélet ajándékoz és melyek nélkül az irodalom kivirágzása elképzelhetetlen. Nagy kultúrpolitikus alakult át benne irodalmi erjesztőerővé. Tudatosan támadások és ellentámadások, szellemi harcok gerjesztésére törekedett. Mint valamennyi diktátor: egyedül önmagában hitt; arról álmodozott, hogy az irodalmi zajlás végül is harmóniába tér és csupán egyetlen harmónia létezhet Magyarországon: Kazinczy ízlése és költői világa.

Teljesedők

Az irodalomtörténet Bessenyeieiknek tulajdonította a „nemzeti felújulást“, a XIX-ik század „nagy nemzedékének“ pedig a magyar lélek és irodalom teljesedését. Mi a „nagy nemzedék“ több tagjának életművében és írói magatartásában félreismerhetetlen belső törés jeleit is észreveszünk, s a magyar szellem tiszta teljesedésének inkább a debrecenieket és Katona Józsefet tartjuk, anélkül, hogy a XIX. század „nagy nemzedékének“ értékét kisebbitenénk, vagy kétségbevonnánk. Csupán Csokonainak, Fazakasnak és Katona Józsefnek kívánjuk megadni megillető irodalomtörténeti jelentőséget.

Csokonai Vitéz Mihály nagyságát és jelentőségét aligha érthetjük meg a XVIII-ik századvég és a XIX-ik századelő debreceni légkörének ismerete nélkül. Ebben az időben Debrecen kultúrája volt a legharmonikusabb és legszintétikusabb magyar kultúra. Az egyoldalú humanista művelődésben Debrecen volt a természettudományok vára. Legendás, babonás hír övezte a kollégium professzorát, Hatvani Istvánt, a kor egyik legkitűnőbb természettudósát, aki a természettudományok egész dandárát művelte és mégis megbékélt Krisztusban, — vaskos kálvinista áhítattal írja végrendeletében: „Minthogy engemet az én jó Istenem a porból és ganéjból méltóztatott fel-venni“. Latin verseket szerzett Németi Pál, akit huszonötéves korában ragadott el a halál, ő írta az első ódát Debrecenről, ő nevezi először „erős oltalomnak“ a várost. Debrecen kulturális légkörére jellemző, hogy Szilágyi Sámuel püspök fordította le Voltaire Henriását és előljáróbeszédében a felvilágosodás bölcséletének meleg, emberséges napfényéről ír zömök debreceni nyelven. A felvilágosodás, a protestán-

tizmus, a humanista kultúra és a természettudományok szépen megfértek Debrecenben; ösztönös, természetes szintézisüknek köszönhetjük Fazekast és Csokonait. Az is jellemző, hogy Szilágyi püspök Voltaire-fordítását fia, íj. Szilágyi Sámuel, Bihar és Száímár megyék táblabírája adta ki. Domokos Lajos debreceni főbíró Fénelont fordította; a kemény, zömök debreceni idiomából tökéletes szépprózát csinált anélkül, hogy Kazinczyékra szorult volna. Megmutatta, hogy mennyi mindent elősarjzathatunk a debreceni humuszból. Ugyanő vezette be 1795-ben a magyar tanítási nyelvet a kollégiumba, először az országban. Budai Ézsaiás professzor szintetikus magyar történeimet írt, a hungarológiai érdeklődés előfutára. Ez a szellemi légkör nevelte Fazekast és Csokonait.

A debreceni költők ősenek Földi Jánost tekinthetjük, Földi ugyan Nagyszalontán született és Hajdúhadházán halt meg, de Debrecenből nősült és Debrecenhez tartozott. Ez a város ugyanis nemcsak költőket adott, hanem költői felfogást és szellemi magatartást is. Nevének éppen olyan irodalmi csengése volt, mint Széphalomnak és ha a magyar irodalom későbbi fejlődését vizsgáljuk egészen a mai napokig merészkedve, meg kell állapítanunk, hogy az idő egyre jobban Debrecennek ad igazat. Földi különben nem volt kiemelkedő költő. Élete különb példa, elméleti erőfeszítései nagyobbvonalú kísérletek, mint versei. Négyesztendős korában árvaságra jutott, koldusszegényen tanult, tengődött, tanítóskodott és folytatta természettudományi tanulmányait. Orvos lett és lelkes fűvész, ő serkentette új életre a debreceni költők lelkében a növényi kultúra áhítatát. A rímes, időmértékes vers meghonosítása is Földi érdeme, ő vezette be Csokonait az új verselésbe. Természettudományi művei jelentékenyek, de nagy terveinek megvalósítását megakadályozta szerencsétlen magánélete, feleségének felleltsége és Földi egyre súlyosbodó tüdőbaja. Versei közül „Az én sírhalmom!” a legkiemelkedőbb:

*„Eggy Akaszt, körtvélyfám helyébe
Ültess, óh eggy Jóltevő kéz!
Melyről Zephir Naplementébe
Susogva majd síromra néz!*

*Mindkettőt sok Tüskék borítják,
Mint az én kínos életemet!
Ők azt védelmekre fordítják;
A sírba engem az temet!*

*Ti Gyermekek ne szaggassátok
Ennek szagos virágait!
Ha nyílni Májusban látjátok,
Hadd fedjék Földi hamvait!*

*Akkor talán, kik itt el mennek,
így száll eggy: „Akit fed e Bált
Illy rövid Tavasza volt ennek!
De tán hibázok^ ez se volt!“*

Az irodalomtörténetet legjobban Földi „Magyar Grammatikája“ érdekli, mely legkülönb a hasonló tiszántúli kísérletek közül, de nem jelent meg; elrontva, megcsonkítva beleillesztették a „Debreceni Grammatikába“. Fűvészhagyományát nemcsak a költők szívták magukba, hanem tudós folytatókra is talált: Földi művei alapján írta meg Diószeghi Sámuel és Fazekas Mihály a „Magyar Fűvészkönyvet“. Diószeghi pedig egyedül az „Orvosi Fűvészkönyvet“. Mindkét művet irodalmi jelentőségűnek tekinthetjük: a magyar Flóra esztétikai értékű nyelvi megnyilatkozásának. Az „iringóról“ így írnak: „gallérja soktagú; magvát tsésze koszorúzza“, a mezei iringó „sallangjai szélyelberzedtek“. Ez a tudományos nyelv irodalmi nyelv is, a növényi élet tökéletes átmentése az irodalomba. A magyar Flóra szelíd ingere előhívja kecsesebb, játszibb szavainkat, szinte: nyelvünk és képalkotásunk feminin elemeit E növényi kultúra nélkül nem értjük sem Fazekast, sem pedig Csokonait.

Fazekas Mihály

(1766—1828)

Fazekas nemcsak Debrecennek, hanem a magyar irodalomnak is egyik legkimagaslóbb alakja. Katona volt, de már főhadnagy korában nyugdíjaztatta magát. A felvilágosodott generálisok, Orczy és Barcsay vidéki jószágukra tértek vissza; Fazekas: debreceni kertjébe. Szikárabb, zár-

közöttebb, szüksézübb és természetlenebb költő, mint Csonkai, bár Vitéz Mihály egész világa meglelhető benne, mint keményhájú bimbóban a virág. Fazekas neve hozzáforrott eposzához, a „Ludas Matyihoz“, mely elébb ponyván járta be a népet, később pedig meghódította az irodalomtörténetet is, bármennyire lesújtó véleményt ragasztott hozzá Kazinczy Ferenc. Kazinczy véleménye érthető: Fazekas hadat üzent az uralkodó irodalmi ízlésnek, a fennköltségnek, a széplelkeknek, az elvont írói világnak. A „Ludas Matyi“ hőse léhűtő paraszti siheder; legfőbb vágya a kupeckedés. Fazekas hőse tehát „az együgyű nép“, melynek fenyegető árnyéka már Bacsányi lírájában felhősödik, zivatart jósol, Fazekasnál azonban maga a nép jelentkezik: ízlést, stílust diktál, bizonyoságot tesz igazáról és életmoráljáról.

Fazekas ógörög versmértékben írta „Ludas Matyiját“, akár Arany János „Az elveszett alkotmányt“. Egyszerű paraszti zengést olt az antik versbe; vaskos, debreceni húsba öltözteti. Kortársai fel is háborodtak, mert a nemes klasszikus formát pórias stílussal, természetes, magyar beszéddel töltötte meg, A kor művelt magyar írói ugyanis a klasszicizmust nem annyira eredeti valójában, hanem inkább német utánérzéseken keresztül érzékelték. Baróti Szabó Dávid és Berzsenyi Dániel visszatértek az eredeti forráshoz, de el is távolodtak Kazinczy szívetől. Kazinczyra a német neoklasszicizmus mélyebb és döntőbb hatást tett, mint az eredeti antik; nem vette, nem vehette észre, hogy Fazekas természetes ízlése és ösztönös írói szabadsága, mely a valóság forró tömkelegét kényszeríti formába, közelebb áll az eredeti antikhoz, mint az átszűrt életanyag, az elvont és mesterkelt költői világ. A görög „mérték“ jobban illik Ludas Matyi zömök, élő testére, mint a neo-klaszcizmus vázalakjaira, elvont árnyképeire, zörgő csonvázaira.

Fazekas Mihály „Ludas Matyijának“ lakonikus paraszti nyelve a régi magyar beszéd tövéről nyílt. Nyelvében elevenen él az élet hamisítatlan íze, a paraszti beszéd „fukarsága“, töménysége. Minden szavának fajsúlya van; élet pattan ki belőle. Szavai nemcsak Ludas Matyi sorsáról tudósítanak, hanem a magyar mindennapok életéről is, megelevenítik a piarcot, az uccát, a falut, a paraszti kalyibákat, az úri kúriát udvarával, léhűtőivel. Minden szava

képpé, minden mondata jelenetté, vagy életdarabbá tömnyedik.

Az embert testével és lelkével, ízével és szagával Fazekas tudja először megjeleníteni irodalmunkban. A leírás és a körülírás hosszadalmasságáról, a kor jellegzetes kifejező módszeréről mintha tudomása se volna, nincsen szüksége rá, a legmagasabbrendű ábrázolóművészet birtokosa: az életet és az embert a legegyszerűbb írói eszközzel jelenvalóvá teszi. Tudta, vagy ösztönösen érezte, hogy egy csepp az eszenciából több, mint a bőség lóréje. Éreztet, érzékeltet; egyszerűsége mögött magasrendű művészi elvekkel és esztétikai értékekkel rejteget.

A bosszú érzése és gondolata emeli fel Ludas Matyit és avatja hőssé. Méltatói sokat vitatkoztak azon, hogy öntudatos demokrata volt-e Fazekas Mihály, vagy csupán „filantróp“ és az utóbbi műszo mellett döntöttek, mert műveiben nem fektetett le tudatosan „demokratikus programot“. Ám feledik, hogy Fazekas nem tanári értekezést írt, hanem költeményt, nem társadalmi programot adott, hanem társadalmi tényeket ábrázolt, ő fejezte ki először, hogy a népi sérelem és a nyomában támadó bosszú a társadalmi forradalom kovásza. Azt is megkockáztatta, hogy a népnek háromszor kell visszaütnie a társadalmi igazság és egyensúly kedvéért. Kazinczy felháborodott e „költői igazságszolgáltatás“ felett, ám Kazinczy társadalmi igazságát elföldelték a Vérmező halottaival. Kazinczy a „forradalmi káté“ elvont igazságaiért bűnhődött, Fazekas debreceni valóságérzékkel azt örökítette meg, ami az elnyomott népben készülődik.

Lírai költeményei nem számosak, de annál jelentéke-nyebbek; ez a szó illik legjobban rájuk: klasszikusan izmosak. Berzsenyi kereste a lírai erőt és forrongva pazarolta erőit, Fazekas megtestesítette. 1772-től kezdve egészen Csonkoiig csak Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám írtak eny-nyre élményszerű verseket, de mindketten nyersebb köl-tők voltak Fazekasnál, hevesen kivetették magukból az él-ményt, Fazekas lassú kínnal szülte, a fűvész gondjával ne-velte és kímélte, míg felhuzalkodott. Megóvta mint a föld a magot, de fölsarjzattatta. Szilárd eszmei csontvázat talá-lunk verseiben, eszmei biztonságot, egyensúlyt, nem árad, nem ömlik, nem ágaz szét, Fazekas legbensőbb mértéke az alföldi „kerekség“, a nagy síkság látóhatárának, a körnek

a harmóniája, befejezettsége; Arany János jut eszünkbe: „Kerek az ég mindenfelé.“

Egyik legismertebb verse „Ruszáda a Moldva szépe“ katonakorának emléke. A vers végén férfias vallomást tesz „hazai hűségéről“, jellegzetes debreceni hűségről van szó, nem pedig nemesi-nacionalista pátoszról. Hűsége tájhoz, földhöz, nyelvhez és életformához fűzi; kötelezi. „A Gráciákhoz“ írt versének klasszikus formáját debreceni nyelvel és életizzal töltötte meg; a fennkölt klasszikus tárgyról debreceni hangon énekelt. Nem torzította el a forma és a tárgy kedvéért a magyar nyelvet, hanem megélte az élményt a magunk módján és kifejezte a magunk eredeti nyelvén.

Az érzékelés eszmélkedéssé, az eszmélkedés bölcséleti szárnyalássá alakult benne. A természetmáorból életbölcseesség feslett ki, akár Csokonainál; ezt a költői metamorfózist Fazekas alapította meg irodalmunkban és Csokonai melegsége virágoztatta bujára. Az ember lírai megnemese-dése, metamorfózisa volt a két debreceni költő vallása. Metamorfózisuk, lírai megtisztulásuk, megnemese-désük nem volt olyan küszködő, gőzökkel telített és robajos, mint Berzsenyié, inkább szelíd ós áhítatos, mint a növények élete; áhítatos szelidségüket, nyájasságukat és tiszta nyugalmu-kat is a debreceni fűvész-kultúrának köszönhatték, melyet Fazekas is, akár Méliusz Juhász Péter és Földi János, el-szánt odaadással és szerelemmel ápolt a kemény, konok debreceni talajon. Fazekas és a debreceniek legyőzték a „sztyepet“, a debreceni szárazságot és forróságot, megalapították a kertet, mely betöltötte őket és örökzölden zsen-dült bennök; mi szükségük is lett volna Kazinczy hideg, el-vont világára, mellyel megölt fiatalságát, börtönökben el-pusztult belső sarjait próbálta pótolni?

Fazekas versbe mentette a növényvilág esztétikáját, ő érezte át és fejezte ki először az élő természet zenéjét, ze-neiségét. A „természet nagy basszusáról“ írt, észrevette, hogy a friss harmat „rezgő tűznek tetszik a virágkelyhek-ben“, az esőcseppek nála „ezüstszerű récét szőttek“, „zuha-násukból szép hangzatot“ hallott kicsendülni. A természe-tes érzékelés hangszerré finomult benne. A debreceni kert gyökereitől el nem szakadt kultúrماغyart nevelt a Horto-bágy, a magyar „sztyep“ mezőin.

A nehéz borúval fátyolozott, de termékenyítő esőt nem

hullató égboltot „sikertelen ércnek“ nevezte; eredeti képeket tudott alkotni a valóság súlyos elemeiből. Megmozdította a még ágyukba temetett dolgokat, elemeket; intésére: lágy szökelléssel vagy súlyos kinyilatkoztatással megmozdultak; volt Fazekasban bizonyos orpheusi elem, mely ugyancsak Csokonaiiban nőtt meg.

Fazekas „vallásának“ másik sarka a debreceni hűségből kovácsolt emberi hitvallás:

*„Ember vagy. Kiesen ballag az életed
A nyájás szeretet s a megelekedés
Rózsás sorjai közt, míg ezer esztelent
önnön kényje cibál a keresett bajok
Vad tüskéje között, s kornyadoz életek
A lelket tagadó barna gyanú alatt.
Téged bár az egek boltja leroskad is,
A béhordozott föld düledéke közt
Sem rettent meg az ég rád lihegő fia.“*

Fazekas mitológiai hőse az „ég ránk lihegő fiával“ bátran szembenéző ember, a debreceni konokságból, keménységéből nemesedett emberi szilárdság és törhetetlen helytállás. Fazekas volt a magyar lélek szilárd pontja az érzékösség mindent feloldó, mindent cseppfolyóssá hígító korában.

Népdalt írt jóval Kisfaludy Károly előtt. Megírta a „Családi kört“, a magyar patriarkális mezei idillt Arany János előtt. Magháza szerfölött gazdag volt, mégis elsikkadt irodalomtörténetünk posványában, mert tömény, eredeti művei igen kevés filológiai lehetőséget nyújtottak.

Csokonai Vitéz Mihály

(1773—1805)

A fiatal költő, akit kicsaptak a debreceni kollégiumból és némi elhelyezkedési lehetőségek kutatása után végképen a poétaságra adta fejét, eleinte bolyongott, kereste a helyét, de csakhamar véglegesen letelepedett szülővárosában, megtért a debreceni „kertbe“.

A „Diétái Magyar Múzsával“ tört be az irodalmi életbe 1796-ban. Könyvének elején leíró versek sorakoznak, nem

is találunk hozzájuk fogható leíró verseket egészen Petőfi Sándorig. Bessenyeiék bölcséleti árnyékkal és komorsággal színezett „szent természete“ buja öskertté nőtt Csokonai-ban, a hagyományos magyar érzéki kép primitívsége pedig keleti artisztikummal finomult, vagy pedig realista-naturalista újdonsággá élesedett. Fölötte érdekes, hogy a társadalmi hangot is meg akarta ütni leíró verseiben, mindjárt pályája kezdetén, de visszariadt, ijesztő példák arra inthettek, hogy ne áldozza fel zsenge bárányként a benne viruló ezergyökerű és ezerplántájú poézist. Egyik versében („Az estve“) a „hajdankort“, az emberiség „aranykorát“ jellemzi és társadalmi következtetéseket von le az emberi élet eredeti értelméből:

*„Nem állott volt még ki a kevély uraság,
Hogy törvényt hallgasson tőle a szolgaság;
S rozskenyérhéjből is karácsonyja legyen,
Hogy az úr tortátát s pástétomot egyen.“*

De inkább megcsonkította versét, kihagyta a társadalmi vonatkozásokat és az előszóban biztosította a Karokat és Rendeket, kiknek könyvét ajánlotta, hogy nem ért a politikához.

A magyar felvilágosodottak pesszimizmusa után Csokonai-ból a hívőség szakadt fel. „Magyar hajnal hasad“ kiáltotta — az örök fejlődés gondolata optimista magyar látomássá virágzott benne, hitte, hogy eloszlik a „megrögzött vak homály“, kövér reménység üt nálunk tanyát és a XX. században majd az „ázsiai magyar Múzsza delelőjére száll“. A magyarság eljövendő emelkedésében és áradásában bízott; a XX. században természetes utódja, Ady Endre küldött szomorú választ Csokonai porladó hitének.

Hittel közeledett Csokonai az országgyűléshez, az „úri Magyarországhoz“ is, ódákat szerzett hozzá és ódáiban azt írta meg, amit Berzsenyi, tulajdonképpen nem a méltatlan utódokat dicsérte, hanem eszményképeket rajzolt: amilyeneknek látni szerette volna őket. Később csalódásai nem verték lázadóvá, hanem mindent megértő bölccsé. Már első verseiben kibontakozik realizmusa, mely nem összefoglaló általános vonalakban vagy távlatokban merül ki, mint a „pusztai“ Bessenyeié, látszik, hogy Csokonai a debreceni kert fia: a mikrokozmosz bámulója. Költői érzékenysége

egészen Ady Endréig felülmúl minden magyar költőt. Csokonai váltogatni merete a költői hangot. Természetes és hétköznapi tudott lenni, de ugyanolyan bátran keverte verseibe a gáláns ember, a világfi hangját: „Az öreg tél fején villogó púderek“ — írja egyik versében.

Verses beszámolót készített a pozsonyi országgyűlésről „a régiek háládatos dicséretére s a maiak vetélkedő felbuzdítására“, dramatizált lírát csinált, melyben az uralkodó, a főurak és a géniusz beszélnek, de fölzeng a „kar“ mélyhangja is. Csokonai fölszívta azt a nacionalista naívizmust, melynek Ányos Pál a legjellemzőbb példája. De a méltatlan utódok dicsőítése mellett a diétából ihletett nemzeti ünnepet teremtett, vágyálommá nemesítette, csúcokra mutatott, melyekre a porban tobzódóknak fel kellett volna kapaszkodniuk és példát nyújtóit, hogy az írónak milyen igénnyel, milyen esztétikai és etikai mértékkel kell mérnie a közéletet. Megjeleníti és megszólaltatja az öreg Dunát is, mely kezdetben az Isten „zsámoly-széke alól a légyen szóra“ született és minden partjaival örökre hirdeti „állandó hérosait a magyar égnek“. A „Diétái Magyar Múzsza*“ politikai része ezzel a mitológiai elmélyüléssel végződik, a kötet többi darabja könnyedebb vers és fordítás; láthatóan a közőnség kedvét keresi.

1803-ban „Anakreoni dalait“ adta ki, hozzájuk írt tanulmányában a nyers mezei érzékiség helyett az esztétikumba öltözött, finomult erotika költői jogait hirdeti. Sokan lényegesebbek a kötethez csatolt nyelvi megjegyzései. Azoknak az elefeledett magyar szavaknak létjogosultságát hirdeti, melyek „csak néhol és talán a legegyszerűbb magyarok közt“ maradtak meg. Bevallottan „rabotázó együgyű“ emberek beszédéből, „gyarló énekeskönyvekből“, veszekedő prédikációkból, a szűr bibliopóliumon kiterített szennyes románcokból, „daloló falusi leányok és jámbor puttonosok“ énekeiből akart irodalmi nyelvet gyűjteni. Elsüllyedt magyar századokat kutatott, s nagyszerű ösztönére vall, hogy nyelvünk egyik leggazdagabb kincsházának Szenczi Molnár Albert nyelvét vélte.

1805-ben jelentek meg „Alkalmatosságára írt versei“, mint vallja: értékeiket inkább töredékeiben, részleteikben kell keresnünk. Volt önkritikája, tudta, hogy lírája nagy folyó, mely televényt és salakot egyként hömpölyget. Ebben az időben írta „A lélek halhatatlansága“ című bölcselő köl-

teményét is, lelket lehelt bölcselő versünkbe, mely Besse-
nyeinél még száraz okoskodás volt. „A lélek halhatatlan-
sága“ tulajdonképen „alkalmi vers“, gróf Rhédei Lajosné
halotti búcsúztatója, tehát egyik legsilányabb fűzfaműfa-
junk, de Csokonai műalkotássá nemesítette. Versében már
az öregedő Vörösmarty vívódásai jelentkeznek: az emberi
alkat kettősségének, a sárnak és az aranynak, a szellemnek
és az anyagnak kibékíthetetlen ellentéte, szüntelen hábo-
rúja. A „bőgő torkolatokba“ verődő, a „fogát csikorgató“
anyag és a tiszta, derült éter ellentétét panasolja, de kife-
jezi a lét kettősségének, tehát teljességének örömét is, vidám
ölelkezését az emberben, a mégis békébe, harmóniába nyu-
godó „egésznek“ mámorát — Csokonai nem volt egyetlen
vágányra lódult költő.

1805-ben jött az „Ódák“ két könyve; óriási léptekkel
sietett a rohamos tökéletesedés, tehát a korai halál felé. Az
„Ódák“ két könyvében már érett költő jelentkezik. Meg-
csendül a népi, paraszti hang, nemcsak betoldott szavak
útján, hanem egész költeményekben, remekművekben, csín-
nal adagolva, ritka réti virágként. Harmadrendű külföldi
költőktől dolgoz át verseket, de megtoldja őket egy-egy ere-
deti képpel és a sajátos Csokonai-kép, mint a nap, fényt
áraszt a kölcsönzött versre; fölcsapó ihlettel „hertelen job-
bítja“ az átvett anyagot, akár Balassa Bálint. A „Daphnis
hajnalkor“ harmadrangú német érzékeny vers átültetése,
de két sor messzire virít belőle:

*„Rajta, kis szellőcskék! szedegessetek
Violaszagot szárnyatok bársonyára.“*

Csokonai átélte az irodalmi áramlatokat, bárhonnét is
jöttek, de a salakból lelkes sarat gyúrt; a szentimentaliz-
mus sápadt áradatát finom sugarakká törte. Szökellő
kedélye volt, átszellemült költő, de nekibuzgó élet-
kedvvel folyton visszatért a sárból gyúrt emberhez és por-
ból lett világhoz. Az átszellemültség szárnyalása és a föld-
höz tapadt ember realizmusa egyként érdekelte— életérzése,
magyarsága, műveltsége szintetikus természetű volt. Csoko-
nai játszani merészelt és tudott, szelíden, pajzánul, kamaszos
hévvel és a művész legtisztább áhítatával, a játék szertar-
tás volt neki, mint a bölcsnek és gyermeknek. Kibújt a ma-
gyar líra nehéz igája alól; Kazinczyék fenkölt álarcát le-

kacagta magáról. Játékos lelkének az élet, a természet, az öröm s a fájdalom egyaránt misztérium volt: kozmikus erők termékenyítő és pusztító játéka.

Következő stációja a „Lilla“, érzékeny dalok három könyvben. Előszavában Himfy szerelmei előtt hajlong, bár értékükkel teljesen tisztában volt, mert közben keményen odadörzsöli az igazságot: egyhangú, gépies alkatú versfüzérnek tartja a kor legnépszerűbb lírai művét. Egyetlen nagy szerelme Lilla (Vajda Júlia Komáromból) alkalom volt érzelmességének teljes kiárasztására. Lillája a kor jellegzetes istennője: a nagy érzelmi áradások középpontja. Lilla-verseiben a *búgó* vallomást, a suttogást, a gügyögést, az ember érzelmi hangszerének minden rezdülését kifejezi, egészen öntudatlanul művészi dokumentációt teremt Kazinczyék ellen, akiknek érzelmessége merev, egyarcú költői magatartás volt.

Csokonai stílusa is egyre érettebb, jelzői nem díszek, vagy körülíró sallangok, hanem a dolgok lényegéből kicsorduló tulajdonságok. Minden jelzője merész lépés a dolgok lényege felé; teli értelmű, megvetett magyar szavakat szedett fel útról-útfélről és mint a magyar világkép elemeit drágakőként versbe foglalta őket. A régi magyar szavak duzzadtságát ő érezteti utoljára irodalmunkban; neki még nincs szüksége kép- és szózuhatagra, egy-egy szavában tágas horizont, bőséges értelem fér el, mint a népmesei dióhéjban egész ruha.

1804-ben jelent meg költészetének legmerészebb szintézise, életérzésének páratlan kitérése, „furcsa eposza“, a „Dorottya“; lírával színezett komikus költeménye. A magyar vidék jellegzetes figuráinak, vágyálmainak, kedélykitöréseinek, beszédmódjának, humorának és sajátos mámorának első rendkívüli megnyilatkozása. A farsangoló szánok, melyek szerte siklanak az országban, itt összetalálkoznak; a figurák jókedve, mámora pedig összegabalyodik, annyira, hogy isteneknek kell szétoldaniuk a csomókat. Bőséges realizmus folyik össze: kövér életkedvek táncolnak, dobognak a farsang muzsikájára. A játszói költő dramatizálja a magyar életkedvet; megréfálja, pajzánul összedörzsöli figuráit, szikrát csíhol belőlük és hozzájuk illő mitológiát teremt, az életbe keveri az álmot. A légiességet és a valóságot, a lebegő szépséget és *i* riszáló gömbölyűséget, a forró farsangi testet és a szárnyaló pszichét egyetlen költe-

ménybe tömöríti — ebben a merészségben, az elemeknek ebben a bátor elegyítésében, a teremtés költői merészségében rejlett Csokonai írói szabadsága és rendkívüli bátorsága.

Farsangi fánkba bujtatja az istenasszonyt, a mitológiát; antik ízű játékos kedélyét friss magyar humorral oltja be. A drasztikumot gyermeki ártatlansággal ellensúlyozza; a kollégiumi diákréfhöz éppen olyan hűséggel ragaszkodott, mint a csiszolt műízléshez; nemcsak a világirodalomtól tanult, hanem a debreceni kofáktól is. A pázró életkedvet gáláns táncra kéri, — az erotika olyan játszi szépséggel, olyan vérbő indulattal, de bájos mozdulattal jelentkezik nála, mint sem előtte, sem utána a magyar irodalomban; ha rokonát keressük, mélyen Keletre kell mennünk. A magyar költői hangból zenekarnak való partitúrát teremtett, komorságnak is beillő komolyságából pedig búbájosságot, de a búbájosság modern értelméhez ősi értelmét is hozzá kell adnunk, hogy Csokonai művészetét tökéletesen kifejezze. Minden megnyilatkozásában, a „Dorottyában“ is van valami szelídítő, finomító, álomszerű, a keleti mese forrása tör fel a realizmus lábánál, ez a legmélyebb, legősibb poétái forrás. Az „Ezeregyéjszaka“ virágzásából neki is jutott és mennyivel egészségesebb plántákkal virágozott Csokonaiban, mint Vörösmartyban.

A bölcselő hangot a társalgás közvetlen beszédjével elegyítette — az élet Csokonaiban egész változatosságával bonthatatlan egészként jelentkezik, akár az ősköltészetben. Kazinczyék esztétikai értékítéleteken és tegyük hozzá, hamis, elferdült ítéleteken keresztül szűrték „áteremtették“ az életet. Csokonai odaadó naiv mámorral és fölényes bölcsességgel az egész életet szürcsölte és szerette. Van benne valami a diákból, az örök pubertásból, az életnedvek friss, fogyhatatlan buzgásából.

1860-ban adta ki Kleist „Tavasza“ című bukolikus költeményének fordítását. Előszava manifesztáció Kazinczyék nyelvújító tevékenységének módszerei ellen: „Ama finnyáskodó ... forgolódjék a felföldi, dima- és tiszamelléki s erdélyi magyarokkal; levelezzen hazabéli tudósokkal; figyelmezzék a mesteremberekre; ereszkedjék le a paraszt, tudatlan, együgyű, de nála meglehet jobb magyar községhez: akkor majd nem lesz annyi új szó, annyi hallatlan ejtés előtte“. Kleist „Tavasza“-hoz amúgy „füvész“ hajlamai

vezették, Vergilius bukolikus eposzát, a Georgikont is fordítani kezdte. A kert volt az ő igazi tája; a rendezett, nemesített, de szabadon zsendülő növényvilágot, a természet és a kultúra vidám harmóniáját tartotta az emberi lét legmértöbb vidékének, legtökéletesebb keretének. Emberiesége ebből a növényi mítoszból sarjad, Kleist-fordításában is kitör az idegen vers jármából és vallomást tesz emberi hite mellett: legyen életünk szabad virulás, spontán szépség, nemes zsendülés és olyan gazdagság, változatosság, mint a növényeké. Csokonai nem volt forradalmár lélek, hanem hirdető, kinyilatkoztató, a természet és a természetesség felszabadult szava.

Hátrahagyott versei közül elmélkedő költeményei a legkimagasióbbak. A felvilágosodás benne alakult konkrét dolgokat boncoló, szinte természettudományos költői szemléletté, az élet költői anatómiájává. Legnagyobb elmélkedő versei közé való a „Konstancinápoly“, melyben a felvilágosodás kivilágosodássá, a világosság emberi és kozmikus ünnepévé mélyül. Határértékekké fejlesztette élményeit; fáradhatatlan és fogyhatatlan lírai habjai végső értékeket ringattak. „Konstancinápolvról“ szóló verse a tanúság, hogy mennyire korának közfelfogása fölé hágott: a nacionalista zárkózottságot s a „szent és sérthetetlen“ sovinizmust sötétségnek vélte, de Konstantinápolyra és a törökre terelte a figyelmét, hogy egyetemes emberi kritikáját és reményeit egyáltalában kifejezhesse, — ha magyar vonatkozásban cselekszi, bizonyára megkövezik. Másik nagy ódái lendületű gondolati költeménye a „Marosvásárhelyi gondolatok“. Az érett Csokonai a „szent emberség tüzetől“ égett és a hódítás nemtelen szerelme“ ellen fordult. Úgy vélem, ő írta a legigazibb, legtermészetesebb magyar ódát, melyben nyoma sincsen a fringias, paszomántos nemesi-nemzeti pátosznak és a szokványos sovinizsza mellverésnek. A magyar ódaköltő ehhez a pátoszhoz spártai erkölcsi szigort és orcapírító büntudatot csatolt, Csokonai ódája azonban másszabású, másszellemű: lassú folyású elmélkedés, szakaszokra oszthatjuk, de mindegyik szakasz végén kigyúl a legtisztább ódái láng, az elmélkedés megérző ihletté nemesedik és a magyarság emberi értelmét nyilatkoztatja. Nem a nemességhez, hanem a „nemes telkekhez“ beszél, a durvaság ellen akar „közös sövényt“ fonní és a kert látomása

végső szépségbe öltözik: „Mind az emberiség kertébe sietünk“.

Eposzt akart írni Árpádról, de csak töredékig jutott, hiszen „szüntelen közel volt hozzá a halál“. „Árpádiászá-
nak“ elindulása Vörösmarty „Zalán futásának“ kezdetére emlékeztet, rögtön az eposz elején belebeg a líra, akár Vörösmartynál. Vörösmarty azonban Csokonai lírával szí-
nezett epikai hangját „fenségesebben“, patetikusabban foly-
tatta. Csokonai eposzának fennmaradt vázlata minden „nemzeti eposzunknál“ tökéletesebb művészi szándékra
vall. Az eposz elején, a terv szerint, „egy csillagba öltözött“
istenasszony vezeti a magyarokat, — Csokonai ösztönösen
közelebb jutott az igazi magyar mitológiához, mint
utána Vörösmarty. Beleszótta Emese álmát. Egy „ismeret-
len isten“ csalogatja őseinket az új haza felé, mint egykor
a csodaszarvas; a költő hozzá teszi, hogy „a scytha és ma-
gyar antiquitásokat“ be akarja szőni költeményébe. Meny-
nyivel kevesebb, hübb és kevésbé kiagyalt természetű mi-
tológiával kívánt dolgozni, mint Vörösmarty, de annál több
ösköltészetre emlékeztető és ösköltészetbe *Ülő misztikumot*
sejtett és akart kifejezni kálvinista lelke. A vezért látnok-
nak tartotta, Isten közelébe nőtt embernek, mitológiai hős-
nek, — élményét Arany János próbálta megvalósítani „Az
utolsó magyarban“.

Csokonai Vitéz Mihály kitűnő drámaíró volt. Fordított
s eredeti darabokat is írt, az utóbbiak sorából a „Tempe-
fői“ a „Gerson du Malhereux“ és az „özvegy Karnyóné
s a két szeleburdiak“ emelkednek ki legjobban. A „Tem-
pefői“ szatírai játék Öt felvonásban, csak töredékben ma-
radt reánk. Csokonai alaposan megelőzi Kisfaludy Károly
társadalmi vígjátékait. Mindketten a kor társadalmi elfer-
düléseit ábrázolták, de Csokonai éles, metsző gúnnyal,
Kisfaludy Károly pedig patriarkális humorba mártogatva
jelenítette meg a kor figuráit. Csokonai úri korlátoltságot
látott abban a patriarkális életformában, melyet Kisfaludy
Károly kesztyűs kézzel simogatott. Csokonai humora a kul-
túremleré, Kisfaludy Károlyban egyhamar fölfedezhetjük
a jovialitás korlátait. Csokonai mélyebb összeütközéseket és
ellentéteket lát a magyar életben, mint Kisfaludy, nemcsak
a vezető rétegek idegenségét figurázza, hanem a betola-
kodott idegen elemek garázdálkodásáról is lerántja a lep-
let; a kultúremleré ízlését állítja szembe a rusztikus tele-

szájjal, a szellemet küldi harcba a kapitalista ridegség és haszonlesés ellen, az országban burjánzó faji ellentéteket mélyről nézve fejezi ki és nem gravámenes ökölrázással. Társadalmi légköre tágasabb, gazdagabb és valódi izgalmaival telítettebb, mint Kisfaludy Károlyé. A „Tempefőiben“ az egész társadalmat szerephez juttatja, mindenkit a maga nyelvén szólaltat meg; a hárfá, a spinét és a kürt éppen úgy hangot ad, mint a síp és a duda. Másik jelentékeny darabja a „Karnyóné“, vígjáték három felvonásban. Első groteszk vígjátékunk; első darabunk, melyet a szerző kimeríthetetlen humoros nyelven, a kacagás üteme szerint vezet a kezdettől a végkifejlélig. Szintetikus ösztönére vall, hogy enyhítőnek és szépítőnek a darab végét átszínezi a mesével. Csokonaiban már rügyezett a magyar mesedráma terve.

Szépprózai kísérletei mutatják, hogy elsőrangú prózaíró válhatott volna *belőle*; hangjában nyoma sincsen Kisfaludy Károly nehézkességének, vagy Vörösmarty bántó zökkenőinek. Értekezései közül Daykáról írt bírálata a leg-tökéletesebb. Nem tapad általános, elvont esztétikai elvekhez, nem előre elhatározott követelményt keres a bírált költőben, hanem beilleszkedik világába, megismerkedik természetrajzával, mélypontjait keresi, sajátos egyéniségét vizsgálja, egyéniségének és formai megnyilatkozásának összhangját elemzi, s az átélt eredményekből nagyszerű összefoglaló képet fest. A közvetlen megértés és megérzés módszerét alkalmazta, a költő értékét gazdag irodalmi élményeihez, nem pedig hideg elvi bálványhoz mérte. Kiemelkedő tanulmányt írt „Az ázsiai poesisről“. Az ázsiai költészet lényegét „természeti dolgoktól vett tulajdonságaiban“, tehát a tiszta érzéki képalkotásban kereste. A buja keleti kerteknek (tehát a növényi kultúrának!) tulajdonította az ázsiai poézis érzéki gazdagságát, ezek a buja keleti kertek Csokonaiban is virultak, ezekből sietett az emberiség meg-nemesített kertjébe és ezekbe a buja keleti kertekbe rántotta vissza fel-feltörő életmámora. Csaknem valamennyi ázsiai nép költészetéről mond valami jellegzetesét; a tatárokét például „horridum“ költészetnek tartja. A görög költészet bölcsőjét Keleten, Kis-Ázsiában keresi.

Csokonai Vitéz Mihály győzelem és beteljesedés. Egyetlen méltó elődje van: Balassa Bálint. Az előtte élt és az egykorú költők többnyire egy-egy irodalmi csillag vonzó

körében vesztegeltek, az európai irodalom egy-egy árnyalatából, ízléstöredékéből csináltak kánont. Csokonaiban minden irány Összefutott, mint folyók és folyamok a tengerben. A magyarosság, az ó és az új latinosság. Nyugat és Kelet, a népiség, sőt: a diákköltészet és a kántorpoézis is egy-egy szín költészetében. Életműve gazdag élő szőnyeg, kimeríthetetlen vegetáció. A magyar szellem látóhatárának Euráziát tartotta és a halál árnyékában, az élet csúcсарól visszanezve az „emberiség kertjét“ látta be. Tudatosan vállalta a magyarság szintetikus értelmét és történelmi végzetének emberi nagyságát; érettük hevült. A magyar lélek levetette benne irányok, terhes hagyományok, korszerű gátlások s osztály-merevségek béklyóit és szabadságát finom, nemes emberi mámorra érlelte. Lelki és szellemi teljesülésünknek, nehéz sorsunk búbjajos örömeinek, életérzésünk határtalanságának, érzéki képalkotásunk páratlan változatosságának ő a legnagyobb megtestesítője.

Katona József

(1791—1830)

Katona József egészen más társadalmi rétegből jött, mint a magyar írók általában: a városainkban itt-ott kialakult színmagyar polgárságból. Rendszerint állattartással és állatkereskedéssel kezdték pályájukat ezek a polgárok, a Katonák is; ha kissé megtollasodtak, letelepedtek és iparűzésre adták fejüket. A Katona-család Partiumból származik, Szatmár megyéből, innen menekült Katona János a 11. Rákóczy György ellen vonuló török-tatár hadak elől. Katona János előbb béreskedett, később önálló gazda lett, a menekülés után Kecskeméten telepedett le, rövidesen az előkelő polgárok közé küzdötte magát, városi tanácsosnak is megválasztották. Fiai közül Mihály lótartó és kocsiskodó polgár volt; mint Tiszántúl mondják „feketevérű“ ember: hollószínű hajjal s bajusszal, barna-piros arccal, erős, egészséges testtel. Ő volt a költő szépapja, közel százestendőskorában halt meg. A népes család tagjai később iparral foglalkoztak, a költő atyja, idős Katona József, takácsmesterséget folytatott.

„Kis-magyar“ család volt a Katona-család; önálló, önzertes; saját lábukon s erősen álló, anyaggal foglalkozó,

dolgos, tevékeny emberek sarjadtak belőle. Fönmaradt a költő atyjának néhány levele, megható puritán hang szól belőlük; egyszerű, szűkszavú melegség. A költőre sohasem fogyatkozó hatást tett családja: Pesten iskolázott, ügyvéd lett, egyádeig színészkedett, majd drámáit is bemutatták, de sohasem tudott beilleszkedni a fővárosi környezetbe. Mezei polgár maradt; egyaránt távol állott tőle a városias, jórészt idegenvérű s lelkű polgárság és a nemes urak világa. Zárkózott, szemérmes férfi lett belőle, nem bírt föloldódni, fölolvadni, de még megmelegedni sem. Amint alkalom nyílt rá, visszament a szülővárosába alügyésznek; megmaradt városi hivatalnoknak mindhalálig. Életrajzírói vágyai megfeneklésének tulajdonítják visszavonulását, ám nem érték akkora vereségek, hogy egykettőre takarodót kellett volna fúnia. A kibontakozó főváros lelkének és életformájának alig volt közössége az övével. Visszament szülőföldjére, mely ugyancsak szűk keret volt fojtott drámai hevületének, de legalább az övé volt, oda tartozott, rokon arcok vették körül; túrhetőbb volt bölcsőhelyén az élet. Egészen más ország, más ütemű társadalmi fejlődés kellett volna ahhoz, hogy a Katona Józsefek otthon érezzék magukat, megszabaduljanak gátlásaiktól és egész drámai hőségüket szabadon, bátran művekbe öntsék. Katona József csak a „kismagyar“ idegenségével, zárkózott meghasonlottságával, reménytelenségével bolyonghatott korának furcsa útjain.

Egyetlen nagy műve, a „Bánk bán“ is magán viseli származásának nyomait. Első drámánk, mely egész társadalmunkat, minden osztályunkat összemarkolja; valóban nemzeti dráma. Csakis olyan író alkothatott ilyen tökéletes egységet, aki alulról nézte a társadalmat, de nem az elnyomott, egész életre szóló sérelmek és sebek fájalmát viselő jobbágyfi, hanem a szabad „kismagyar“ mindent megértő szemével. Szabad „kismagyar“ volta tette lehetővé, hogy bár alulról nézte a magyar életet és egész épületét belátta, legmagasabb csúcsáig, a magyar Ideák vidékéig emelkedhessek. Nemcsak látta, át is élte a magyar élet egészét és fölébe is nőtt, az „étherbe“, Berzsenyi és Kölcsey látomásainak tájára; minden kortársánál tisztábban látta a magyarság „ösképeit“. Ebben rejlik egyedülvalósága és talán minden magyar író felett álló nagysága.

„Szerelmes Bánk bán szemének ily titok nehéz“ — mondja Biberách, a lézengő ritter a dráma előversengé-

sében. Ezzel a mondattal, mérhetetlen drámai forrósággal kezdődik Bánk bán megnyilatkozása, kinyilatkoztatása. Bánk bán balladai mélységű és feszültségű merész kísérlet: boltozat épülése egy szeplőtelen lélekből, hogy legyen fórum és templom, tiszta rend és végső szépség. Nem férhet tehát szó ahhoz, hogy ebben a darabban a magyarság tiszta megvalósításának vallásos áhítatú, tragikus kísérletéről van szó.

Az első felvonás a valóságos Magyarországra kalauzol, helyesebben a valóságos Magyarország egyik rétegéhez, a nemességhez, mely keserűen fortyog II. Endre feleségének, a merániai Gertrudnak rothasztó uralma ellen. Élükön Petur áll, a magyar láva megtestesítője, aki a darab elején egy pillanatra szinte második főhőssé nő. Egyelőre az önuralom dongái között forrong a láva, de a magyar szabadság említésére feltör, mint a szökőforrás, a sztyeplélek letépi kötelekeit, háborog, mint az őstáj folyamai, — ebben a pillanatban jelenik meg Bánk. Első látszatra alig különbözik Peturtól, de amint belemelegszik a drámába, egyszerre „más nyelven“ kezd beszélni. Melindát említik, Bánk feleségét, ki után a királyné öccse, Ottó settenkedik, úgy lobogtatják Melinda nevét, mint az ütőkártyát, így akarják maguk mellé sodorni Bánk bánt, a nádort. Ez a kísérlet azonban Bánkban egészen másértelmű vihart szabadít fel: „Titoknak lett zára a Melinda szabad neve!!!“ — Bánk szabadsága mástermészetű, mint Peturé és a békétlenké. Bánk szabadságélménye nem merül ki a politikai szabadság vallásában, hanem tiszta emberi megvalósulásra, állandóságra tör.

Már a darab elején látnunk kell, hogy ez a dráma két őselemből keletkezett: egyik a valóságos Magyarország, ennek hőse Petur és a többi lángoló s „jambor buzgólkodó“. A másik őselem mindaz, ami a valóságos Magyarország fölött van, a csúcs, melyre föl kell érniünk, az ideák, melyeket be kell fogadnunk, a harmónia, melyet meg kell valósítanunk, ennek az őselemnek megtestesítője Bánk bán. Melinda Bánk szívében ennek a merész emberi álomnak záloga, kozmikus mértékű és szépségű megtestesülése. Bánk tragikuma éppen ezért nem mérhető a valóságos Magyarországnak, például Petur bánnak méreteivel. Eddig Bánk sorsát méltatlan méretekkel méricskélték, ezért té-

vedtek. Bánk a magyarság legmagasabbrendű megtestesülése, esztétikájának és etikájának páratlan hordozója.

Petur „öklével süvegét szemére nyomván“ ordít; a magyar mindennap zajlik körötte kis titkaival, lelket rágó mámorával. Bánk drámája azonban ott kezdődik, midőn Melinda „szép, szabad nevére“ titok borul. Ez a titok az első sérelem Bánk tiszta szabadságán; a sérelem, a seb vallomásra készíti:

*„Melinda! és mindég Melinda! — szent
név! égi 's földi Mindenem javát
szorosan egybe foglaló erős
Lánc, úgy elomla törhetetlen Élted,
hogyan abból a Gazoknak is jutott?“*

(fellobban)

*Menyben lakó szentséges Atyám! ide
mindentudásod égi cseppeit!
nekem — nekem, hogy e nagy fátyolon
átlássak, és eszemmel a halandók
szívébe nézhessek, mint a tükröbe“.*

Melinda alakja Boldogasszonyá, vallássá nőtt Bánk bánban, olyan mint a teremtés fátyoltalan reggele, refrénje egy pogány imának, melyben a férfi mindent magához ölel, amit a világegyetemből szépnek, tisztának, önmagához méltónak tart. Bánk kozmikus arányú, belső műve, „firmamentuma“ egy megvalósult, testbe öltözött érzésen nyugszik: Melindán:

*„Hát a világnak egyik Pólusától a
más Pólusig, szerelmeimben, én
miért öleltem mindent egybe? mért
mindent? miért te benned, oh Melinda!?“*

Misztérium ez, de magyar misztérium: nyílt, átható fényű. A dráma ott kezdődik, midőn ezt a kivirult, megvalósult misztériumot ostromolni kezdik a kisebb titkok. Melindával történik valami, a „banki sérelem“ végzetének árnya egyre szemelláthatóbb lesz. Bánknak Melinda mellett volna most a helye, de Petur és társai titkos gyü-

lésbe hívják, a dolgok végzetesen futnak össze, a bán kínos dilemma válaszutján vergődik, két ügy ég benne: Melinda és a haza s bármelyiket ejti ki kezéből, világa összeomlással fenyegeti. Bánk még erőinek teljében áll előttünk, a „titkok“ felett akar maradni, minden fátyolt szét akar tépni:

*„Úgy állj meg itt, pusztán, mint akkor, a-
midőn az Alkotó szavára
reszketve engedő Chaos magából
ki-bocsájta. — Két fátyolt szakasztok el,
Hazámról és Becsületemről. A
bocsánatot hörgés közt is mosolygom,
ha ötlettetésem ezekért lészen! — Egy
ménkő csapás ugyan letépheti
róllam Halandóságom köntösét; de
Jóhíremet ki nem törölheti.“*

Még banki fölényvel akarja elfüni a titkokat, „puszta“ lényegével tornyosodik elénk. Az első felvonás ezzel a banki jelenéssel, banki kinyilatkoztatással végződik.

A második felvonás elején fekete asztal körül találjuk a békétleneket; még a díszlet is kifejező eleme a magyar világnak: „Setét Boltozat Petur Házában, Hátul középen egyj Fekete asztal, melly körül Mikhál-bán, Simonbán, s a Békételenek ülnek, sokan pedig Körülöttük állanak. Peturbán az Elölülő; a feje felett a falon egy kép függ, mellyen egy a Trónuson büszkén ülő asszony látszik. Mindenik Békételen mellett a székhez egyj befedett pais van támasztva. Egy nagy függő lámpás világít. Az előbbeni éjszaka“. Bánk megjelenése majd bevilágítja ezt az „éjszákát“. Egyelőre még Peturé a szó, a békétlenek bizalmatlanul hallgatják, akár a „pimasz magyar tó“, de lassanként Petur fölkavarja őket, vad drámai jelenet árán ki-robbant belőlük valamit: az örök magyar konspirációt, mely nem megfontolt, higgadt mérlegelés útján jön létre, hanem elemi-vad ihlet fölfortyanása, emberi lényünk kozmikus erőkre emlékeztető megindulása. Petur, a „vízözön“ zúgni és zúzni akar, egész sereg indulatát lobogtatja, de megjelenik Bánk és parancsolni tud ennek a „vízözönnek“: „Való, hogy engem az emberek bolondozása meg-

mulattat; oh de a vérekbe és az életekbe, forró ösztönöm markolni nem kíván, se játszani“. És nyíltan kifejezi a banki álláspontot:

„Hogy Bánk le üljön a setét szövetség
gyász-asztalához, ahhoz nem csekélyebb,
mint Bánki sértődés kívántatik“.

A banki sértődés már jelen van, mint a távoli vihar is érezhető a légkör feszültségében, de Bánk hatalmas szervezete még ellenáll. Bánk csak a legfőbb sérelemért adja fel életének egyensúlyát. Roppant harmóniája kötelezi: fölényesen viselni, bírni a tragédiát, minden ellen és mindenek ellenére szálfaként állani. Ebben a mérhetetlen harmóniában, a banki „erősségben“ látom a legmagasabbrendű magyar magatartást. Petur magyar lánvjával gyorsan megküzd Bánk; neki a tökéletesebbnek, a „beavatottabbnak“ kell Peturt kíméletlenül legyűrnie, holott szereti. Bánk egyelőre győz, letépi a hazára borult fátyolt, szétfújja a békétlenek vad indulatait, de annál jobban égeti a Melindára felhősödő titok. Egy sóhajtása már a banki világ megrendülését sejteti: „Melinda! oh ki gyógyít engemet meg?!“ De még bízik roppant harmóniájának erejében: „s ha húsomat lerágja a kerítő asszony akkor, még csontomon is *elviszem* Melindát“. A második felvonás még mindig banki reménnyel végződik.

A harmadik felvonásban találkozik Bánk Melindával. Bánk „szabása“ most bontakozik ki teljességében: mindent kozmikus arányokban észlel, az ember nála valóban a „poézis első tárgya“, a teremtés értelme. A mindenség ágaskodik és omlik össze percenként Bánkban. Mitológiai hős, ám új magyar mítoszt jelent: a szüzi szabadságban megnőtt leiekét, mely világokban érez és gondolkodik, de ember és végzete: átadni magát a Történésnek, amint a világ átadja magát Istennek. A Fátum szárnycsapásait halljuk, de nem a tunya, gyorsan és mindenbe belenyugvó Fátumét, hanem a prometheusi ember áll itt szemközt a végzettel.

Bánk a maga méreteiben nagy, jó és rettenetes. A legszebb magyar elégia harmatát simítja Melinda égő homlokára:

*„Felelj; de szóval, és ne így! hiszen
szép könnyid elbúsíthatnák az Ég
lakosságait, s az Angyalok magok
szánnák kigördülését“.*

A következő pillanatban azonban megátkozza alvó gyermekét, mert ellepi a kozmikus magány, bizonytalanság és fájdalom:

*„Mint vándor, a Hófűvásokban, úgy
Lelkem ingadoz határtalan
Kétség között, s eszem egyj nagy Óceánban
lebeg, veszejtve minden csillagot“.*

Melinda már nem bírja ezt a feszültséget, ezt a terhet, megsemmisül:

*„Atyaátok egyj Anyáért! — Kábaság!
Ha a szegény Hold férjhez adja szép
Leányait, mondjátok, hogy királyi
lakadalma van két nyíl-lövésnyire^e“.*

Bánkot ereje még mindig nem hagyja el: „Menj, menj, hová a Történet viszen!“ — mondja Melindának. De a „banki sérelem“ egyre jobban előnti a bánt, már tudja, hogy a királynő segítségével Ottó, a királyné öccse rontotta meg Melindát:

*„.....egy pokolbeli
kísértet... a kitől levésékor
már úgy megundorodott az Alkotó,
hogy félbe hagyni dolgát kéntelen volt“.*

Ekkor jelenik meg újra a színen Tiborc, a jobbágy és nem tágít Bánk mellől, két nyelv beszél most egymás mellett: a Nagyúr a végokokkal viaskodik és mellette Tiboréból a porban fetregő paraszti kín panaszkodik. Ez a kettőség is a magyar sorstragédia egyik mély ténye. A banki magatartás, a banki harmónia világokat összetartó, az élet egyensúlyát tartó szent bilincs volt, a bilincs most lehull, a bán magára marad, mint egy pályájáról lesiklott csillag:

*„Melly boldogtalan
az, a kinek bár melly bilincsei
bodogtalan módon oldoznak el!“*

De azért megérti Tiborcot és biztatja:

*„Beszél, Beszél; igen
jól hallom én panaszod; de a magam
panaszszó is beszél“.*

Tiborc nem tágít Bánk mellől, folytatja tragikus panaszát, most az együgyű jobbágy képviseli Magyarországot, ő az ostromló sereg, a „vízözön“, a Bánkra hulló szörnyű élménytömeg, a magyar világ szegény, szomorú, iszapos hullámmája. A feszültség tetőpontjára hág, a banki „boltozat“ még áll, de már csak egy kavicszem tartja vissza összeomlásától:

*„hallom ... közel-
létét Eszem-lerontatása hír-
kürtyének, és ezért kívánom azt
használni addig, míg egészen el nem-
veszejem“.*

A negyedik felvonásban ütközik meg Melinda Gertrudis királynővel. Eddig Bánk is, Melinda is a „titkok“ felett állottak, mint a csillagok. Azt mondja Bánkról Tiborc: „ha tán Asszonyt nem esmért volna, úgy ő Angyal is lett volna Földeden“. Melinda pedig Gertrudis előtt:

*„Midőn
kifutottam a Sárkány elébe, még
Bánkom se jött utánnam, — szegény
azt vélte tán, hogy nálla nélkül is
elmenni tudnék Lakadalomba. Oh jaj!*

*ti a szegény Melinda jó nevével
ma egyj egész Familiát töröltetek
az Üdvözülhetők sorából el“.*

Melinda Bánk által, Bánk harmóniájában üdvözült, s most bezáródott előtte az üdvözülhetés útja. Kizökken a nagy harmóniából, ijesztő pályát fut be, mint a hulló csillag: „mondd, hogy a menyegző két nyíl-lövésnyi, — az

Bánk, és Melinda“ — kiáltja kétségbeesetten. Ezek a hangok mind a magyarság tragikus balladájának hangjai. Semmi közük a híres nemesi pátozshoz; a magyar emberiség legmerészebb vállalkozásáról, megvalósuló kísérletéről és balladai ütemű tragédiájáról van szó.

Bánk harmóniája is megrázkódik, mint megindulás-kor a föld és katasztrófába torkollik. A banki méltóság le száll a porba: ítélni. Átvillan rajta a teremtés és a teremtmények eredendő tragikuma:

*„Szegény, szegény; de szánni-
méltó Teremtmények! hisz esmérem
én gyengeségteket: de hogy illy nagyon
ki légyen a Romlandóságnak az
tétetve, nem hihettem még soha“.*

Elbúcsúzik Melindától: „menj csak! a Nap elnyugtával az örvendezők is elnyugodnak“. Melinda pedig öntudatának utolsó fényjelével még egyszer hitet tesz az életentúli mezők vigaszáról: „mély síromon túl a Halál szép halvány angyala meg fog mutatni megént“.

Bánk most már lefelé sodródik: „Oh az én becsületem Melinda elbúcsúzásával, elbúcsúza;“ most már láva, mint Petur, így förmed a királynéra:

*„Midőn ti leg-
először, Asszonyom, Hazánkba jöttetek,
a békeségnek édes Istene
Pannóniára monda akkoron
egyj átkot, és a Romlás-angyala
mormogta rá az áment“.*

Így támad Ottóra:

*„Ha! fattyú!
Hogy e dühösség, melly a testemet
emészti, száz mértékbe fussa
el Lelkedet! hogy a Kín, a maga
egész mineműségében, csekélység
legyen tulajdon kínjaidra nézve!“*

*Az ételednél undorodásba jöjj,
és férgesedjen az Italod — gyötörjön
éhséged annyira, hogy a sírból a
halottakat kívánd kirágni! El-
csúffittatott árnyékom mindenütt
kövessen, és véresen álljon ott,
a hol lefekszel, ott ahol felébredsz!
örökre átkozott légy, átkozott!
és átkozott a Hely, mellyben születted!”*

Megöli Gertrudist. A zavaros, halálosan sértett, for-
tyogó, idegenekkel és félreértésekkel telített magyar világ-
ban: ide alacsonyodik a banki feladat. A rettenetes magyar
kényszer Peturrá keseríti s azután mint a nyilat kilövi a
bánld erőt és nagyságot.

Az ötödik felvonásban megjelenik a király, II. Endre;
a háttérben Gertrudis ravatala. Bánk petúri mozdulattal a
királyné ravatalához vágja a hatalom jelvényét, az arany-
láncot, de mennyire megnől, megszépül a petúri magatar-
tás benne, így tör ki a petúri hitvallás belőle:

KIRÁLY:

„Magyar?”

BÁNK:

*Vagy azt hiszed, hogy az engedi,
mint egy kifestett Kép, magát néhány
szoros vonás közé szorítani?”*

Most már lázadása is banki méretű, a honalapító ön-
érzete süvít ki belőle. Midőn a király megtudja, hogy ő
szúrta le a királynét és el akarja fogatni:

KIRÁLY:

*„Vigyétek el, míg el nem érkezik
Bírója!”*

BÁNK:

*Az te nem lehetsz szerette
Királyom! Árpád és Bor vére közt
folyó dologban Bíró csak Magyar
Ország lehet. Jobban be van neved
mocskolva, mint az enyém”.*

Ekkor tudja meg Bánk, hogy a haldokló Petur alattomos gyilkosnak átkozta őt, de Gertrudist is megátkozta; tehát a „magyar láva“, a valóságos Magyarország is kisklik Bánk alól. De Bánk az összeomlás peremén ismét győz, a király felszólítására sem meri senki reá emelni kardját. Endre siráma végre megmozdít egy udvari ifjat, reá perzsel a banki gög: „Gyerünk szegény Buzgólkodó!“ Bánk még mindig „oszlop módra áll“, mintha a régi banki firmamentumot tartaná; a banki összeomláshoz mérhetően tragédia kell. Csak akkor roppan meg, midőn messziről pásztorsíp hallatszik: Melinda éneke:

*„Melinda! — Sirján ezt fujassam, így
enyelge sokszor. Oh Melinda! eltűnt
a szép idő — te fújassd síromon“.*

Tiborc és a „kócos, bús jobbágyok“, Bánk megmaradt utolsó hívei Melinda holttestét hozzák. Bánk most érzi át önmagához méltóan tragikumát. Melinda titka nem létezik többé, csak Melinda halála van:

*„Oh, hogy néked is csak egy
volt életed, te is hogy sebhető
ualál! hol a könny, a melly ennyi kárt
fel tudna olvasztani? Szaggassatok
homloktokon sebeket, s vért sírjatok:
letépetett az Istennek Remekje.*

*Világot érő szép szemed berogy
mejjed hideg mint a márvány — nem élleszt
többé fel egy Jaj-szó is tégedet!“*

A Melinda-nélküli világ tragikuma ez, Bánk most ismét a kis titkok, a zajló, fortyogó magyar világ fölé emelkedik, végtelen kozmikus gyászba öltözködik, félelmetes és magányos csúcsként újra fölemelkedik:

*„Az Ég siket fájdalomra
végsémmiség az én ítéletem
az Isten engem büntetésre nem
tart érdemesnek — az Angyal, melly jegyezte
botlásaimnak számát; illy következt
húzó legelső lépésekor el-
rémült dicső helyén, és félre fordult
könnyes tekintete! törölte-ki
nevemet az Élet könyvéből“.*

A darab végén Bánk tragikuma mellett másik drámai küzdelem is folyik, két halott csatázik: Melinda és Gertrudis, A végső harcban Melinda győz; így szól Endre, a király:

*„Magyarok! előbb mintsem Magyar Hazánk
Előbb esett el méltán a Királyné!“*

Az irodalomtörténet abban kereste Bánk bán tragikumát, hogy mint a király helyettese és az ország „első lovagja“ megölte a királynét, aki melleleg: orozva próbálta leszúrni Bánk bánt. Tehát: Bánk leszáll a banki méltóságból és „vétket“ követ el, melyért bűnhődnie kell. Szánalmas okoskodás ez. Bánk már a királyné leszúrása előtt leszállt a banki világból, Melinda tragédiája feldúlta a banki harmóniát, a bán, mint ember és férfi belevetette magát a titkokkal telített, fortyogó, szomorú magyar világba. A „Történet“, a végzet azok közé rántotta, akik fölött firma-mentumként a tiszta rendet, a „tetőt“ képviselte. Tragikumában, hullásában Gertrúd megölése csak mellékes esemény, — udvaroncok és merániai jövevények láttak benne „főokot“. A királyt is elkapja egy pillanatra ez a tévedés, de fölemelkedik belőle, lerázza magáról Gertrudis bilincseit.

Bánk drámája mellett a magyar sorstragédia elemeinek, változatainak egész tömegét találjuk a darabban, mely páratlan sűrűségű és mindenképen szintetikus értelmű alkotás. Melinda panasza, hogy kicsálnak bennünket mélységünkben és megcsálnak, megrontanak: ezeréves történelmi panaszunk. A banki tűzvész gyökeréig megvilágít mindent: Gertrúd reánk nehezedeő idegenségében, ellentmondásoktól vonagló lelkében, érzéseinek és gondolatainak előttünk örökre idegen tekervényeiben Katona azt a betolakodott idegenséget ábrázolja, mely örökké megzavarta és

megzavarja már-már csaknem megszülető magasrendű harmóniánkat. A „hevítő porok“, melyeket Ottó ad Melindának, hogy esztől megfosztva végzetes cselekedetbe lökje: történelmi tényezők. A lézengő és megrontó idegeneknek, Ottónak és Biberachnak figurája különb minden utánuk következőnél, Arany János Detréjénél is. Az „európai színvonalú“ udvar mint egy hatalmas élősdű lény ráfekszik a magyarságra, melynek folyton Koppány és Vatha módjára kell visszaütnie. A nyugati életforma eltorzulva érkezik hozzánk és eszköz lesz megrontásunkra. Gertrudisok állanak a hatalom trónusán, becsempészett ál-fenségek, akik alattomosan megsértik tiszta harmóniánkat, lelkiismeretlenül zsarolják népünket és lerántják lelkünket a magasból. A porba sújtott valódi nép elé tolaakszik a csőcselék, melynek „forradalma“ mindig a legrombolóbb erőt támogatja. Izidorának, a meráni nőténynek izgató, hamis pátosza, mely testvérgyilkosságot akar kirobbantani: csupa történelmi ismerősünk. Katona összemarkolta történelmi drámánk felvonásait és jelenéseit, s fölébe teremtette a tiszta firmamentumot: Bánk bán nagyszerű lelkét és szellemét; a drámát az egyetemes magyar élmény hordozójává avatta.

Katona József nyelve, stílusa egyedülálló tökéletesség irodalmunkban. Más hangon beszél, mint a nemességből jött költők. Képeiben igen gyakran szerepel a csont, elárulja, hogy a lényegre tör, szintetikus fogalmazásra. Bár ihlete a legmagasabb szellemi síkokat súrolja és az emberi létezés legmagasabbrendű mozzanatait fejezi ki, nyelve mégis anyagszerű, a szó tiszta értelmében: megtestesítő nyelv. Bámulatraméltó stílusának hallatlan fegyelme is: Vörösmarty tolla alól szétfut az életanyag, Katonánál tömény formába, tiszta, végső értékű képekbe tömörül. Lát-szik, hogy a polgárságból jött, ősei nemzedékeken keresztül az anyaggal foglalkoztak, Katona is jól ismerte az anyag természetét, törvényeit, tudott bánni vele, uralta.

Katona drámájához verses ajánlást csatolt, melyben hitet tesz a „szentkori pásztori kún-magyar szívhez“ fűződő hűségéről. Ez a „szív“ Kecskemét határában megőrizte a „sztyep“ belső kultúráját; élte és éli bizonyos mértékben még ma is. A „pásztori szív“: a sztyep határtalan kozmikus élménye, áhítata: Katona öröksége, mely megmagyarázza Bánk bánnak szabad, határtalan kozmikus

méreteit. Mennyire más Katona József „pásztori“ élménye, mint azoké, akik rokokó-pásztorokat cipeltek be irodalmunkba.

Katona számos drámát írt, sikerei is voltak, csupán életének főműve, a „Bánk bán“ maradt megérdemelt visszhang nélkül. Olyasmit írt meg benne, amit nem érthetett meg kora: az eredeti magyar lélek arányait és magányát ezen a földön. Bánk magányát Katona is átélte, magáévá szenvedte. Szellemének roppant arányait társtalanul, korán megrokknva hordozta, míg össze nem omlott egy hétköznapon, hivatalba menet, a városháza kapujában. A város irgalmas volt véle. csak halála után indította meg ellene azt a méltatlan hajszát, mely a magyar írónak még életében dukál.

Katona József verseit „zsengői“ közé sorolja az irodalomtörténet és eleddig bővebb tudomást sem vett róluk. Katona líráját, melynek nedvei hamarosan visszavonultak a gyökerek mély világába, éppenúgy félreértették, mint „Bánk bánját“.

Katona József lírája bölcselő és misztikus. A bölcselő elem nálunk a francia felvilágosodás és a német romantika felszívása útján tört be az irodalomba. Katonának egyikhez sincsen köze, — misztikumában pedig hiába keressük a keresztény elemnek még nyomait is; révülései egészen más gyökerekből jönnek, mint a magyar lelket századokon keresztül ellepő keresztény révület. A gondolkodó, töprenkedő és misztikus élményekbe szédülő Katonában ősbibb élmények törtek fel: keleti „hozományunk“ betömött, mélybe süllyedt forrásai. Katona kilátott „szigorú kerületéből“, elvált benne „az élet a tudástól“, szemei „megkábulnak“ és „hideg tüzük pályája“ a temetőbe torkollott:

*„Ott, hol lábam alatt az eltaposott zöld
Közt (mely izzadásaiból az ősök
Áldott hamvainak kinöve) hősök
Elhullt száji helyett nyögött fel a föld“.*

A magyar „alvilág“ élménye ez, a „mély földé“, melyben a nemzeti romantika Attila kardját kereste, Katona azonban az ősök verítékét látta kicsapni belőle és a holtak félbenmaradt beszédének folytatását hallgatta dobogásából. A „föld vallása“ benne folytatódott; a föld misztériuma

benne lett ismét magyarrá, de a „révület“ is. Katona révületében:

*„Múlt és jövő egybe reked,
S a holtak szava hallik“.*

A magyar mitológiának Isten közelébe emelkedő halottjait a kereszténység számúzta az egekből*. A fénybe tért szellemekből kísértetek lettek a népi babonában és hiedelmekben, a rangjától megfosztott ősi hit bujdosó folytatódásában. Katona Józsefben azonban ismét kiegyenesedik a halottak „szerepe“, mint később Adyban és Juhász Gyulában.

Katona József lírája a tér és idő kategóriáival, a modern európai bölcsélet széttagoló s az élet széttagolt elemeit elvont rendszerekbe illesztő fogalmaival küszködött, legyűrte, elvetette őket, az antik-keleti tanításnak, az „ős-egybe“ vetett hitnek volt Európában csírázó magva és felhuzalkodott hajtása.** „Az öröknek éktelen nagy tengerét“ látta, s az ember „lódulását egy határtalan öröknek mély öblébe“; Isten helyett: „ősegyet“, melyben az „alkotó“ azonos az „alkotmánnyal“. Megváltó „katasztrófára“ várt, mely a multat s jövőt „egy abroncsba összehajtaná“. Az „ősegy“ hitvallása Ady Endre Isten-élményében gyűl ki újra: „Egyek leszünk mi a halálban“.

Költészete veszedelmekkel, vonzó példákkal küszködött. Midőn „hét eget befogni“ erőlködött, csaknem berszenyieskedő lett; néha elkapta Kazinczy forgószele: műszavakat és szócsonkokat illesztett verseibe. Mindössze huszonegy költeménye maradt ránk, melyek a kísértések ellenére eredeti lírai világot adnak. A maradéktalan „expresszió“: az élménynek „méhével“, fogantatásával együtt történő kifejezése senkinek sem sikerült ennyire a XIX-ik század irodalmában, — a vágyról így ír: „Hol vagy fennrepeső szép pillangója velőmnek?“ Az emberi élményt azonnal át tudja váltani kozmikus beszédre: az esti andalgónak megjelenik a lány és „fényt ád“. A kozmikus élmény megrázza és a fajta legmélyebb élményeit vonzza ki belőle; a hold:

* őshitünk szerint a meghalt hős az istenséghez emelkedik.

** Antik alatt a görög-római régiséget értjük általában, holott van egy mélyebb antik is: Azsia kultúrája, mely a görögséget is táplálta.

ősvallásunk istenasszonyának, a Boldogasszonynak, a világ-
anyának mitoszát kelti életre benne:

*„Éjnek királynéja!
Anyja a körülötted égve enyelgő
Csillogás csecsemők ezernyi sorának!
Nyújtsd dajka karod!”*

Katona József megtagadta a XIX-ik század emberét, az
egész embert, a holtakat is:

„A természeti rény hamvaiban se van,
Élő vedreit is más piperék fedik;“*

Merész két sor: természeti erényt már a holtak hamvá-
ban sem talál és a holtak hamvvedrének képét áttolja az
életbe: az élet vedreit is piperék fedik, — a világegyetemtől
elszakadt ember élete piperézett vedrekben fortyog. Katona
József a racionalizmusnak és a gögös emberi öncélúságnak
konok tagadója. Az országról így ír:

*„Egy halmon nyüzsög a szép remek — emberek —
S ország a neve és — összeszövetkezés.*

*Egy halmon nyüzsög az, mint valamely halott
Emlékoszlopa a sír tetején; de a
Jámborság lelke alatta nyög“.*

Merész, valószínűtlen, de a magyar lényeket tökéletesen
kifejező kép: a mi társadalmi szervezetünk oszlop volt, ré-
teg nehezedett rétegre, mindenki a „magasba“ tört, mintha
az oszlop törpe magassága a magasság valódi dimenziójá-
nak rokona volna és mennél „magasabbra“ tört, annál több
réteget nyomott.

Katonát az érdekelte, ami „végkedvét“ mutogatja, a
Végsővel viaskodott, a Végsőbe akart múlni. Az emberi te-
remtés fájdalommal és reménytelenségével vívódott; aki
líráját olvassa, megérti nyilatkozatát, hogy ő küzdött, nőtt
meg és omlott össze a „Bánk bánban“. Egyik legnagyobb
versében panasolja, hogy az ember legsűrűbb, legmélyebb
életérzése is csak sejtés, villanás, a megérzés pillanatát nem
foghatjuk meg, nem rögzíthetjük, az „alig bájba öltözött

* Erény.

ott zúdul az enyészetbe“ és „itt van hamvvá tüzelve egy teremtésnek vége.“ Az élet értelmét kutatja és kikél a sírból egy halott, ránéz „vadon szemével“, lehajol a földre, port vesz kezébe, a világ négy tája felé, — mint Katona írja: a „négy szélre“ — szórja. Az ember körvonalai menthetetlenül belemúlnak az ősegybe.

Katona lírájának nyelve páratlan, olyan, mint a kőzet, melynek minden rétegét emberfeletti hőségek és kozmikus tragédiák préselték egybe. A „fukar“ magyar beszédnek ő a legkonokabb megnyilatkozása és kinyilatkoztatása is. Az ősnyelvre emlékeztet, melynek kevés szó kellett, mert a szavak még csordulatig tele voltak élménnyel és értelemmel. Sorokba szorul nála mindaz, ami versszakokká hőmpölygött a XIX-ik század költőinél. Akadnak elsőrangú költőink, akik nélkül meglenne irodalmunk, Katona lírája azonban magyar őselem, nélküle: a teljes magyar tudat születését nem tudjuk elképzelni.

1820-ban tért haza Kecskemétre, 1830-ban halt meg, tíz esztendő telt a szülővárosában, ezalatt is dolgozott. Hagyatékának jórésze elveszett, az utódok gyűjtőpapírnak használták, a megmaradt emlékek azonban egyre szélesedő történelmi érdeklődéséről számolnak be. A hátramaradt anyagot nem tekinthetjük elkészült műnek; mint a régi magyarság annyi és annyi irodalmi emléke: az anyag művé-válásának utolsóelőtti állapotát tükrözi. Meg akarta írni egészen az őskorig visszanyúlva Kecskemét monográfiáját, helyesebben mindazokat a történelmi és kulturális mozzanatokot, melyek Kecskemét kialakulására hatást gyakoroltak. „Kecskeméti néző“ volt, egy szilárd ponthoz akarta viszonyítani a körülötte tovaúgott és leüllepedett életfolyamokat. Tárgyalni kívánta a hunok, gepidák, szlávok, longobárdok, avarok, bolgárok és magyarok ősi vallását, társadalmi szokásait és a kereszténység fejlődését. Sokat foglalkozott a magyar királyság és kereszténység első századával. Feldolgozta a kecskeméti egyházak történetét és krónikát készített a város történelmi múltjáról. Zsúfolt, félig-meddig kialakult anyagot hagyott reánk. Nagyon belemélyedt úgy a kereszténységnek, mint pedig a régi magyarságnak történetébe.

Prózai stílusa is hallatlanul tömör, minden mondata egy-egy tömb. II. Rákóczi Ferenc fölkeléséről csak ennyit ír: „Rákóczi Ferenc manifesztuma Szent Iván hava 7-di-

kén; puncto 14: az elviselhetetlen adó, hogy soha töröknek annyi; az executoroknak odaadták feleségeiket, gyermekeiket; a szabad városokra, papokra egyaránt vettetett az adó“. Néhány sorban tökéletesen összefoglalta a népsorsot, megindokolta a fölkelés népi értelmét. Katona kísérlete nagyszerű adat arra, hogy mennyire más magyar történelem kerekednék ki régi városaink és községeink monográfiájából: a „kismagyarok“, tehát a sokak, a mindennapok, a valóságos magyar élet története. Katona beszámol arról is, hogy Kecskemét, bár földesura volt, önkormányzatát még a XVIII-ik században, a feudalizmus újjáéledő virágkorában is mennyire megőrizte: „A körösiek és a kecskeméti földesurak a birtok hasznát in concreto használják avval a különbséggel: hogy *Kőrösön nincs úri szék, de többen a curiájukon laknak, Kecskeméten van, de egy se lakik a curiáján és kijegyzett birtokukhoz semmi fundusok sincs*. Eleitől fogva a Kohári familiának 1000 forintot fizetett a város. Mária Terézia confirmálta; de azután magok a kecskemétiiek elrontották és 10.000 forintot adnak. Civilis, political és a kis Criminális is a város kezében vagyon, de a nagyobb úri széket privilégium szerint a többiek nevében is Méltóságos gróf Koháry tartja. Á város representálván a földes uraságot, annak szolgál a lakos egy hetet kaszáláskor, a marhás marhával; szükségből egy napot némelyik, többet nem“. Katona a magyar élet eredeti szervezetének régi nyomait kutatta és a népsorsot figyelte. Egészen öntudatlanul új történelmi szemlélet fogant meg benne, nem is a máé, hanem a holnapé.

Egyik följegyzése megrázóan érdekes adat arra, hogy mit szenvedett népünk a folyton reá zúduló „történelemtől“. Az 1707 április 3-án történt rác dúlás történetét így ismerteti: „Böde János bíró szúrás. Szívós János, tanácsbéli templomba menő útjában falhoz szegeztetik és ifi. Szívós János, az előbbi fia, lövés által hal meg. Balogh István reá zárják az ajtót. Ifiabb Balogh István harcolva hal, Farkas Mihály a lova lábát veszti. Máté Kovács fegyver által hal. Bódé Lukács pisztoly által. Kamarás Jánost lófarkra kötik, felesége s gyermekei utána futnak. Sáfár Péter mellét s fülét szúrták meg. Csaba Mátyás agyon szúrtatik. Sárközi Istvánnak cserfa-dorongra kötözték az üstökét és a háza küszöbén lefejezték. Bozó Istvánt fejszéssel széjjel vagdosták. Szeles György, Garacsi Gábor és Szőke

Gergelynek fűróval a fejeket a földbe szúrták. Megölettek: Gazdák 266, asszonyok 47, fiúk 44, leányok 12, zsellérek 48, ridegek 28, jövevények 38. Rabok lettek: Gazdák 62, asszonyok 21, fiúk 38, leányok 16, zsellérek 12, ridegek 15, jövevények 13. Elvesztek: ökrök 899, lovak 562, szekér 120, kocsi 88, égett ház 90, égett malom 7, özvegy maradt 187, árva 444, sebesek 120, elveszett barom 1060, elpusztult ház 809. összesen 230.812 tallér kár“. Bármennyire fukar, krónikás nyelven is beszél, az adatokat néhány szóval komor, drámai jelenetté formálja; szinte balladás üteme van beszámolójának. Nemcsak arról tudósít, hogy napról-napra mekkora történelmi áldozatot hozott a békés, szerencsétlen nép, mely többnyire azt sem tudta, hogy miért feszítik keresztre, hanem beszámolója Kecskemét társadalmi szerkezetéről is fölötte érdekes képet nyújt. Katon József történelmi kezdeményezései is jövőbe mutató és eddig nem méltányolt kísérletek.

Antik s magyar nász

Baróti Szabó Dávid

(1739—1819)

Berzsenyi nagy kortyot hörpintett a romantikából és — bármennyire is zabolázta, — a romantikus hatás romantikus hajlamokat ébresztett benne. Baróti Szabó Dávidnak csupán a stílusában érezhetők romantikus hajlamok és merészségek, amúgy: az antik lélek tökéletesen újjászületett és uralkodott benne. Megvetette az érzelgést, a lírai feloldódást, minden kiemelkedő verse építmény, arhitektónikus remekmű. A nagy antik mesterek rokona volt, tiszta tekintettel, hűvös újakkal, szigorú szerkesztő készséggel építette verssé érzéseit, élményeit és gondolatait; az antik mérték azt jelentette neki, mint eredeti teremtőinek: a tökéletes építés rendjét, szent és sérthetetlen törvényeit. A kozmosz roppant harmóniáját, kemény mértékét és kérelhetetlen rendjét Berzsenyi előtt ő fejezte ki először líránkban. Verseghy klasszikus mértékű versei Barótihoz mérve: túlságosan „emberiek“, sok bennük a humánus vonás, Baróti Szabó Dávidot elsősorban a világ érdekelte, a lét határtalan arányait ágyazta verseibe. Három döntő élménye volt: a kozmikus rend, a kozmikus öröm és a kozmikus tragédia, minden más dolog: stílusgyakorlat volt neki, egyedül e három roppant élmény bírta ihletett költővé avatni. A székely származású, füstös kis szobában lakó, szederjes arcú, piszkos köntösű, Kassán tanárkodó szerzetes megvetette korának irodalmi ízlését, ellágyulását, könnyed és kecses formai törekvéseit, a világegyetemben állott, a világegyetem mértékével érzett és gondolkodott, mint az antik ember. Érdekes, hogy semmit sem hozott

magával a színes, keleties székely mesevilágból, inkább a határőr keménységét, szívósságát, spártai lelkét fedezhetjük fel benne. Mérhetetlen emberi szigorú élt Barótiban, csak a zsendülő, újuló természet bírta megnyihíteni olykor.

A kérelhetetlen, klasszikus mérték szigora segítette magyarságának makulátlan megőrzésében. Kazinczyék már föltalálták a lebegő, röpke jelzőket, melyekből nem-sokára egész füzért kell majd a fogalmakra aggatni, ám Baróti Szabó jelzői még csodálatosan teltek, ő még az ég „tehetős karjairól“ és a „kebeles völgyekről“ ír. Merész stilsztának látszik, de merészsége: a régi magyar képalkotás törvényeinek szigorú követése. Az antik mérték gyönyörűen megfért az „antik-magyar“ nyelvvel, képalkotással és szívvel.

Baróti Szabó Dávid tudta, hogy a klasszikus formát meg kell telíteni: világgal, erővel, a szavak és képek eredeti esztétikájával, mert a szigorú mérték nem tűr oldott, szétfolyó nyelvet, laza érzéseket és csavargó gondolatokat s a magányos szerzetes téliesítetté ezt a súlvos költői feladatot. Tisztában volt azzal, hogy az antik formát egyedül a régi-magyar nyelv érzéki képeivel lehet betölteni, de azt is tudta, hogy az antik mérték páratlan tömörséget parancsol a költőnek, ezért lett „sűrítő“, ezért alkotott merész képeket, ezért írt „havazó liliomról“, ezért nevezik „stíloromantikusként“, holott csupán töményítette a képet, összevonta, merészen és mégis természetesen kapcsolta a szavakat, nem törte szét a mérték kedvéért a nyelvet és a nyelv kedvéért a mértéket. A klasszicizmus nem hatás volt nála, vagy utánzás, hanem költői és emberi találkozás; szellemi nász.

Nem adta fel az eredeti magyar beszéd és képalkotás természetességét sem, szinte társalgott a versben, nem „hangolta fel“ szavait, nem kényszerítette magát mesterkelt tartásba. Az antik mitológia találkozott nála az eredeti magyar életszemlélettel s ez a találkozás is természetes volt, mert az antik mitológia is a vüágegvetem érzékiségének felismerése és megszemélyesítése. Baróti Szabó Péter antik műveltséggel és egvügvü magyar szívvel úgy szemlélte az antik isteneket, amint az antik paraszt szemlélhette: Ceres nagy kerek asztagot rak, mint az aratók és

Bachus átalagot töltöget, mint a vincellér, a táj ölén az istenek és az emberek alakja szelíden összeolvad.

Baróti Szabó Dávid a régi magyarság erőkultuszát is örökölte: a szilárd test súlyát, erejét, a nagy természeti jelenségek „csapását“, kérlelhetetlen jelenvalóságát, gátakat söprő végzetét pogány örömmel tudta zengeni. De megírta az első nagy magyar elégiát is, a holdhoz, férfihangra, megenyhülve, de ellágyulás és érzelgősség nélkül. Elégiája hasonlít Berzsenyi nagy verséhez a „Közelítő télhez“, de Berzsenyi versében mennyivel több az egyéni fájdalom, az emberi mulandóság siratása, Barótiból éppen csak kiröppen az egyéni sóhaj, versét azonban az éjjeli égboltnak és a világnak roppant képe tölti be; verse férfias, mértékletes érzelmi szelidüléssel színezett, de zavartalanul tökéletes kozmikus harmónia. Az irodalomtörténet általában a „ledőlts diófához“ írt versét emeli ki; ideje, hogy helyét „A holdhoz“ zengő költeménye váltsa fel:

*„Szép hóid! setétes éj világos asszonya,
Midőn szemein rád felvetem,
S kerekded arcád szűz havát s ezüst kocsid
Csudálom: óráim sebes
Szárnyakra kelvén, észre sem veszem magam,
S ha szinte venném is, szabad
Hűs ég alatt ébren maradni kész vagyok,
Csakhogy tovább nézhesselek,
óh, de te futamva követed a lement napot,
S a csillagokkal gazdagon
Hímzett egekről elsietsz. S miért sietsz?
Régólta nem volt képed illy
Szép tiszta, nem volt illy világos udvarod.
Bátyádnak elszállása csak
Alig van érzésünkre: most is fel s alá-
jár, kél az utas; fegyvere
Mellette lévén, a vadász zöld gally alatt
Ül, s a szerencsét várja. Nézd!
Itt a vizekből Néreus leányai
Virágos hanttal befedett
Partokra kelvén, ott az erdőbeli szép
Fejér kar, a tér völgyeken
Lejtözve mulatoznak. Halljad Titirus
Sípját, Damétás énekít*

*Halljad. Szerette Fillisért fohászkodik:
 Fillis nevével zeng mező,
 Hegy, völgy, liget. — De legnagyobb dicséretet
 Reád ruháznak, tellyes hóid;
 Szünetlen áldást mondanak: minthogy neked
 Tulajdonítják mindenek
 Méznél is édesb örömök. Állítsd meg kocsid,
 Fogadd el énekléseket.
 Heába tartóztatlak! — Itt hagysz! s ami több:
 Szemlátomást horpadni kezd
 És bésetétül máris ódalad; kinyúlt
 Két öszvehajlott szarvad; im
 Egészlen elfogy már ez is; már semmi rész
 Nincsen belölled. — Sorsomat
 Látom-e tebenned ah, közelget nékem is
 Elköltözésem!... Nyugtomat
 Ismét merő baj, gond, teher cseréli fel.
 Óh hóid, felépülsz újra te;
 Én mit reményljek? ősszel ilyenkor talán
 Sír-halmomon fogsz fényleni“.*

Baróti Szabó Dávid alkalmi dicsérő és történelmi énekei jelentéktelenek. Nagy verse nincsen sok, de ezek a versek csak:..? legnagyobbjaink mértékével mérhetők.

Berzsenyi Dániel

(1776—1836)

Baróti Szabó Dávid tölgyfa volt, tiszta versarhitektúra, — ám a fiatal Berzsenyi nem zárkózott el ilyen méreven a korszellem elől, hanem megbarátkozott az „ömlendezéssel“. Baróti megvetette a kor érzékeny érzelmi kultúráját, neki az érzések is szilárd építő-elemek voltak, Berzsenyi befogadta ezt a gyanús érzelmi kultúrát, de megtisztította, megkeményítette; ha be is vallotta, hogy a szeme sír, de hozzá tette: „keblem döbög“. Az „ömlendezés“ azonban nem szállotta meg tartós mámorral, megízlelte és kiöntötte a földre, döntő élménye neki is az antik mérték lett; de többhúrú és gazdagabb élmény, mint Baróti Szabónál. „A közelítő tél“ Berzsenyi Dániel első re-

mekbe szabott időmértékes verse, az élet és halál nagy lírai párhuzama és megrázó konfliktusa. Baróti Szabó Dávid költészetének csak magassága és szélessége volt, Berzsenyinek mélysége is van. Berzsenyi átértézte az időmérték meleg, érzéki dinamizmusát és megtelítette a belső történés szilaj, vagy merengő folyamával. Baróti Berzsenyi mellett merevnek, sztatikusnak látszik, mert nem volt személyes lírája; Berzsenyiben megrendült és Berzsenyiből kitört a személyiség, végbe ment a romanticizmus forradalma, de nem romantikus módon, hanem kemény mértékbe törve, megzabolázva. Az időmérték megfékezte egyéniségének lázadását és a régi magyar lelket s magatartást nem engedte szétfolyni, hanem partjai közé fogta, megtartotta.

Eszttikája is tágasabb volt Barótiénál, az érzelmeség megtanította a makrokozmosz imádata mellett a mikrokozmosz jelentőségére is, — ösztönös kritikai érzéke minden hatásból a legjobbat merítette. A magyar mezei beteltség mélyzöngésű, patriarkális hangját is meg merte zenedíteni. Akár Baróti: hiába tapodta a földet, hiába fátyolozta tekintetét a „nagy magyar por“, a kozmosz arányait érezte és élte, de romantikusabb, keresztényibb lélek volt Baróti-nál: nemcsak a klasszikus arányokat látta a világban, hanem a teremtés folytonosságát, az örök „levest“, az istenség szüntelen teremtő és rontó tevékenységét is. Klasszikus tudata és antik rajongása többretű volt, mint Barótié: a klasszikus ideákat is közelebb hozta az emberhez, Hölderlinre emlékeztetve hitt a szellemi lét eleven valóságában és kijelölte az ideák helyét az életben, bölcselő is volt: vissza akarta állítani antik tanítás alapján az ideák és az élet egyensúlyát.

Berzsenyi az antikban olyan formát látott, olyan „rendet“, melynek kemény, de igaz törvényei alatt emberré serdülhet minden nemzet. Baróti Szabó Dávid kemény rügyei felpattantak benne és vesszőket hajtottak. Dicsőítő ódáiban sem a személyt zengte, hanem az antik és régi-magyar férfieszménynek, a „virtus“-nak kifejezésére törekedett. A lány érzelgősséget éppenúgy megvetette, mint a racionalista -matérialista életszemléletet, antik alapon a szellem mindenható erejében hitt és midőn az „Észt“ dicsérte, kozmikus logikára gondolt:

*„Az ész az Isten, mely minket vezet,
Az ő szavára minden meghajol,
Hegyek lehullnak s olvadnak vizekké,
S örök helyéből a tenger kikél;
Ez alkot minden szépet és dicsőt,
Az egyes embert mint a milliókat
Ez áldja s égi boldogságra inti“.*

Sem előtte, sem utána egészen Ady Endréig senki sem épített az ideákból akkora „világboltozatot“, mint Berzsenyi Dániel.

„Fohászkodása“, nagy vallásos verse. Zrínyi roppant istenélményére emlékeztet, mint Zrínyi: Isten roppant, pogány ereje mellett gyengédségét, a kicsinyekhez való szelíd lehajlását, tehát a keresztény Isten lényét is érezteti. A vers Isten „takargató kezének“ dicséretével végződik, tehát az „összülő“, a „Végső“ és az „Egyetlen“ gondosságába vetett hittel; Berzsenyi is értett ahhoz, hogy az elvont élményt „együgyű“, érzéki képre váltsa.

Az „aether“ szerves része költészetének; az „aether“ az ő világában az igazi tér:

*„A nagy lélek önként az aetherben
Héjaztatja szabad szárnyait,
Nem tartja itt fojtva porkötélben
Az égi tűz nemes lángjait“.*

A szemlélet, az érzékelés, a költészet dimenzióit épen úgy kitágította, mint az antik gondolkodók. De az „aether“ költője nagyon mélyre is érzett, a harmadik dimenzió is megnyílt benne; ahol Berzsenyi járt, ott föicsapódott a Dunántúl mélységébe temetett idő és délszínre lépett: megifjodva, újjáteremtve. A sírokból fölcsapott az apák halhatatlan hősége:

*„Mindenfelé dob és tárogató riad:
Ügy tetszik elhunyt párdacos őseink
Támadtanak fel hamvaikból.
Véreiket fedező karokkal“.*

De ugyanígy felcsapott az eltemetett magyar magartartás is, nem perzselő jakobinus tűzzel, hanem a forrongó

földi téreket és a magyar mélységet egyként átható tiszta világossággal:

*„Forr a világ bús tengere, ó magyar!
 Ádáz Erinny's lelke uralkodik,
 S a föld lakóit vérbe mártott
 Tőre dühös viadalra készti.*

*Egy nap lerontá Prussia trónusát.
 A balti partot s Adria öbleit
 Vér festi, s a Cordillerákat
 S Haemusokat zivatar borítja.*

*Fegyvert kiáltnak Baktra vidékei,
 A Dardanellák bércei dörgenek,
 A népek érckorláti dőlnek,
 S a zabolák s kötelek szakadnak.*

*Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!
 Ordítson orkán, jöjjön ezer veszély:
 Nem félek. A kürt harsogását,
 A nyihogó paripák szökését*

*Bátran vigyázom. Nem sokaság, hanem
 Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat,
 Ez tette Rómát föld urává.
 Ez tette Marathont s Budavárt híressé“.*

Berzsenyi a „mély“ magyar porból emelkedett fel:

*„Győztem! Lerázták combaim a fövénnyt,
 Izzadt fürteimen szent olajág lebeg,
 Nevem kivívtam mély porából,
 S általadám maradékaimnak“ —*

s a „felhőkbe verődő százados roppant tölgyfák“-ban szemlélte a lét beteljesedését; nem használt szimbólumokat, hanem a mindenségben meglátta az ideák tökéletes érzéki megvalósulásait, — mély magyarságát éppen ez a vonása bizonyítja.

Egyik legnagyobb kései versében („Levéltöredék barátémhoz“) hirtelen teljesen leegyszerűsödik, olyan tiszta-

sággal, amilyenre csak a legnagyobb géniuszok képesek. Hangja elégiába csap, de nem akar ellágyulni, inkább éjszakai fordulatot vesz, komoly-komor háttér árnyékába vonul, semhogy mély megindultságát elárulja. Nagyvonalú, sötét-tónusú képet fest, önmagát úgy illeszti a képbe, mintha szerves eleme lenne, az egyén és a táj körvonalai egymásba folynak, az őszi bogár „búsongó hangja“ a megtört, csalódott, utolsó föllángolása mellett melegedő költő belső muzsikája. Nemcsak sorsát érezteti ebben a versben Berzsenyi, hanem sorsának a földdel és tájjal való azonosságát is.

Az antik mitológiának és filozófiának legmélyebb rétegeit Berzsenyi öntötte a magyar irodalomba. Cselekedetének nagyságát nem bírta érzékelni kora: egyedül volt mindig, alig mozdult ki szerény dunántúli kúriájából. Később, midőn Kölcsey egyoldalúan szigorú bírálatot írt költészetéről, halálosan megsértve húzódott vissza barlangjába, de tovább ülte és élte az antik s magyar szellem násszát. Lelket akart nemzeni ezzel a násszal: új magyar hőskort, szellemi vitézséget, az ideák és az élet harmóniájára épülő emberi vallást.

Életének vége felé egyre több költői levelet írt, az ódaköltő elfáradt, letört; elmélkedő bölcset lépett helyébe, de elmélkedéseit is olykor bíborszínűre festi a lírai indulat. Kazinczy Ferenchez írt levelében bontakozik ki társadalomszemlélete: hitvallása a „spártai lélek“ és a „népi bélyeg“ mellett s a Werbőczybe és alacsony mezei örömeibe temetkezett nemesség mérhetetlen megvetése:

*„Mit vársz oly agytól, melyben nincs egyéb.
Mint kártya, bor, pagát, szeles dagály?
Ne véld, hogy ez nagy polcának körét
Méltón betöltse; elszédül azon,
Magán alul esvén, sárban fertőzik,
Azt a tölt túrja, mely ötét táplálja,
S az áldás átokká válik kezében“.*

Vádat emel az idegen jobbagyságot telepítő kozmopolita főnemesség ellen:

*„Betölti udvarát s jószágait
Százféle népek pórszeméjével.
Azt vélnéd egy világgyőző király,
Kinek minden nép udvariakat küld“.*

Ebben a költői levelében jajdul fel a keserű igazság, hogy magunk öljük meg magunkat:

*„S ha eltörlődik e föld színéről,
Nem más, hanem hagyományunk törli el“.*

A „nemzethalál“ rémképével először Berzsényi nézett szembe irodalmunkban, — a filológusok közismert bölcseségükkel Herder hatásának tulajdonítják élményét, Herder ugyanis a magyarság gyorsan bekövetkező pusztulását jósolta. Herder rémképe azonban legfeljebb alkalom volt a magyar szorongás kitörésére, e szorongás gyökere és oka: a magyar nemesség halálélménye, melyet Vörösmarty és Széchenyi kiterjesztettek az egész nemzetre. Később Adyt szállotta meg teljes erővel ez a halálélmény, de Ady meg is birkózott vele, túlnőtt rajta. Berzsényi sem tette mélyebben magáévá a „nemesi-rendi“ halálélményt, megóvta őt az antik Kozmosz és az antik Ideák vigasza, öröklétből szőtt tanítása.

A magyar nemesség deákos hajlama is Berzsényi Dánielben ért csúcspontjára, de túlnőtt a nemesi látókörön: az antik lélek törvényei szerint akarta újjárendezni nemességünk belső ügyét. Az „olympi lángot“ akarta meggyújtani bennük, „szörnyetegek között“ a virtus útjára próbálta vezérelni őket:

*„A fényes Latium s Sparta kevély feje
A virtus meredek bércein ötle fel“, —*

s tanította: „talpuk alá szegni a chimaerát“. „A nagyra termett áldozatokban él“ — hirdette, „Delphi szövétnekét“ szerette volna meggyújtani „Buda ormain“. Az antik hitet és harmóniát, a kozmikus tökéletességet a lelkekben is meg akarta valósítani; a dús, teljes antik erőt hirdette a gyarló magyar nemesi dagály ellen:

*„Te, mint az orkán s mint az olympi láng,
Megráztad a gőztorlatok alpesit;
S villámszavad megszegyeníté
A gonoszok s cudarok dagályát“ —*

Írta Wesselényi hamvaihoz. Gyönyörű kísérlete a valóság-

ban éppenugy sikertelenségre volt ítélve, mint Széchenyié, mert kifáradt, utolsó lángjaival égő társadalmi rendhez intézte nagyszerű szózatát.

Legnagyobb kései verse „Gróf Mailáth Jánoshoz“ szól:

*„Mailáth! poétád éneke leng feléd,
Nem mint a rohanó Vág, mikor árajt
A Kárpátok közt zúgva szórja,
Tört jeget és köveket sodorván;*

*Csak mint az alkony enyhülten kalász-
Párnáján pihenő lányka szelíd dala
Üdvezli a várt est nyugalmát,
S a hegyek ormai közt mosolygó*

*Holdat, midőn már csend fõdi a mezőt,
S a pásztorkalibák gőze a völgybe szállt.
Mailáth! poétád napja hűnyik,
S nem ragadoz dala árja többé“.*

Ebben a versében találja meg igazán a „mélységet“, a völgyet, megtér a tájhoz, szinte belemúlik a tájba, folytatja, amit a „Levéltöredék barátnémhoz“ című versében megkezdett: a kozmosz méreteinek és határtalan téréinek mértékbe szoktatása után, belenyugszik a kozmosz mély békéjébe. A magyar irodalom egyik legnagyobb halálélménye ez a vers, anélkül, hogy a halál nevét kiejtené.

A dunántúli kúria magányosában aszúvá sűrűsödtek az élmények, az eszmék és olykor egy-egy versben kirobantak. Magányossága nem kedvezett nagyobb lélekzetű terveinek:

*„Nyugodni, enni, inni és alunni
Lehet mezőn is; óh de mint örüljek
Fákkal, füvekkel, ökrökkel sokáig?
Csupán szememnek tárgyi mindezek.
Szívemnek ember és rokon kebel kell,
Kivel vegyítse érzeményeit;
Elmémnek elme, mely megértheti,
S melyben sugárit tükröztetheti.*

*Van itt is ember, mondd, de milyen ember?
 Ínség, gonoszság néz ki vad szeméből,
 S lesújt pipádért, hogy ha nem vigyázzsz.
 Szemét sötétség, vállát terh sanyarja,
 S utálja mind azt, a ki boldogabb.
 S mi szép mulatság látni izzadását?
 Mi szép nekem még rajta szántanom
 S aszott kezéből lesni sültemet?“*

Berzsenyi látta a mezei-nemesi életformának, melyért Kisfaludy Sándor még annyira lelkesedett, minden fonákját, a fennálló társadalmi berendezés embertelenségét, silányságát. Nemcsak versek robbantak ki belőle, hanem egy nagy mezei terv is, értekezést írt a magyar mezei szorgalom elmaradottságának okairól, a nemesség vezetésével szövetkezetekbe akarta tömöríteni a jobbágyságot, népi kultúrpolitikát sürgetett, észrevette a népi életkedv megrokkadását: a dél-dunántúli egykét. Az „egészet“ tartotta romlottnak és elesettnek, az egész magyarságon akart segíteni. Politikája éppennyolyan magányos maradt, mint költészete, — szándéka volt-e túlságosan igényes, vagy a közösség volt silány Berzsenyi „mértékének“ betöltésére?

Berzsenyi esztétikai értekezéseket is írt, igen figyelemreméltó kezdeményezéseket. Költői leveleiben dicsőítette Kazinczyt, egyik értekezésében azonban összes kortársai közül a legmélyebb ítéletet mondja a nagy irodalmi diplomatáról és diktátorról: „Kazinczynak vannak hibái s az ő hibái sokkal ragadósabbak, mint az ő szépségei, azt eléggé tapasztaljuk ... Következetes nem volt... Őbenne a lelki barátság és szépírás, mind lelki, mind technikai értelemben, valami legyőzhetetlen szenvedély volt. Őneki mindig kellett barátogni és írni, még pedig mindig szépet és szépen írni, úgy hogy utolsó levele is, melyet nekem utolsó évében írt, csupa pictúra volt. Volt őbenne egy kis hiúság is és könnyelműség, melyek szerint barátjaival és egyéb tárgyaival, úgy az igazsággal is néha könnyelműleg bánt, s megelégedék magával, ha valami szépet tudott mondani, a nélkül, hogy a dolog komolyabb oldalaival bajlódna. Innét van, hogy valamint az ő kritikája csak külkritika, s mindez nézetei csak külszínűek; szintúgy az ő érzelmei is mind a barátságban mind a haragban nagyon hajlékonyak valának, úgy hogy szintoly könnyen bonta

barátságot, mint köte“ ... A „külső kritika“ igazságtalanságát Kölcsey ítéletében eléggé megszenvedte Berzsenyi. Világot hordozott magában, melyet csak a saját törvényei szerint lehet megérteni és nagyságát a maga egészében felfogni; ezt a méltatást, a „rokon kebel“ visszhangját hiába várta a dunántúli magányos. A kritikáról írt tanulmányában az írói „democratia“ mellett tör lándzsát: „Az írói democratiát meg kell a csárdai democratiától választani... kritikánk ne büntető, hanem osak tanító, s írói democratiánk ne a szeretetlenség és zabolátlanság, hanem csak az okosság és emberszeretet democratiája legyen, mint Washingtoné, hol az emberkínzó börtönök helyén, az ember szeretetnek oly szentegyházai emelkednek, melyekben még a bűnöst sem fenyíti büntetés, hanem tanító, jobbító s boldogító szeretet öleli“. Az antik-magyar nász legnagyobb megszálló tja a kritika feladata és hivatása felett töprenkedve az új világig látott, túl az óceánumon. A klasszicizmus nem zárta be néhány roppant élmény héjába, mint Baróti Szabó Dávidot, a dimenziókat minden irányban végső lehetőségig élte, a távolság dimenzióját is. Dunántúl az ő költészetében nőtt a szellem Pannóniájává, nem gyarmattá, hanem a történelmi mélyföld folytatásává, „felhőkbe verődző“ tölgyfákká, melyeknek nem kellett szégyenkezniök az antik szellem számonkérő tekintete előtt.

Költő és réjtor

Kölcsey Ferenc

(1790—1838)

Kölcsey Ferenc lírájában sok a zavaró elem. Kazinczy ízlésének beavatkozását ő sem kerülhette el. Románcai és balladáit német minták másolatai. Egyik szép verséből idézzük a következő sorokat:

*„Boldog, akit isteneink szeretnek.
És teremtő szellem ajkán leng,
S karja közt a nyájas képzeletnek
Ideálok bájhonába reng!”*

A „bájhon“ Kazinczy műve; Kazinczy tapsolt az eiféle „álmagyogványoknak“, nagyhatású szelleme nem egyszer lépre csalta Kölcseyt, műérzelmessége is megmérgezte a „Himnusz“ költőjének természetes érzelmességét. A kételkedő, tépelődő Kölcsey nem volt alkalmas arra, hogy mérész lírai forradalmat csináljon a korizlés ellen, inkább szelíden és szerényen beleszótta a maga mélyebb líráját az elfogadott, korszerű érzelmi anyagba. Kétféle verset írt: közepszerű, vérnélküli, agyoncsiszolt „tökéletességeket“, néhány tökéletes verset és nagyszerű torzókat, de így is legkülönb lírikusaink sorába való.

Széles, gazdag európai műveltsége ellenére vidéki magánya, elszigeteltsége fölötté alkalmas volt arra, hogy a magyarság keleti jegyei megérlelődjenek benne. „Vanitatum vanitas“ c. híres versét elkomorodó kedélyének, kéteylektől izzó magányosságának tulajdonították, holott a keleti életérzés tör fel benne. A „Vanitatum vanitas“ látszó-

lag elkeseredett, vad cinizmus szülöttje, groteszk rángásnak, szálnalmas erőlködések táncának, „bohócság láncsorának“ tartja az emberiség történetét. A cinizmus, az élet megvetése azonban csak látszólagos; Kölcsey nem a léttel hasonlott meg, mint a nyugati kételkedők és pesszimisták, hanem a „homocentrikus“ világszemlélet groteszk ábrázátát mutatja meg. Mérhetetlen távlatot helyez költeményébe: a keleti bölcs „messzelátásán“ keresztül valóban szálnalmas erőlködésnek tetszik mindaz, amit „hősi teljesítménynek“ és „történelmi nagyságnak“ vall az ember. A „Vanitatum vanitas“ látszólagos cinizmusa mögött a szó legmélyebb értelmében vett vallás él: az európai ember lázas igyekezetének, gögös öndicsőülésének megvetése, bölcs visszavonulás a világegyetem megértésébe, az emberi élet diszharmóniája helyett az egész lét harmóniájának nagyszerű békéjébe. A vigasztaló távlatot hirdeti ez a költemény, az emberi korlátok közül kinőtt életszemlélet magasrendűségét. Kölcseyben másfajta lírai hajlamok is éltek, elsősorban a „szellemi óda“, a klasszikus eszményektői, a szellem ősképeitől ittasult ember elragadtatott éneke; a tiszta éther szülöttjeihez, az örök ideákhoz való fölemelkedés salaktalan szellemi mómora. Kölcsey közelebb állott Hölderinhez, mint Kazinczy eszményeihez, a Gessnerekhez és Gellértekhez. A „Genius száll“ című verse boltozatot épít az énekes „melléből“:

*„Gyűl s borong az érzelem reája
Felleként, mely nyári napra jó;
Felderül a gondolat fáklyája,
S mint szívárvány, a dal áll elő;
S fénykörének messze csillogtában,
A merengve néző szem előtt,
Ég ragyogva színes pompájában,
Melyet égi sugarakból szőtt.“*

„Dall“ írt az Álom és a Remény fáklyáiról; páratlan ódában állított emléket a szellem prometheusi küzdelmeinek. Mégsem merült el teljesen az ideák világába, nem követte Hölderin útját, mert keleti alkatú szellem. „Küzdés“ című versében, mely a szellem „szabadságharcának“, tiszta fölszabadulási vágyának legszebb éneke, végülis a „Szent Megadás“, a végzetbe való megnyugvás ölébe hajtja fejét.

S a „hatalmas és kemény kézzel“ ír, mely sorsunkat kérésselhetetlenül tartja. A keleti embernek az isten, a világszellem előtt tanúsított végtelen alázata és ön-megadása buggyant ki Kölcseyből, amint érzélgős költeményeiben is egyszerre a magyar sorsézés utánozhatatlan hangjai csendülnek fel: „Sors vígan dőlök kebeledre, ha vég óráid intenek“ — írja egyik érzékeny versében. Ilyenkor egyszerre megkeményedik, leegyszerűsödik, esztendők dongái közt nemesedett szavak törnek fel belőle. Nagyszerűen ábrázolja azt a folyamatot, midőn az európai nyugtalanság, a nyugati izgalom belemúlik egy mélyebbről és messzebből hozott, átfogóbb távlatokkal rendelkező életérzésbe.

Himnuszában megtörténik a magyar isten-élmény hároms. zoros színváltozása. Először a „nemzeti Isten“ arca tűnik fel:

*„Őseinket felhozod
Kárpát szent bércére,
Általad nyert szép hazát
Bendegúznak vére;“*

Utána a mezei Isten jelenik meg, a „föld édes anyja.“

*„Értünk Kunság mezein
Ért kalászt lengettél,
Tokaj szőlővesszein
Nektárt csepegtettél.“*

Végül pedig a XVI-ik század rettentő, bosszút álló, ószövetségi ura:

*„Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben.
S elsújtád villámídat
Dörgő fellegedben.“*

A Himnusz a magyar szellem egyik legmélyebb metafizikai megnyilatkozása.

A „föld édes anva“ elmenve egyik nagyszerű töredékében („A földhez“) újra megjelenik:

„Szent kebeledből
 Fesle ki hajdan
 Az emberi nem,
 S szent kebeledbe
 Tér meg ismétlen
 A napok szálltával.
 Föld, hűv anyánk!

Még is az ember
 Téged elhagyván
 Csillagokig fel
 Vágyakozik,
 S lebegő szárnyal
 Készül törni
 Utat magának
 A nap felé;
 De visszahanyatlik
 Küzdése közt,
 S légi szeleknek
 Játéka leszen,
 Mint barna felhők
 A sziklatetőn.
 De te, szent anya
 Délceg gyermekedet
 Várod öleddel,
 És kebeledben
 Nyugtatod őt,
 Lenge füvekből
 Szőve reája
 Hűs fedelet.¹¹

Meglepő ebben a versében élményeinek, érzéseinek klasszikus érettsége; képeinek egyszerűsége és nyugalma. Az irodalomtörténet töredékei között hagyta, holott egyik legteljesebb megnyilatkozása.

Egy másik töredéke „Kölcsey“ címet visel, — nemzet-ségverset akart írni, a nemzetségen keresztül a magyarság lírai értelmét próbálta megfogalmazni. így kezdődik a vers: „Büszke magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöke fámnak“, — néhány bevezető sor után az ősök lelkét idézi; olyan hévvel, olyan áradással kezd neki, mintha lírai

eposzt akarna írni, majd hirtelen ellankad; a vers megszakad.

A Zrínyi két énekében a magyar büntudat szokott férfias komorsága mellett a nemzetbal ál rémképe üti fel fejét. A magyar költők egész sora küszködött ezzel a rémmel, de a halálos veszedelem legmélyebb okát Kölcsey látta meg: „S ti védfalat körülö nem vonatok¹!; (t. i. a magyarság körül) — írja, tehát mezítelen kiszolgáltatottságunkban látta szüntelen nemzeti veszedelmünk főokát; a magyarokat hibáztatta, akik nem szenvedték ki magukból kemény csonthéjat pajzsnak, hanem ellágyultak és most tetszése szerint formálhatja őket az idő. Végzet ez, szomorú végzet, de nemcsak történelmi, hanem szellemi végzetünk is; szellemi életünkben éppen Kölcsey idején rémlett föl a nagy veszély, mert „védfaíat“ nem vontunk.

Álmosdon és Csekén a magányos kúriában nagyszerű lírai szintézis készült, de két angyal a Magány és a Szemérem állott a költő egyszerű íróasztala mellett. Kölcsey önmagával szemben volt a legszigorúbb, a mai lírai költők gáttalan ömlése helyett a legszigorúbb belső mértéket választotta. Mérheterlen lírai hevülete kíméletlen önkritikával viaskodott. Keleti életérzése hűvös lehetetet fűjt az emberi erőfeszítésekbe és művekbe vetett hitére. Páratlan szellemi gyűjtődény és szellemi-lelki csatatér volt a falusi kúria dolgozószobája, ahol néha naphosszat föl s alá járt Kölcsey, nem mozdult ki, akár Széchenyi Döblingben. Magának kellett fölépítenie s magában kellett elintéznie a világot. Kölcsey teljesítette is feladatát a saját törvényei szerint. Személyesen lírájának hangjait csak burkoltan, aggodó szeméremmel fejezte ki, mert így parancsolta egyénisége, pedig milyen gazdag, élményektől volt terhes személyi lírájának ere is. Puritánsága mögött hallatlan szellemi méltóság rejtezett; e méltóság parancsait elsősorban önmagával szemben érvényesítette. Gazdagabb lírai világot találunk a magyar irodalomban, de ennyire megtisztult lírai birodalmat hiába keresünk. Költészetének érzelmessége, láttsága csupán látszat, átszellemült, de kemény férfihang rejtezik mögötte.

Kölcsey elbeszéléseket is írt, köztük egy figyelemreméltót: „Vadásztrak“ a címe. Finom, romantikus leírások örvendeztetnek az elbeszélés elején, Kölcsey megértette és kifejezte a tájak kozmikus izgalmát. Az elbeszélésből csak-

hamar „rémregény“ lesz, a „rémséget“ azonban Kölcsey lélektani kérdéssé mélyíti. A „rémregény“ fonalán jutott a magyar valóságok világába, fölfedezte a „bűnügy“ társadalmi okait és vonatkozásait. A gyermekgyilkossággal vádolt anya börtönbe kerül, Kölcsey felhasználja az alkalmat és néhány lapon olyan jellemzést ad börtönviszonyainkról, mintha Eötvös József „A falu jegyzője“-nek legjobb lapjait olvasnók. Sorra kerül az igazságszolgáltatás is és Kölcsey szembe állítja a két nemzedéket: a merev formákhoz és embertelen, ósdi eszközökhöz ragaszkodó öregeket a humánus fiatalokkal; bejelenti annak a társadalmi humanizmusnak a harcát, mely majd az elkövetkezendő évtizedek életét fenekestől fölkavarja. Elbeszélésére mindenképpen „A falu jegyző“-jének őse; a nagy magyar társadalmi regény elemei jelentkeznek benne, de csirában maradnak.

Kölcsey korának legmerészebb, tévedéseiben is legkövetkezetesebb bírálója volt; bírálói működését végzetesen befolyásolta Kazinczy. Csokonaiban garabonciás deákot látott. Berzsenyi Dánielt elkedvetlenítette, de Kisfaludy Sándort Olvmposra helyezte. Mintha a saját lírájának gyarlóbb felét akarta volna igazolni: a kezdeményező merészséget, a természetes hangot, az ösztönös felbuggyanást, a szintetikus, tehát meglepetésekkel telített lírai kultúrát elutasította. Kazinczy légiés, elvont, „ezüst“ közepszerűségében kereste az „örök“ költői eszményt. Fölényesen lenézte a népi nvelvet, ízlést és költészetet, tehát a régi magyar hasvomány leggazdagabb tárnáit, de ugyanakkor az eredeti magyar költői hang nyomait kutatta és hagyományunk vesztén búsongott, mert tudta, hogy mély hagyomány nélkül nem nőhet eredeti kultúra. Csokonai legfőbb bűnének azt tartotta, hogy a köznéptől akart tanulni. Olvasmányai és a kívülről merített esztétikai elvek tévútra vezették és hősi elszántsággal, jobb ügyhöz méltó hevülettel tört a tévúton tovább.

De csupán korának íróira vonatkozó megállapításaiban téved ennvire. Ha egyetemes irodalmi és kulturális kérdésekhez nvül és a korizlés béklvői alól fölszabadul, az intuitív, tehát teremtő tanulmányok legragyogóbb példáit nvúitia. A „Nemzeti hagyományokról“ írt műve minden időben a magyar szellem egyik legtökéletesebb megnyilatkozása marad. A géniusz óda-költője, az örök ideák ihle-

tette itt sem tagadja meg magát. Megtisztult a kor nyelvi és ízlésbeli botlásaitól, tökéletes intellektuális stílust alkotott. Nyoma sincsen benne a nyelvújítás erőlködéseinek, de nyelvünk ebben az időben sűrűn hangoztatott szegénységének sem. Gazdag, áradó intellektuális ihlete tökéletes ruhában jelentkezik; olvasás közben úgy véljük, hogy műve gazdag magyar bölcséleti és esztétikai kultúrának érett virága, holott kezdeményező volt, bozótban kellett utat vágnia. A görögségről írt sorai maradéktalanul tökéletesek; a görög harmóniát csak Hölderlin élte át ilyen teljesen és mélyen, örökérvényű képet ad az európai keresztény kultúra romanticizmusának s szentimentalizmusának keletkezéséről és természetéről. A magyarság legjellemzőbb vonásának a „nem tisztán szállongó, hanem komolyságba mártott kedv-szeszt és a melanhóliás és sentimentalizmusra hajló eharakterben a meglepő kicsapongó humort“ tartja. A magyar sorséimén v két határértékét a „dicső nemzet“ ihlettel telített fogalmában és a „szegény bujdosó magyar“ búsongásában keresi. Csak két vonatkozásban téved. Azt hitte, hogv nincsen „régí magyarság“ és ősi mitológiánk nvomai eltűntek, holott nemsokára IDOÍVÍ Arnold mitológiánk átvészelt emlékeiből is bámulatra méltó kincsestárat gyűit. Kölcsey nem ismerte, nem ismerhette a masrvar hagvomanvt. pedig ő lett volna elsősorban hivatva költői fel-támasztására. Másik tévedése: a népköltészet lebecsülése, de ezen a téren is mentségére szolgál a hagvomány mé-Ivebb ismeretének hiánva. Kölcsey c^ak hiányokról é«« téve-désekről számolhatott be: nem találta meg az elsüllyedt magvar hagvomány világát és be kellett ismernie, hogy méIvebb hagvomány hiányában korának irodalma nagyon eltévedt, a külső hatások elöntötték a lelkünket, mint az árvíz. Károsnak tartotta a német szentimentalizmus ural-kodó hatását is, pedig verseiben gyakran hódolt előtte. ..Valiink meg. — írja — hogy nem jó úton kezdtünk a rómaiaktól tanulni. A helyett, hogy segédöknél fosva tulai-don körünkben emelkedtünk volna, szolgálai követésre haj-lottunk: a helvett, hogy az ő szellemöket magunkba szív-tuk és saiat világunkban sajátunkká tettük volna, az ő vi-lágokba költöztünk által: de ott egészen fel nem találtat-hatván magunkat, honunk felé visszapillongunk, s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradunk“. Tr-tak-e félelmetesebb sorokat a magyar lélek és kultúra belső

hasadásáról? A szigorú bíráló nemcsak Csokonai és Berzsenyi ellen használta pengéjének kegyetlen élet, hanem ítéletet mondott az újabb magyar kultúra eltévedése felett is. Kazinczyék megtévesztő szerepét éppen Kölcseynek, ennek a páratlanul tiszta, gyémántkemény intellektusnak végzete mutatja. Kölcsey látta, hogy mennyire eltévedtünk, de kivezető útra nem talált; hiába borongott, vívódott és hiába égette el magát, ragyogó fénye sem volt elegendő Kazinczy „szürkületének“ eloszlatására.

Nehéz eldönteni, hogy Kölcseynek a költőnek és esztétikusnak jelentősége nagyobb, vagy pedig a rétor? ő a klasszikus magyar rétor, nemcsak a szónokló magyar nem is legérdemesebb, utolérhetetlenül tökéletes hajtása, hanem a nemesi retorika nagy „térítője“ is, ő hajlította a zabolázatlan magyar szónoki lázongást a szellem törvényeinek igája alá, bár nem vetette el a pátoszt, hanem meg-nemesítette, aszúvá érlelte. „Országgyűlési Naplója“, az 1832—33-ik évi országgyűlés megörökítője, emlékirat, de új lapot nyit emlékirataink történetében, merőben elüt az erdélyi emlékiratoktól: Tiszántúlnak, az örökké kockán forgó Partiumnak izgalma jelentkezik benne: szellemi izgalommá, érzékenységgé nemesedve. Cserei Mihály rideg, konok realizmusát, Bethlen Miklós erdélyies csúrés-csavarását, Apor Péter patriarkális udvarház-kultúráját hiába keressük Kölcsey emlékiratában. Sűrített szónoki beszédek, el nem mondott, de a kimondott szó életességével égő ígék gyűjteménye ez a mű. Ha más beszélt a diétán, a szatmári követ égő szemmel, de fegyelmezetten hallgatott, emlékirataiban azonban mindenkinek válaszol, az egész közvéleménnyel vitatkozik. Az országgyűlésen elemébe jött a magányos borongó, a fáradhatatlan elmélkedő, tudata kivirult, történelemszemlélete rohamléptekkel fejlődött, lángra lobbant szelleme megvilágosította az egész magyar történelmet, villámgyorsan átlátta a szónoklatok és a politikai állásfoglalások társadalomtörténeti rugóit, érvek dandára ugrott talpra benne és ezt a sűrű belső forradalmat metsző bátorsággal, a tiszta szellem utánozhatatlan egyszerűségével és valami kurucos keserű-hősi pátosszal fejezte ki. Az érzelmes költő olyan szigorral jelentkezik itt is, mint bírálataiban: éles, kíméletlen, kemény és mégis hajlékony, mint az acélpenge. Kölcsey, a politikus, a híres tiszántúli harcmódort örökölte, de a tiszántúli indulat hallatlanul meg-

nemesedett benne: szellemmé tisztult, amint nemesi előkelősége szellemi előkelőséggé lépett elő. Jobban kivetkezett a nemesség lomha politikai örökségéből, a populus Werbőczyánus korlátoltságából, mint bármelyik kortársa, politikai eszménye új nép volt, magasrendű társadalmi megvalósulás, melynek nemzői a demokratizálódó nemesség és a fölemelkedő parasztság lettek volna. A magyar nemesség szerkezetében meglehető „demokratiai“ elvből, a nemesek egyenlőségéből és azonos jogaiból népi elvet, az egész magyarságot átölelő megújítást akart teremteni. Hiába kereste a magyar régiség irodalmi és mitológiai örökségét, de megtalálta legfontosabb politikai hagyományát: a széles közösségi érzésben, a jogok egyetemességének biztosításában. Ezt a hagyományt a múltban csak a nemesség élvezte. Kölcsey ki akarta terjeszteni az egész magyarságra és tudta, hogy ezáltal a nemzetteremtés legigazabb ösvényére lép.

Naplójában és beszédeiben sikerült leraknia a magyar társadalomtudományi gondolkodás alapelveit. Naplója tele van társadalomtudományi tanulmányok csiráival, olykor pedig meglepő tökéletességgel kidolgozott részleteivel. A magyarság társadalmi szellemét és politikai alkatát ő élte át először a maga teljességében, de csak töredékesen fejezte ki, — önbizalma hiányzott, vagy idő előttinek tartotta a tények őszinte, komor felvonultatását? Pedig mindent magában hordozott, ami Adyékig irodalmunk nemzetteremtő hajlamaiból, országos szándékaiból kisarjadt és felnőtt. Ady Endréig őt kell legnagyobb társadalmi gondolkodónak tartanunk, mert nem pillanatnyi hullámokon keresztül nézte a magyar létet — pedig még Széchenyi és Ady is olykor belezuhant ebbe a hibába —, hanem a „titkot“, természetünk és alkatunk legbensőbb vidékeit fedezte fel. Ő már tisztában volt vele, hogy „mi a magyar“, — egyik töredéke ezt a címet viseli: „Magyar“ és néhány sorába valóban végső eredményeket sűrít, vezetőrétegeink alkatát így világítja meg: „Éjszaki komolyság, ázsiai fényűzés, vezérséghez szokás a vándorlások s azt követő vívások között, küzdés a szabadság felé, de köznek részvétele nélkül“. A vezetőréteg természetét senki sem világította meg ilyen félelmetes tárgyilagossággal. Kölcsey magáévá tette a nép súlyos vádját a magyar szabadságeszme szűk voltáról, mert a nemzeti szabadság eszméje még a XIX-ik század elején is a nemesi szabadság elvére korlátozódott, Azt is tisztán

látta, hogy a magyarságot alkotó elemek, törzsek nem forrottak egységgé, mert nem alakult átfogó, egyesítő, elemeket összebékítő közösség: „A mi hét vándor nemzetségeink sokban hasonlítanak azon arabsokhoz, kik a pusztákon háznépekként telepedvén le, egyik familia a másikat örök gyűlölséggel üldözi. Legalább a szünetlen pártkeresés s pártváltozás inkább familiái különböző lelket, mint köznek szeretetét, azaz nemzetiséget éreztetnek velünk.“ Az elő-ázsiai szellemű és erkölcsű oligarhiában s a feudális szel- lemben látta a magyar megrekedés legfőbb okát. Nagy ér- téket tulajdonított az oligarhiával szembeforduló nemesi szabadság szerepének, de érezte a teljes változás szükségét és a saját osztályát, a nemesi szabadság elvét bátran a nép- szabadság oltárára helyezte. Hívő lélek volt, nem riadt vissza az áldozattól.

Egyedül az igazságot tartotta szentnek, régi törvé- nyeink „szennyéről“ és nemesi alkotmányuk rozogaságá- ról olyan nyíltan írt és beszélt, mint korában senki sem. Történetpolitikai következtetéseit csak Horváth Mihály merészelte folytatni. A magyar népsontot is Kölcsey fejezte ki először a maga teljességében és társadalomtudományi színvonalon, midőn beszédet mondott a megyeházán a „szatmári adózó nép állapotáról“. Beszéde nagyvonalú „szociográfia“, tele van társadalompolitikai következteté- ssekkel, mint a leydeni palack villamossággal.

Szónoki beszédei politikai alkalmakhoz simulnak, de mégis szerves egészet alkotnak és együttesen meggyőznek' arról, hogy Kölcsey a magyar múlt legnagyobb társadalmi gondolkodója. Újabb történetírásunk nem emelte műveit kútfői közé, de hogyan is várhattuk volna ezt a neo-barokk korszakunk történetírásától? A húszas évek magyar neoba- rokkia összülőjéről, a XVIII-ik század főúri barokkjáról írt hőskölteményt, Kölcsey pedig XVIII-ik század főúri barokk jának hatását életünk ellanosodásában, fejlődésünk meg- dermedésében látta. Ez a korszak a keleti magyarságot bűnösen háttérbe szorította, lebecsülte, lerontotta még itt- ott meredező védőfalainkat, szabad teret nyitott az idegen befolyásnak és szűk hatóerejét mi sem bizonyítja jobban, mint Pozsony konok idegensége, melvet az országgyűlés ielenléte sem tudott megtörni. Birtokok és előjogok kép- viselői vonultak fel időnként Pozsonyba, nem pedig a ma- gyar nemzet. Kölcsey nagyon élesen bírálta, megvetette a

hagyományos országgyűlési módszereket, a sérelmi politika sekélységet, „ellenállásainak“ komolytalanságát, olykor szinte Széchenyi Nagy Szatírájának ostorát suhogtatja, de befelé, a saját osztálya felé. A Nagy Magyar Szatíra Kölcseyben is fellobogott, jellemző, hogy a XVI-ik században, Dózsa György bukása után jelentkezik ez a mindjárt kezdetben meglepően nagyvonalú, komor arculatú magyar forma és hirdeti azóta is életünk eltévedését, kisiklását. A Nagy Szatíra magva Kölcseyben is megfogant; tévedések és balhiedelmek sorozatát látta történelmünkben s életünkben, ő is olyan egyetemes hévvel „protestált“, mint a XVI-ik század legnagyobb fiai; társadalmi szemléletének gyökerei mindenképpen a XVI-ik századig nyúlnak.

Kölcsey a XIX-ik század elején nagy számvetést csinált: az eredmény történelmi és társadalmi fejlődésünk mérhetetlen válságáról tudósít. A nemesi retorika hímes palástja mögött fölfedezte a torz szándékokat, a nagyhangú megnyilatkozások mögött az avas osztályérdekeket, önismeretre készítő tanítása nem kisebb fajsúlyú, mint Széchenyié, csak tömörebb, rendszeresebb, klasszikusabb. Eszméi mögött mindig ott érezzük az örök ideák törvényeit és fegyelmét, de tiszta fényét is. Kölcsey szellemi tisztaságának teljességével vonult be a politikába, a politika éppenolyan teremtő munka volt neki, mint az irodalom, vagy a gondolkodás és tisztaságát makulátlanul megőrizte.

A halál korán félbeszakította életét, mely maga is mű volt, az Eszme páratlan diadala; végső emberi tökéletesség. Talán ő lehetett volna a gyorsan következő válságos idők tisztító anyaga és megfellebbezhetetlen értékű szava, ki nyilatkoztatása?

Nemesi-nemzeti romantika

A két Kisfaludy

(Kisfaludy Sándor 1772—1844, Kisfaludy Károly 1788—1830)

Kisfaludy Sándor volt az idősebbik, „Himfy szerelmeinek“ népszerű költője; Kazinczy ellenzékének gerjesztője. A „Himfy“, Kisfaludy Sándor lírai verssorozata két részre oszlik, kesergő és boldog szerelemre; Petrarca szonettjeinek hatása alatt írta, akinek költészetével francia hadifogságában ismerkedett meg. Fiatalon katonai pályára lépett; 1796-ban büntetésből egy Olaszországban állomásozó ezredbe helyezték. így keveredett a napóleoni háborúba s francia hadifogságba. Hazatérve két tömött tarsolyt hozott magával: Himfy énekeit és naplóját. A „Himfy szerelmei“ látszólag irodalmi alkotás, szabályos mértékben írt, összefüggő költeménytömeg, naplója pedig nyersanyag. A „Himfy“: egyetlen lírai minta változatainak tömege; a minta minden versben erősen átüt a változaton. Valódi élményt, érzékelhető tájat, hiteles környezetet hiába keresünk a terjedelmes műben. Kisfaludy Sándor versei éppen úgy a kor érzelgős, költői elvontságra törekvő hajlamait képviselik, mint Kazinczy költeményei, csak pallérozatlanabbul, sablonosabban; ezért tettek szert széles közönség hatásra. Ha a sablonból kizökken, csikorgó próza tolakodik verseibe. Stílusa is sápkóros, kopasz; nincsenek emelkedései és mélységei; mennél tovább olvassuk, annál inkább zakatolásnak véljük; Kisfaludy Sándor egyhangúsága páratlan. Nem bírt fejlődni és megrekedtségéből erényt kovácsolt: belső szegénységét fennen forgatta, mint a honi hűség fringiját. A nemesi korlátoltságnak ő a legjellemzőbb képviselője.

A másik úti iszákban naplója pihent, melynek nem szentel az irodalomtörténet ügyeimet, holott a költő egyetlen műve, mely túléli őt. Naplójának levélformát adott és valóban: sorai a levél „hirtelenségét“ éreztetik, gyorsan veti papírra az élményeket, mintha a postakocsi türelmetlen kürtjét hallaná. Naplóját nem szánta „műnek“, ez volt a szerencséje. Kisfaludy Sándor Kazinczy példáján buzdulva, irodalmi világot akart teremteni, de szándéka felülmúlta erőit. Naplójában azonban önkéntelenül a régi magyar emlékirók hagyományát követi: szabadon, gátlás nélkül ömlenek belőle az élmények, nem korlátozza, nem csonkítja őket gyarló irodalmi ízlésének cenzúrája. A nyugati hatás a középszerű magyar íróra mindig végzetes volt, mert nem tudta hozzáhangolni a maga eredeti élményeihez, magasabbrendűségét, szellemi szentséget látott benne, a maga eredeti élményeit pedig visszataposta, mint barbár diszharmoniót, Ha azonban talált egy rést, egy szabadabb műfajt, akkor rakoncátlanul kiöntötte élményeit, mint a tavaszi patak. Így történt Kisfaludy Sándorral is.

Naplója érdekes szerepátvételnek tanúja: a katonászkodó Kisfaludy Sándor a hajdani, Európa lelkére óhajtozó deákok, utazók utóda. A kor nem kedvezett a szellem magános bujdosóinak, napóleoni háborúk remegtették a földet, a Habsburgok pedig Nyugat felé nagyon határozottan lezárták a szellemi és a politikai határt. A magyar író megrekedt a Lajtánál, legfennebb Bécsig jutott. Kisfaludy Sándor azonban Ausztrián keresztül olasz és francia földre ért, levedletté a dunántúli nemesember kényelmes dolmányát, meg a lovastiszt feszes egyenruháját, Európát szomjazó kultüremberré alakult. Talán sohasem olvasott annyit, mint a tiszti kvartélyok kanóca mellett; iskolai latin olvasmányai is most, a zajló, meglepetésekkel telített napokban nőttek élménnyé benne, önmagának írta a naplót, — ezért időt álló mű, — bátran, természetesen beszél, arról ír, ami mélyen érintette, önálló ítéletet alkot az életről, kiderül, hogy friss, szabad, felvilágosodott elme. Pénze elfogy, a hadifogság sanyarú kenyerét eszi, de kölcsönzött könyvekből megtanul franciául és éber szemmel figyeli a mindennapok futását. Kiderül, hogy nagyszerűen érti a realista rajzolást, kitűnő író mindaddig, míg nem akar fölrepülni. A hazatérő költőt azonban lenyűgözte az irodalmi közízlés és a dunántúli kúria légköre. Fenkölt és „magas színvonalú“

akart lenni, de úgy járt, mint midőn gyermekkorában pulykaszárnnyakat kötött a vállára és leugrott a kazal tetejéről. A dunántúli kúria osztályszelleme lerázhatatlan teherként nyomta; a közjogi formalizmusba süppedt nemes, természetserűen irodalmi formalizmus rabja lett. Már nem volt tájakat benyargaló katona és új környezet izgalmait élő hadifogoly. Tisztes nemesember lett, aki vállalja osztályának a lelkét és minden tekintetben a szentesített közvéleményhez igazodik. A társadalmi korlátoltság és tehetetlenség, melybe visszasüppedt, letaposta a „Napló“ friss füveit. A hazatért Kisfaludy Sándor „megtért“, osztályának önérzetes, úri lantosává szegődött; elbeszélő költeményeivel megalapította a nemesi romantikát, a mesterkélt történelmi széptevés hangzatos művészetét. Néha ugyan kicsúszott méltóságteljes pennája alól egy-egy őszinte ráismerés, így a „vad magyar földről és égről“ ír, de a „vad földet“ kellemekkel és sablonokkal népesítette be, humánusának mélységébe már nem mert bepillantani. Tündöklő nemesi hősök és „külföldön megromlott“ betyárok küzdelméről éneket, mintha a „vad föld“ nem teremne dudvát. Kisfaludy Sándor a szűkhomlokú nemesi sovinizmusból csinált nacionalizmust; jellemző, hogy 1843-ban nyílt levelet ír Kossuthhoz az 1804-i nemesi fölkelés védelmére és nemzeti veszedelemnek nyilvánítja a jobbágyfelszabadítás gondolatát.

Nemesi romantikája jellegzetes dunántúli növény. Mohács óta Dunántúl egyetlen nagy történelmi mozdulata Zrínyi Miklós volt, de Zrínyi hívőit ügyvédje és barátja, Vitnyédi István a felvidéki köznemességből szervezte. A magyar „levés“ gyűjtőpontja Kelet maradt, Erdély és Tiszántúl. Dunántúl már természeti fekvésénél fogva is inkább rákényszerült a megalkuvásra, arisztokráciája és nemesége a hősiesség helyett inkább a lojalitás kényelmét választotta, a forradalmi magyar léleknek hátat fordított, nemesi pátoszba menekült. Társadalmi végzetét nemcsak Kisfaludy Sándor példázza, hanem olyan tehetség is, mint Vörösmarty.

A dunántúli írókban rögződött meg legkonokabban a rendi Magyarország szelleme, minden hibájával és erényével. Berzsenyi sajtáságos magyar nemesi klasszicizmust képviselt, a régi nagy országgyűlések országos ihletét hordozta, a rendek reneszánszától várta történelmi fölemelke-

désünket, akár Széchenyi István. Felszabadítás helyett szigorú, de emberséges munkaközösségbe akarta tömöríteni a jobbágyságot rendi irányítás alatt. Vörösmarty Berzsenyi szárnyaló ihletének és Kisfaludy Sándor nemesi romantikájának természetes örököse volt, a nemesi pátosz vértje sokáig szorongatta melléi, de elsőrangú tehetsége, akár Berzsenyié, fölszabadult e társadalmi lidércnyomás alól. Kisfaludy Sándor azonban jól érezte magát a nemesi korlátoltság birodalmában.

Kisfaludy Sándor egyéniségét legárulóbban „Kún László“ c. drámájának „Tekintetes Zala vármegyéhez“ írt bevezetője leplezi le. Nekiinduló öblös hangja, mely „a marhas, vadas Bakonyt“, a régi romokat, a viruló hegyeket dicséri, ígérő kezdet. De két versszak után átszap a nemesi szavalásba, az „ösi magyar természet“ dicséretét zengi s lényegét, dunántúli fővel és szívvel a feltétlen lojalításban keresni: Zrínyit, a költőt is üstökön ragadja, versébe kényyszeríti, mint a lojalítás hősét.

Drámái vontatottak, bőbeszédűek. Írt történelmi játékokat is, de fontosabbak társadalmi kísérletei, melyek a dunántúli kúriák életét dramatizálják, öccse, Károly is az ő nyomában járt, de bátyjának műfaját elmélyítette és színyszerűbbé tette. Kisfaludy Sándor alig tudott valamit a színpad törvényeiről, epikus kényelmet öntött darabjaiba, hősei, mintha nemesi kúria terített asztala körül ülnének, alaposan kibeszélgetik magukat.

Legjellemzőbb színművét, a „Dárday Ház“-at „magyar nemesi rajzolatnak“ nevezi. A konzervatív úri társadalomszemléletet a „Dárday Ház“ örökítette meg; a valódi társadalmi viszonyokról semmit sem árul el, de annál többet arról, hogy milyen viszonyok után vágyakoznak, milyen „ösképekre“ függesztik tekintetüket a nemes urak. Az egyik öreg szolga azért siránkozik, mert ingyenes szolgálatot nem akarnak elfogadni tőle. A másik „vén, hív szolga“ szent buzgalmában agyondolgoztatná a jobbágyokat, de a patriarkális lelkületű földesúr megakadályozza túlbuzgóságában. Ebben látja Kisfaludy a „patriarkális“ társadalmi harmóniát: a szolgálai odaadás túlzásának és a földesúr „jószivének“ kiegyenlítődéseben. Azt is beleszővi darabjába, hogy a gonosz külföld jobbágypanaszok alapján „sok bal vélekedéseket toroktátva hirdet a magyar Constitutióról“. Kis-

faludy Sándor a magyar „Constitutiót“ a jobbágyság intézményével együtt tökéletesnek tartotta.

A „Dárday Ház“ légkörét szolgálai alázkodások és úri udvariaskodások jellemzik. Az élet gyönyörűen döcög, mint a hájjal kent szekér, csak a szerelem okoz némi bonyodalmakat. De a szerelmi ellentéteket is kiegyenlíti a kellő pillanatban érkező sült galamb, illetve „deus ex machina“. A kép, melyet a dunántúli nemesi udvarházi kapunk, nagyon sivár: lomha, vegetatív csendjüket csak a kérők érkezésének zaja veri fel; a házasságszerzés a legnagyobb esemény, a lakodalom a legmélyebb élmény, melyről azután élethosszat locsoghatnak.

Kazinczy Ferenc bírálni merészelte a Himfyt, Kisfaludy Sándor megsértődött és ellenzékbe csapott, ő lett a „dunántúliak“ vezére és seregébe a számkivetésben élő, tájékozatlan Bacsányit is sikerült besoroznia, akinek éppen olyan idegen volt Kisfaludy Sándor nemesi nacionalizmusa, mint Kazinczyék széplelkűsége. Kisfaludy egy 1816-ban írt levelében hosszasan kifejti ellenzékiségét, kikel Kazinczy „dühösködése“ és „újító kórsága“ ellen. „Ne legyünk — úgymond — egyszer Teuto-magyarok, máskor Gallo Magyarok, harmadszor Olasz magyarok, s végtére semmi Magyarok.“ Mindazonáltal Kazinczyt mesterének vallotta, kellem-szavait nyugodtan költészetébe olvasztotta. A dunántúli népnyelvből mit sem merített, nem követte a Kazinczyval ugyancsak szembenálló debreceniek mélyebb példáját, csupán Kazinczy nyelvét és szellemét a nemesi korlátoltsághoz idomította. Így kereste az „igazi magyarságot“.

*

Kisfaludy Károly lírájának legfeltűnőbb eleme ugyan csak az érzelgősség és a nemesi-nemzeti óda. A költők értékét ebben az időben az mutatja, hogy mennyire emelkednek ki a közízlés sekély tavából; Csokonai, Vörösmarty és Petőfi kitörték belőle, Kisfaludy Károly éppen hogy kiemelkedett. Lírája mégis jelentős lépés Kazinczyék után: a nyelv és az érzelem bizonyos mértékben megkeményedik benne, nyelve nem olyan egyoldalúan elvont és mesterkéltséges, mint a nyelvújítás pápaié; sok természetes, friss elemet szívtott magába a dunántúli közbeszédből; mélyebb rétegből jött, mint bátyja.

Kezdetben erősen hajlott a lírai „műépítészet“ felé, érzelgős elmélkedések, bölcselkedések hemzsegnének verseiben. Lelkének egyik sarka azokhoz tapadt, akik „érzelmi kultúrát“ teremtettek harmadrangú német irodalmi termékekből s mint avult, durva maradékokat számúzták a finomság hónából a keményebb, bujább magyar érzéseket. De nyugtalansága, mely nem engedte, hogy mint bátyja, halálíg megragadjon egy dunántúli kúriában, az irodalmi egyhangúságtól is megóvta őt.

Népszerű honfi-versében, a „Mohács“-ban minden időszerű költői kelléket meglelünk: a szűklátókörű búsmagyar ódát, a feddő éneket, az érzelgős elégiát, a lelkesedő nemesi pátoszt, de mélyebb értékeket is találunk benne: néhány Berzsenyi elégiára emlékeztető, pannon finomságból szőtt képet; „ott hol az esti sugár gőzfátyolt úsztat az éren“ — és a tragikus magyar föld megszenteltségének átérzését, a mélybe tért halottak és az élők egyességének tudatát. Volt költészetében valami természetes karcsúság, sudárság is: szemérmes, férfias báj; egyéniségében pedig makulátlan erkölcsi tisztaság. Később Petőfi igen élesen bírálta indokolatlanul túlzott népszerűségét, melyet azonban rokonszenves egyénisége nagy mértékben megmagyaráz. Dalait már a népdal hatása alatt írta, egyengette Petőfi útját. Gúnyversei nemcsak iróniájáról, hanem alázatos öngúnyjáról, önismeretéről is tanúskodnak. Humorérzéke fejlett és gazdag volt. Egy nagy költő sokirányú képességei csíráztak benne, de gazdag magvai hiányosan, nagy, csupasz foltokkal értek vetéssé.

Romanticizmusa nem fejlődött mélyromantikává, mint Vörösmartyé, de a romantikus női eszményt, a kozmosz szépségének és jóságának küldöttjét az „Eprézlány“-ban csaknem sikerült megörökítenie. Majdnem megírta Vörösmarty „Szép Ilonkáját“, de a tiszta halál helyett megoldásul inkább az idillt, a polgári beteljesedést választotta.

Hosszas történelmi versezeteket írt, szétfolyó balladákat, de történelmi beszélyeiben feltűnő színfoltokat találunk: „A sastoll“ az öreg Toldiról szól, akit az udvarban gúnyolni próbálnak a siheder apródok, de a vén Toldi vasos, fölényes humorával szégyeníti meg őket; ezt a Toldit, az erő bozontos, de fölényes humorral enyhített hősét senki sem látta a magyar irodalomban.

Nemzeti eposzt akart írni, Vörösmarty szándéka rügyezett benne, de nem bírta megtalálni az eposz szabását és hangját; nagy szándéka szétfolyt, apró erekké ágazott, inkább epizódok ábrázolásához volt érzéke, regényes mellékeseményeket szövögetett. Félben maradt kezdeményezései, tapogatózásai azonban megtermékenyítették az irodalom kertjét. A XIX-ik század elején köréje sereglett az irodalom, meleg és tiszta egyénisége volt az összetartó kapocs, kezdeményezései pedig egész nemzedéknek mutattak irányt, ő is irodalmi életet teremtett, mint Kazinczy, de egyéniségével nem nehezedett rá az irodalomra, nem voltak hatalmi szándékai, hanem utakat jelölt ki, magvakat vetett a lelkekbe és fiatalon, szelíden elköltözött a földi tekréről. Kazinczy szenvedélyes irodalmi rajongásából Kisfaludyban áhítatos átszelleműtség lett, szerény, de tiszta fény; a legjobbak ültek köréje, köztük Vörösmarty Mihály.

A fiatal magyar színjátszást ő látta el eredeti darabokkal. Nagyon termékeny drámaíró volt, a nemesi pátosz drámai csapongásával kezdte, de később ítéletet mondott önmaga felett. (Akit ilyen szigorú őszinteség és önzetlenség hatott át, annak népszerűnek kellett lennie s éppen a legkülönbek szemében.) Nyugtalansága a történelem széles mezőit járta, nemcsak a honi históriát, Bizáncig merészkedett s „Irene“-jét, bizánci tragédiáját, legsikerültebb műveként könyvelni el az irodalomtörténet. Az „Irene“-ben csakugyan lehiggadt pátosza, megnemesedett tragikai fel fogása. Magyar vonatkozásban azonban a „Stibor vajda“ a legfontosabb darabja. Bevezetése, melyet érdemes összehasonlítanunk Kisfaludy Sándor „Kim Lászlója“¹ elé írt be köszöntő versével, így kezdődik:

*„Ezen csekély munkámat fogadd el, kedven
Barátom., oly szívbeli érzettel.
Mint nyújtja a szerző; nem ingerel
Ugyan szelíd örömrre, mert komor
Színekkel festi egy setétb időnek
Gyász állapotját, melyben a szegénység
Lenyomva érez igában szenvedett
S az emberszámbul is volt türülve.“*

A „Stibor vajda“ már Eötvös József társadalomszemléletének előhírnöke, a romantika éppenúgy összefonódik

benne a társadalmi realizmussal, mint Eötvös Józsefben. Kisfaludy Károly „a szív, a természet és az emberiség“ szentháromságát vallotta, a romanticizmus, az érzelmesség és a társadalmi felvilágosultság léptek frigyre benne, akár Eötvös Józsefben. A XVIII-ik század végén egy ideig úgy tetszett, hogy a közel-nyugatról beözönlő idegen irodalmi hatás végképpen rátelepszik irodalmunkra. A két Kisfaludy jótékony szerepet gyakorolt a romantika magyarrá színezésével, saját életünk ábrázolása felé serkentették az irodalmat. Kisfaludy Sándornál még merőben felszínes volt a magyar ábrázolás, Károlyban már elmélyült és a valóságot súrolta. A „Stibor vajda“ vad-romantikus alkotás, a vajdai! és a jobbágyleány szerelmének története; érzelgős kapcsolat tragikumába rejti a szembenálló társadalmi osztályok harcát. Nem mélyül társadalmi drámává, a népsorsról nem mond olyan tökéletes, nyílt vallomást, min! Tiborc a „Bánk bán“-ban, de a „Balassa Menyhárt“ árulta tása óta először ábrázolja történelmünk százados „hősét“: a szörnyeteggé nőtt nagyurat és az ábrázolás romanticizmusába gazdag reális színeket kever. A „Stibor vajda“ Kisfaludy Károly egyetlen komolyabb lépése a magyar sorsdráma felé.

Vígjátékai többnyire éppennyúgy a vidéki kúriák életéhez tapadnak, mint bátyjéé. Károly is vidéki házasságbonnyodalmakat dramatizált, figurái ugyancsak a kúriák lakói, de sokkal élőbbek, érdekesebb, mint bátyjéé. Kisfaludy Károly már előadható darabokat írt, drámáinak színvonala lassú ütemben ugyan, de folyton fejlődött. Nem volt forradalmi alak, nem hozott a magyar irodalomnak meglepetéseket; lassan, nagy belső küzdelmek árán lépett egyet-egyed, de folyton előre lépett és írói nemzedék sokasodott a nyomában. Kisfaludy Sándor lezár egy korszakot, a nemesi kúria világát ő mutatja meg utolszor. Kisfaludy Károly kitört a kúriából, a nemesi-nemzeti tudat sivárságából, új írói magatartást tanúsított, mely a nemzet szélesebb és korszerűbb ábrázolása felé tör.

Kisfaludy Károly elbeszéléseket is írt, érzelgős történeteket („Barátság és szerelem“, a kor előírása szerint a mondát elegyítette a rémtörténettel), legsikerültebbek kétségkívül humoros elbeszélései, Tollagi Jónás és Sulyosdi Simon históriája. Mindkettőben túlságos szerepet juttat a naiv sze-

relmi bonyodalmaknak, de a „Sulyosdi Simon“ helyenként finom szatírává mélyül, nagyszerűen jellemzi a Nagy Parlagot s a parlag fiának bevonulását a fővárosba. Nyelve ízes, élő magyar próza; elbeszéléseivel is úttörő munkát végzett.

Magyar földindulás

Kölcsey Ferenc társadalompolitikai hagyatéka eléggé bizonyítja, hogy a XIX-ik század első felében egyszerre támadt fel a nép és a nemzet. A szűk rendi szabadság-eszme tarthatatlanná vált, a főnemesség és a nemesség jobbjai sem vállalták már érte a felelősséget. Kölcsey Ferenc II. Rákóczi Ferenc vállalkozásában a korona után törekvő nagybirtok utolsó történelmi kísérletét látta, — más kérdés, hogy mennyire volt igaza Kölcsey Ferencnek, — de rész véleménye elárulja, hogy a nemzeti gondolat régi keretei korhadtan szétmállottak és a legjobbak új forma te remtésére gondoltak.

A nemesi nemzet előbb a néppel hasonlott meg, most pedig önmagával; a nép pedig, mint a kitaró folyóvíz, egyre nagyobb darabokat szakított le a kiváltságos réteg partjából s ha a 48-as jobbágyfelszabadítás nem is oldotta meg a népi kérdést, de a nemesi nemzet kereteinek szél-feszítésében óriási szerepet játszott. Azok az alföldi városok, melyek már a jobbágyfelszabadítás előtt „örökáron“ megváltották magukat s így megszabadultak a jobbágyi munkarendszer járma alól, nagyszerűen megállottak a saját lábukon és a népi önkormányzat komoly lehetőségéről adtak hírt. A nemzeti önállóság és a népszabadság eszméje egymás mellett futott és nem volt kétséges, hogy a régi formák romjai fölött új nemzetnek kell születnie.

A magyar nyelvnek a hivatalos életben történt előrenyomulása is a társadalmi felszabadulás szolgálatában állott. A közügyek folyását eddig csak a latinul beszélő réteg értette, most a politika titokzatos élete egyszerre megvilágosodott a tömegek előtt, a latinul nem tudó, népi sorban élő köznemesség benyomult az ódon megyeházára. Ha-

sonló izgatottság keletkezett a nép körében is; a márciusi forradalom szelére egyszerre megalakultak az alföldi népkörök és hetek alatt megteremtették a mezei programot; a gyors öntudatra-ébredés csakis úgy magyarázható, hogy hosszabb készülődés robbantotta ki. Mióta magyarul lehetett szónokolni, a haladó szellemű nemesség megyéről-megyére ment gyűlésre, a megyegyűlések kis parlamentekké alakultak és széles körben sugározták szét eszméiket. Mozgolódnak kezdtek a nemzetiségek is, — minden megindult Magyarországon, az új nemzetteremtés esedékességéhez egyre kevesebb kétség fért. Ennek a történelmi folyamatnak volt a kirobbantója Széchenyi István, a nagy romantikus, reális végrehajtásának vállalója Kossuth Lajos és legnagyobb hitvallója Petőfi Sándor.

A magyarság hosszú évtizedeken keresztül készülődött erre a folyamatra s midőn az új nemzeteszmé megvalósítására került a sor, tehát feladatok és áldozatok vállalására, a nemzet ontotta az értékeket; minden feladatra akadt vállaló és teljesítő. Az elfáradtnak tetsző társadalom egyszerre vulkánná alakult, a romok helyébe friss életanyagot küldött mélységéből, a társadalmi és emberi kicserélődést olyan gyorsasággal hajtotta végre, amilyenre kevés példa van a történelemben.

Az új nemzet keretei és létfeltételei merőben elűtöttek a tegnapi nemzetől, Tegnap még a nemesi nemzet fogta a gyepőt. Napoleon ellen még „nemesi insurrectiót“ hirdett, görcsösen kezében tartotta a vármegyét s csak igen lassan volt hajlandó Werbőczy által körülbástyázott kiváltáságaiból engedni. Most a maradi rétegeket lassan megszállotta a pánik, félelmetes jobbágyi tömegek ostromolták a nemzet kapuját s a falak őrei gyakran inkább az ostromlókhoz húztak. A magyar jobbágyosság milliói nemzeté akartak előlépni; a nemzetiségek tömegéről pedig senki sem tudta, hogy hajlandók-e nemzetié lenni. „Nemtelen“ származású hivatalnokok és másodrangú közjogi helyzetben veszteglő polgárok törtek elsőrangú nemzeti szerepre, eddig szétválasztott elemek akartak összefolyni és eddig többé-kevésbé összetartozó elemek fordultak az új nemzeteszmé ellen. A Habsburgok ugyanis most sem feledkeztek el a „divide et impera“ elvéről s nemcsak a nemzetiségeket uszították újjászületésünk ellen, hanem a Bécshez

szító főnemesek és hivatalnokok is tervszerű belső aknamunkába kezdtek ellene.

Nemcsak az irodalomban, hanem az egész magyar életben Petőfi Sándor érezte át legjobban ennek a történelmi alkalomnak nagyságát és fontosságát. Petőfi a „magyar nemesről“ szóló gyilkos satíra szerzője, „Az Apostol“ kérlelhetetlen szocializmusának hirdetője, a „Palota és a kunyhó“ fenyegető forradalmi jövődőlésének írója, az „Akasszátok fel a királyokat“ harsonása: ízig-vérig nemzeti költő volt; sovinizmusba csapó nemzeti érzés hatotta át az első magyar paraszt-szocialistát, Táncsics Mihályt is. De mindkettejük nacionalizmusa merőben különbözött a nemesi nacionalizmustól: az új nemzetteremtés lehetőségétől ittasodtak meg, minden dolgozót magához ölelő nemzeti közösség megteremtéséről álmodoztak. Petőfi pátosza ebből az új nemzeteszméből táplálkozott, azt hitte, hogy egykönnyen lerázzuk magunkról a múlt terheit, a történelmi örökség lomha súlyát. Fanatikusan remélte, hogy megifjodik a magyarság, mert tömérdek friss erő árad testébe. Petőfi a magyar nemzeteszmétől társadalmi igazságok diadalát várta, magas emberi rangot szemlélt benne és éppen ezért, elsőrangú vonzóerőt tulajdonított neki, végtelesen hitt ellenállóerejében és feléje áradó európai rokonszenvre számított. Hirtelen, de tökéletesen beolvadt ember tudott csak ennyire hinni a felcsillanó új nemzeteszme diadalában. Petőfi a maga beolvadásának határtalan belső izalmát és megrázó örömét kiterjesztette a készülő új nemzeteszme és sorsára.

Új nemzeteszmenk valóban számos idegen származású egyéniséget hirtelen és szerencsésen beolvasztott a magyarságba. A népi felfrissülés és a faji felfrissülés útja egyszerre megnyílt. A szabadságharc vége felé már csaknem megegyeztünk nemzetiségeinkkel s a széles ölelésű új nemzeti közösség bizonyára a természetes, önkéntes beolvadás melegágya lett volna. A szűk és gondosan körülhatárolt nemesi nemzet helyébe átfogó közösségi eszme került, a forradalom és a szabadságharc elsősorban ezt az eszmét viselte homlokán. A 48-as forradalom nem népi, de nem is polgári forradalom volt, hanem egy új nemzeteszmeért kigyúlt harc, mindenkit magához ölelt, aki áldozatot vállalt érte. Társadalmi alkatát az összefolyó elemekből kialakuló eredő döntötte volna el. Féltenünk kellett volna-e

ettől az új közösségi „képlettől“ a magyar sajátságokat és jellegzetességeket? Aligha, a magyarság egyelőre ontotta értékeit, mint a vulkán. A hirtelen beolvadt Petőfi az új közösség kereteit és etikáját teremtette meg, határait rakta le, de ugyanakkor Arany János diadalmas hullámokkal árasztotta „ázsiai múzsánk“ örökségét, keleti életszemléletünket; megindult népköltészetünk gyűjtése, Ipolyi Arnold pedig már dolgozott az ómagyar lélek rehabilitálásán. Horváth Mihály élmunkát végzett a magyar népiség történetéhez. Jókai Mórban rügyezett mesevilágunk reneszánsza, Kemény Zsigmondban az erdélyi ballada emelte fel arcát. Kossuthban megindult az európaiság vajúdó, szintézis felé vergődő egyesülése „magukkal hozott“ államalkotó ősképeinkkel; nagyvonalú parasztmozgalom is nyugtalankodott, mint a holnap zenéje. Az új nemzeteszme szerencsés időben ütötte fel a fejét, mert jelentkezése egybeesett a magyarság még sohasem tapasztalt belső áradásával, mély élményeink nagyarányú kitörésével. Az új nemzet csak a nemesi nemzethez viszonyítva lett volna „új“, de széles emberi értelemben a miénk lett volna.

Ebben a korszakban találkozott a felvilágosodás a magyar öntudattal, most öltöztek „testbe“ a felvilágosodás igéi, most mértük meg az életünket és jelöltük ki holnapunk útjait a felvilágosodás fényénél. Horváth Mihály csanádi püspök olyan történelemszemléletet bontott ki, mely Hajnóczyéknak is becsületére vált volna; Ipolyi Arnold püspök pedig a pogány magyarságot igazolta. Nyoma sincsen a fogalmak és az életelvek ama végzetes megszükülésének és összetöppedésének, a világosságtól remegő kegyeskedésnek és szellemi szolgaságnak, mely annyira jellemzi az 1867 után következő időket. Szabadelvűség kapott lábra, de távolról sem a későbbi, a kapitalizmus árnyékában élőködő „liberalizmus“ előfutára, hanem az előítéletektől mentes, tiszta emberi igazságért égő gondolkodásmód, a közösség egyetemes érdekeire támaszkodó független elvi magatartás, a dolgozók jogait biztosító szabad nemzeteszmeért kiálló hősiesség.

Az irodalom teljes egészében vállalta az új nemzeteszmet és vállalta a véle párhuzamosan futó társadalmi szabadságeszmet. A regény, mely eddig mellékösvényen bolyongott, a társadalom szolgálatába áll; Eötvös József hitvallást ír az irodalom társadalmi szerepéről, Kuthy Lajos

a romantikus regényt a magyar valóság ábrázolása felé hajlítja. Drámáinkban egyszerre kigyúlnak társadalmi kérdéseink, megnyilatkoznak valódi társadalmi konfliktusaink. Arany János eposzt, Eötvös József pedig regényt ír a nemesi nemzetszervezet korhadtságáról, Petőfi széleshatású emberi hangszerré avatja a politikai lírát; az új nemzet és az új társadalom arca megszületik az irodalomban és átjárja a lelkeket.

A magyarság olyan emberi szerepre vállalkozott Kelet-Közép-Európa életében, amilyen szerepet a francia forradalom vitt egész Európa életében. Szerepünk Petőfi Sándorban vált tökéletesen tudatossá, ő szolgálta legodaadóbb hűséggel, ő tette rá habozás nélkül az életét, ő látta előre, hogy az új nemzeteszmének és a 48-as magyar szerepnek bukása: végeláthatatlan tragédiák kútfője lesz. Lírai érzékenysége a magyarság életösztönévé nőtt; határtalan belső szabadsága terek és idők fölé emelkedett és olyan mértékkel mérte sorsunkat, mint senki e hazában.

Petőfi nem is várta meg az új nemzeteszme temetésének napját. A többiek életművében pedig törést találunk 1849 után. „Az elveszett alkotmány“ Arany János már csak néha érez fel, de soha sem merészkedik elő többé olyan bátran és szabadon, mint 1849 előtt. Jókai Mór maga vallja be, hogy egészen más író lett volna belőle, ha nem bukik el a nagy vállalkozás. Vörösmarty meghasonlottan bolyong és alig ír többé. x) Habsburgok most másodízben tiporják le a magyar élet és szellem vetését, olyan kor jön, mely lehetetlenné teszi szellemünk újabb kitörését s eleinte erőszakosan, később pedig hamis nemzeteszme lidércfényével és a rontás finomabb fegyvereivel akadályozza meg a magyar tudat újabb sűrűsödéséi és áradását.

A romantica elmélyülése
Vörösmarty Mihály
(1800-1855)

Vörösmarty Mihályban is sok út futott össze, akár Csokonaiban, mindenekelőtt a deákos magyarság és Kisfaludyék nemzeti-nemesi romanticizmusa; az antik formát össze akarta békíteni a nemzeti tárgyú és szellemű regényességgel. Merész, de eleve reménytelen kísérlet volt ez, Vörösmarty romantikája, olyan mély forrásokból táplakozott, hogy eredeti formát kellett volna teremteni neki, de nem volt forradalmi alkatú író, megbecsülte az örökségi leltár minden tárgyát: Kazinczy, Virág Benedek, a Kisfaludyak hagyatékát maradéktalanul átvette és génuszába illesztette. A nemzeti romantika hagyománya mellett magáévá tette Kazinczyék érzelmességének és érzelgősségének egész kelléktárát; a fiatal Vörösmarty egyik barátjához írt levelében így nyilatkozik Perczel Etelkáról: „Alkony volt; ifjúsága legszebb bíborában állott, szülei és testvérei körében, hasonlíthatlan szépségű sugár termete nem mutatott földi származásra, mint az örömnök anyala, úgy fogadott tiszta, búttan tekintetével... Én holmi apróságokkal foglalatostkodtam s ő ismét hozzám jött, hogylétemről kérdezősködvén. Ha egy kézmozsoló hitvány kérdezne így, fülem sem csendülne, de amidőn a kérdés szép hangjai ezüstként hangzanak oly ajakról, amelyen csak ily csekély kérdésért is a szemérem harcol, oh, akkor barátom ne legyek-e oda?“ Vallomásának hangja a magyar szentimentalizmus legszebb és legőszintébb csengése.

Kisfaludy Károly hatása „népiességre“ sarkalta; népi érdeklődése legkedvezőbbben nyelvében nyilatkozik meg:

sok mindent föl mert szívni a köznyelvből, bár inkább csak elemeket s nem törvényt és alkatot, mint Csokonai. Kazinczy hatása viszont abban nyilatkozott meg, hogy Vörösmarty sokáig nem tudott megszabadulni a német minták nyűgétől. Mióta Magyarországot a Habsburgok mereven elzárták a francia szellem és társadalom, szerintük, kártékony hatásától, kelet-európai tájékozatlanságban topogtunk. A külső hatás egyetlen irányból jött s távolról sem a legkedvezőbb német hatás érkezett hozzánk, hanem a lompos átlag, mely közízlést teremtett és az írónak ehhez a közízléshez kellett alkalmazkodnia. A deákos magyarság azért tartotta magát olyan erősen, mert az új-latin kapcsolatot hiányát pótolta.

A tágas látóhatárhoz szokott magyar lelket eltorzította a hosszas politikai és szellemi rabság és bizonyos alacsony-sági érzettel verte meg. Az írók észrevették, hogy szellemi fejlődésünk a folytonos elnyomás és korlátozás folytán tele van hiányokkal s szellemi pánikot kaptak, megdőlt szellemünk autonómiájába és lelkünk termőerejébe vetett hitük. A hiányokat kívülről érkező anyaggal és gyors ütemben akarták pótolni, így kerül a német irodalmi lőre a neines-veretű magyar kehelybe. Ez a szellemi végzet bizonyos mértékben a legjobbakat is kikezdté, többek között megakadályozta Vörösmarty Mihályt abban, hogy Arany „Elveszett alkotmányának“ forradalmi újításait: a magyar realizmust és a groteszk ázsiai életszemléletet megértse. Vörösmarty azt írta bírálatában, hogy Arany eposza olyan, mintha irodalmunk „vaskorát élnők“ s bírálata kedvezőtlen hatást tett Arany János további fejlődésére; Arany is igazodni kezdeti a fertőzött közízléshez.

A fiatal Vörösmarty versei a szentimentalizmus jellegzetes termékei, sorai helyenként mintha Kazinczyból szakadtak volna ki. A nyelvújításból Vörösmarty vett át legtöbbet a „nagy nemzedék“ tagjai közül. Terjengős, regényességgel oldott balladáái is a németes irányt ápolják; ballada-szerzés közben Toldihoz is eljutott s Toldi-balladája a tanúság, hogy Ilosvai Selymes Péter régi-magyarságát nem értette, sejtelve sem volt mélységéről. Pedig Vörösmartyban gyúlt ki az önmagára eszmélő kor egyik legkövetelőbb szükségérzete: visszateremteni a múltat; de egyelőre csak légvárakkal és festett díszletekkel tudta benépesíteni a múlt avarját. A nemesi osztály idősze-

rútlen történelemszemlélete és avult esztétikája lobbant fel Vörösmartyban zseniális erővel, a fejlődés legmagasabb tokán, de alapvető tévedéseivel terhelten.

A fiatal Vörösmarty magyarság-élménye legdúsabban eposzában, a „Zalán futásában“ nyilatkozott meg. A „Zalán futásának“ már első sorai elárulják, hogy lidércfény után fut: „régic dicsőségünknek“ s nem létezésünknek és lényegünknek „mélyen enyésző fényét“ keresi. Rögtön a költemény elején megzendül a nemesi-nemzeti pátosz hangja és felbugyognak a szentimentalizmus forrásai. Végtelen seregszemlékkel tölti meg eposzát és a felvonuló őmagyarságot olyanak ábrázolja, aminőnek a nemesi inszurrekciót képzeltek a jámbor honnmar adottak. Nagyon gyér fogalmai voltak Vörösmartynak kelet népe igazi arcáról csak vasas, nehéz lovasságról, agyonfegyverzett hősökről és „lovagi“ lelkekről tudott, összetévesztette velük a magyar őskort; hősei mintha kezdetleges tankönyvek lapjáról lépnének ki. Hangja mesterkéltén patetikus, de egyszerre természetes lesz, ha átcsap a mesébe, az „epizódba“. Ha tündéri tájat, mesébe boruló vidéket, hajnali pírrel derengő mitológiát fest, egyszerre fölszabadul költői ereje és kiragyo a sorokból nagysága. Vörösmarty legősibb öröksége az „Ezeregyéjszaka“ volt, a kifogyhatatlan bőségű, életből és álomból szőtt keleti mese, mely ott virágozott életérzésének mélyén, néha merészen túlnőtt költői tudatának küszöbén, de sohasem bírt diadalmasan, mindent elborítva előtörni. Vörösmarty többnyire romantikává párolta az élet nedveitől duzzadó keleti mesét, légiessé „finomította“.

A „Zalán futásában“ a „hadvószit“ sem tudta, nem is tudhatta olyan élményszerűen kifejezni, mint például Zrínyi Miklós. Egyhangú seregszemlék azonos kaptafára húzott harci jelenetekkel váltakoznak, hosszas szónoklatok dörögnek a harci mezőn, mintha vármegyeházán, vagy diétán lennének, néha beavatkozik a dolgok folyásába Hadúr és Ármány, a két mesterséges isten; az eposzi „machina“ eléggé kezdetleges. A „Zalán futása“ nagyszerű lírai epizódokkal enyhített végtelen ódaféleség, a magyar nemesi ihlet hallatlan mértű és költői szépségekkel megrakott kitérése, a rendi lélek avas történelemszemléletének megnyilatkozása.

Vörösmarty történelemszemlélete és magyarságélménye drámaiban mélyült el. Főként szomorújátékokat írt és az

Ötödfeles jambus sokkal inkább megfelelt romantikus költői modorának, mint az antik forma. Az antik forma az élet, az egyetemes létezés dús élményének kifejezésére teremt, nagyszerűen szolgálta „Ludas Matyit“ és az „Elveszett alkotmányt“, de elemi ellentétben állott a keresztény-európai kultúra gyermekével: a romanticizmussal. Vörösmarty azonban jól akart sáfarkodni egész örökségével, nem merészelt szakítani az antik formával, hanem romantikus epikájának szolgálatába állította. Mennyi erőt és időt pazarolt erre a szerencsétlen kísérletre!

A „Délsziget“-be belezsúfolta pazar romantikus élményeit és a keleti mesét s ezt a roskadásig gazdag élményanyagot antik formába nyomorította, mi lehetett ennek a kísérletnek eredménye, mint formai ellentmondás, meghasonlás? Kozmikus és kozmogóniai epikát akart teremteni, de nem talált hangot és formát hozzá, nem találta meg a magyar őskultúra és ősiélek nyomait. Genezisünket szerette volna megírni, de csak spekulatív képzelgéssel bírta megközelíteni. Vörösmarty hibája ez? Távolról sem, hiszen nem a népből jött, tehát az ősköltészet és őshagyomány még viruló vidékéről. A „magas“ szellemi élet pedig már nem ismerte és még nem fedezte fel az ó-magyar hagyományt.

Legsikerültebb költői elbeszélése a „Két szomszédvár“, de már az elején ismét éreznünk kell, hogy a „választékos“, „fennkölt“ és „érzékeny“ mondanivaló milyen keservesen nyög az antik forma igájában. A „Két szomszédvárt“ azt is elárulja, hogy mennyi mindent felszívott Vörösmarty a nyelvújításból: szavakat, képeket, fordulatokat, melyek teljesen elavultak azóta. Olvasás közben enyhül idegenkedésünk, a költemény tárgya és légköre magyar; a táj ismerős dunántúli vidék. Helyenként előtör Vörösmarty utánozhatatlanul gazdag kozmikus mámore, a mély-romantika hangja, de az átlag-romantika izgatószerét is bőségesen használja: a rémségeket túlzottan kiaknázza.

Költői egyénisége sokkal tisztábban bontakozott ki drámáiban, így a „Vérnász“-ban. Nyugodtabb, tisztább képek sorakoznak, nagyvonalú kozmikus vigaszok és már össze tudja békíteni képeiben a természetet a természetfeletttel. Drámáiban a magasabbrendű romantika tör elő: felszabadult mamutszenvedélyek viaskodnak, ez volt a lírikus Vörösmarty iskolája, készülődés a nagy pillanatra,

midőn majd az ő roppant lírai szenvedélye szabadult fel: kétségbeesett emberi harca a kétségbeeséssel. Érzelmessége és romantikája megférriasodik és megmagyarosodik a „Vérnász“-ban, ezért fontos határkö fejlődésében.

Kevésbé sikerült az „Árpád ébredése“. Csaknem minden magyar költőt megfertőzött ebben a korban az oktató, prédikáló s egyben lelkesítve szavaló hangnem, mindenki a nemzet praeceptora akart lenni, Vörösmarty is, holott a magyar prédikáció akkor ért fejlődésének csúcspontjára, midőn a XVI. században bíborszínűre festette a mérhetetlen tiszántúli indulat. A „Marót bán“ azonban ismét azt példázza, hogy a romantika mennyire magyarrá nemesedett benne; eltűnik a német romantika végtelenbe meredő kielégíthetlensége és a romantikus izgalom klasszikus ízzel, érettséggel, önmérséklettel elegyedik, ő és Kisfaludy Károly ábrázolja a XVI. század óta először a bős magyar, a történelmi „szörnyeteget“. Érdekes, hogy a kegyetlen magyar nagyúr mennyire azonos a „kegyetlen törökkel“, Vörösmarty már érezte keleti szabásunk kettőségét: az úrban a keleti kán vad hatalommámora tört elő, a népben a keleti mese ezerszínű pázsitja virult és a keleti vallások mindent megértő, beletörődő bölcsessége élt. A „Marót bán“ az úri magyarság tragikus meghasonlását ábrázolja: a vad történelmi események között kényszerűen eltorzult, testvérgyűlöletbe süllyedt embert. Mennyire mélyebbről jön Vörösmarty „magyar látomása“, mint a Kisfaludyak lelkes nemzeti romanticizmusa. Vörösmarty a magyarság és a törökség drámai harcában is megsejditette a keleteurópai végzetet: a történelmi elintézetlenségek háborgása közepette végzetes félreértések közé vetődik mindkét fél, konok ellenfelekké válnak azok, akik legbévül csaknem azonosak. A „Marót bán“ befejezése mélyen és jellegzetesen magyar, a tragikus katarzis, a drámai megtisztulás: újabb harc áldozatos vállalása.

„Az áldozat“ megrázó magyar „tájképpel“ kezdődik:

*„Egy napja már, hogy bolygók e vidéken
S még emberarcot nem láttam; de messze
Csonttal fehérlő tért és halmokat.
Úgy látszik e hon el nyélé lakóit
S a föld alatt adott nekik hazát.“*

A csont a legjellegzetesebb magyar történelmi emlék; a várak, kőházak és kalyibák rendre elpusztultak, a csont azonban megmaradt, a „föld édes anyá“ befogadta és megőrizte. „Az áldozatot“ ismét csupa „eltévedt lovas“ népesíti be, egymás mellé rendelt sorsok, akik egymás ellen tévednek, hínárba buknak, mocsárban vergődnek. Az úrfajta dül ebben a darabban is, Vörösmarty a népet még nem vette észre, ám: az úrfajta legősibb vonásának a kegyetlenséget tartotta. A dráma vége is kegyetlen katarzis: az emberáldozás vére szökik fel.

„A bujdosók“ Vörösmarty királydrámái közé tartozik; mihelyt közismert történelmi anyag jutott a kezébe, megtört költői ereje, nem volt elegendő bátorsága az anyagból eredeti művet gyúrni. De ebben a darabjában jelentkezik uralkodó erővel a mély-romantika: látomások, álmok, sejtelmek, a tudat alatti és a tudat fölötti világ különös hangjai, képei. Egyik jelenetében rilkei élmény villan fel: az életben maradt benső együttélése a halottal. Az elhunyt sírján pedig a romantika „kék virága“ bontja szirmait, örültek jelennek meg darabjaiban s beszédük: tiszta expresszionista költészet. A romantizmus, a metafizikai megézés é» az expresszionizmus sajátos szövevénye élt Vörösmarty Mihály szellemének mélyén.

Messze mai történelmi drámáink felett állanak Vörösmarty darabjai, egy magyar tudattal telítettebb nemzedék a színpadon is érti majd és méltányolja. Néha ösztönösen rátalál a tömör, sűrű drámai beszédre. Hédervári Kontban sikerült megütnie az „országos úton járó“, fergeteggel felelő, magára maradt magyarnak egyedülvalóságában is végtelen emberi önérettől pattanó hangját, ezt a valóban magyar drámai beszédet.

Itt-ott rátapint valódi mitológiánkra, a mi „alvilágunkra“, a „föld édes anyánk“ méhére, mely „rontva és teremtve szüntelen az elmulandók magván dolgozik“, Fölrémlett előtte a pogány szertartás: az elevenen való eltemetkezés. A magasból pedig szellemekkel telített világ hangjait hallotta. Drámái nem egy hősré és egy cselekményre épített művek, nem túlkoncentrált darabok, hanem drámai szabású nagy lírikusnak, világokat egyesítő költői léleknek megnyilatkozásai: csordulatiig merítenek nemcsak az életből, hanem az ember mélységéből is.

Leparádésabb drámai műve, a „Csongor és Tünde“, költői gazdagságának és tévedéseinek egyként gazdag tárháza. Mindaz, amit valóban a meséből szívott fel, nagy-szerűen sikerült, elsősorban a sárból gyúrt s elemi bűbájjal megáldott figurák és a népmese groteszk miszticizmusának szülöttjei: Balga és Ilma, Mirigy és az ördögfiak. Balga és Urna elárulják, hogy milyen mély vonzalmak éltek a költőben a realizmus felé. De Csongor és Tünde túlságosan légiesek, „tüneményszerűek“, a valódi mese párolásából születtek. A darabban párhuzamoisan egymás mellett fut az élet és az álom, a valóság és a mese, holott az ősmesében szervesen összefonódnak, akár az emberben a test és a lélek szétbonthatatlan kettőssége. A „Csongor és Tünde“ gazdag költészete, nyelvének utolérhetetlenül tiszta zengése sok mindenért megvigasztal, de nem takarja el alkatának alapvető tévedéseit.

Vörösmarty kitűnő prózáíró volt, legsikerültebb beszélye „A holdvilágos éj“, prózánkban először jeleníti meg a csodálatos népmesei éjszakát, midőn átalakul a létezés arca és egy másik világ üli torát. Enyhe humorból, a népmese külsőségeiből és saját, nem közönséges, de csak félig fejlett bűbajos hajlamaiból építette elbeszélését. Tisztán folydogáló prózáját azonban minduntalan zátonyok zavarják, a mű-grammatikának, a tápláló mélységtől elszakadt nyelvnek zátonyai. Vörösmarty a közép-rendhez tartozott és nagy hatást tett rá ennek a rétegnek tudákosságtól megrentott nyelve. „Beszélendék“ — és hasonló erőszakolt latinosságok, tudákos igealakok és nyakatekert mondatszerkezetek törik meg gyönyörű magyar prózájának vonalát; nagyon hiányzott Vörösmartynak a népnyelv tápláló és ellenőrző szerepe. Másik elbeszélése, „A kecskebőr“ pórrege, az elején egyszerre eltalálja az egyszerű, kristálytisza epikus hangot, leszáll „fennkölt magasságából“. A rege elején a „tündérkert“ igazi népmesei táj, mert szerves kapcsolatban van a „gazos“ étellel, belőle nő ki. De a rege derekán ismét megzavarnak a nyelvi zátonyok: „látandók“, „követendő vala“ s láttuk helyett: „látók“, — az okoskodó műnyelv és a romlott társalgási nyelv erőszakolt latinosságai. Humora gyönyörűen előretört prózájában; a költő leveti feszes, „fennkölt“ tartását, természetes mer lenni. Humora egészen egyedül áll korában: esztétikai árnyalatai vannak; magasrendű költői humor.

1829-ben történt első nagy, szabad lírai lélekzétvétele, a „Hedvig“, mely elárulja, hogy magasabbra ívelő pálya vár reája, mint a magyar romanticizmus és a szentimentalizmus örökségének összefoglalása. Ebben a versében már a mély-romantika egyik legköltőibb törekvése jelentkezik: az érzéki világ elszánt átlelkesítése, az átlényegülés titkainak izgalma. 1830 után sűrűbben üti meg a népi hangol is, de mint Kisfaludy Károly, ő is Goethe tanácsa nyomán, tehát elméleti úton próbálta a „magyaros“ és „népies“ stílust megcsinálni, nem volt elég bátor, hogy a közvetlen forrásból merítsen.

Az epigramma elvezette a satírához, de egészen öreg koráig megmaradt tanítva javító, „nemesítő“ pátosza, mely arra kényszerítette, hogy folytonosan emelvénnyen érezze magát s lírai prédikációkat szavaljon. Első tökéletes nagy versének a „Szép Ilonkát“ tekintjük; 1833-ban írta. Az érzelmesség végre elveszti ebben a versben németes elvontságát és merevségét, artistikussá tisztul és egyben: magyarrá keményedik, férfihangon zeng; ez a férfihang törte át a reánk rakodott német szentimentalizmus szigetelő anyagát. A „Szép Ilonkát“ természetes, helyenként kísértetiesen megejtő bűbájosság ragyogja be.

A „Szózatot“ Kölcsey nyomán írta, de igen jelentős tárgulás történik ebben a költeményben: a magyarság a nagy európai népcsalád természetes gyermekeként jelentkezik, Európában hisz és Európához szól. A Széchenyi-korszak mély hatást tett Vörösmartyra; az „emelvénnyről“ szavaló versek tömegét írta ebben az időben. „Nem olvadoz fel hő kebled hava?“ — kérdi az „úri hölgytől“ és azt ajánlja a hölgynek, hogy emelje fel „bájainak zászlaját“. A közönség efféle verseket várt a legnagyobb magyar romantikustól s Vörösmarty ilyen versekben pazarolta el egyik legmélyebb romantikus hajlamát: az etikai forradalom hirdetését.

Érett korszakának legszebb termékei közé való a „Fóti dal“, a szélcsendnek, a betelt mánornak, a gyüinölcsozés idejének pompás ódája. Széles, nyugodt szárnycsapással mozdulnak benne az ideák, azután elülnek, szétterítik szárnyaikat, mint a kinyílt virágok. Valóban szüreti költemény ez a vers: az erjedő must lázadó illata óborok aromájába nyugszik. Utána a Laura-versek a legjelentéke-

nyebbek, bár a legismertebb Laura-versben („A merengőhöz“) ismét megcsendül a fennkölt prédikáció kenetes hangja; nagyon súlyos megrázkódtatások kellettek ahhoz, hogy költői örökségének batyuit eldobja és felszabaduljon a feszes, fennkölt magatartás alól, melyet a kor kényszerített reá. Laura-versei nem túlságosan meggyőző szerelmes versek, inkább ünnepélyes, oktató hangú érzelmi megnyilatkozások, az öregedő férfi megrázó szenvedélyének nyomait hiába keressük bennük: díszítő jellegű lírai ömlengések. Házassága aligha lehetett boldog, ha nyugodt volt is; de Vörösmarty életével ma még nem foglalkozhatunk közelebről, még mindig tilos a „nagy nemzedék“ költészetének humuszát: a költők egyéni életét a maguk valójában feltárnunk. Bálványokat csináltunk belőlük s a bálványokat tisztelni és félni kell, „szentségtörő“ kézzel nem szabad hozzájuk közelítenünk.

1844 táján Vörösmarty hangjában már bizonyos elkecseregést veszünk észre. Egyelőre a köznemesi puritán elégedetlenség hangját üti meg, mint Apáti Ferenc feddőéneke háromszáz esztendővel ezelőtt: csépelei az urat és a parasztot. Legmélyebb hangja 1846-ban tör ki először „Az emberekben“. A reménytelenséget most már orgonázza; már nem a fa lombjai zúgnak, régen letörte őket a vihar, hanem törzse bűg vad mélységéből; nedvei már nem jutnak a lombok vérkeringésébe, hanem a törzs nyílt sebein bugygyannak ki. Az emberi gyötrelmet „életkorát“ érezteti; a csalódott romantikuson, a hajdani érzelmes rajongón kiütnek az emberi szenvedés sokezeréves stigmái s keleti kegyetlenséggel dűlja szét hajdani illúzióit. Eddig reménytelen formai válságban gyöttrődött, szokványos klasszikus és nyugateurópai formákba préselte élményeit, mert a deákos magyarságot és Kazinczyék hagyatékát szentnek tartotta, nem volt formai bátorsága, hogy szétrobbantsa. Eddig csak végletes szenvedélyeket tudott ábrázolni, de ő maga ünnepélyes pátoosszal tört ki, feszes tartással szólt a saját élményeiről, most fölszabadul a saját végletes szenvedélye, formát és hangot teremt. Eddig lenge élmények, illanó képek, lány felhők és színes párák gomolyogtak a költőből, most felszakadnak és súlyos léptekkel sorakoznak legmélyebb élményei. „Országháza“ című verse kíméletlen, kegyetlen ostorcsapás, már nem a fennköltlelkű, történelmi romantikától hevűlő köznemes beszél, nem is a „nagy történelmi

vállalkozásba“ kezdő magyar nacionalista, hanem „az ember“ emeli fel szavát. Az „Emlékkönyvbe“: egyik legnagyobb magyar káromkodás, ezt a versét a forradalom után írta, a nagy vállalkozásnak, a vakmerő reményeknek végük volt, a magyar fájdalom búvópatakként rejtőzött, de Vörösmartyból kitört, megtagadta az embert és az életet. Az „Előszó“ is ennek az átoknak, ennek a tagadásnak a kifejezője. Egyelőre nihilizmus borul a költőre, mintha a halott Petőfi vad fájdalommal költözött volna beléje.

A „Vén cigányban“ a lírikus Vörösmarty mégegyszer összeszedi minden erejét. Két nagy műfajt írt egész életében: elégiát és ódát. Az elégia, az ő „Szép Ilonkája“ már régen meghalt, de megmaradt az óda, mely a „Vén cigányban“ a közösség orchesterévé nő; a mély borúval, sűrű füsttel és korommal küzdő vad magyar lángolást csak Kodály Zoltán „Psalmus hungaricus“ tudja ilyen erővel és tökéletességgel megszólaltatni. A „Fóti dal“ tiszta mánó, a nemzeti költő lírai hivatástudata, a meghasonlott, öregedő férfi kétségbeesése, a kozmikus költő képeinek izgató távlata: minden döntő élménye és költői erénye összefogózik ebben a költeményben. Az emberi történelem korszakai, képei és eseményei érzésekké nőnek; az emberi tudat korlátait széttöri az egész emberség „dagálya“, áradása, megrázó kinyilatkoztatása. A líra végső csúcására ér, egy sokat tévelygett, lassú, emésztő tűzben elégett költő fölvergődik a lét csúcára, tölgyfaként megáll a viharban, a villámok fényénél szetteként és túlorgonázza a zivatart. A „Vén cigány“ után már csak egy verset írt: „Fogytán van a napod“. Ez a vers még a „Vén cigány“ után is mérhetetlen fejlődési lépés. A halálosan sebzett, gyógyíthatatlan kórtól gyötört, betegvérű, borba temetkező, családi életében meghasonlott, rab földön sínylődő, kopott, öreg költő utolsó merész mozdulattal kilép legnagyobb műfajából, az ódából és egészen egyszerű lesz. Juhász Gyula legszebb versei íródtak ilyen „együgyű“, megszentelt hangon. Úgy áll előttünk az utolsó vers Vörösmarty ja, mint valamikor az elűzött igricék a magyar vidék mélységében, a sátorházak nyílása előtt — az ó-énekmondók, akiket megtépett, megnyomorított a történelmi vihar, de mégegyszer elzengtek testamentumnak is beillő panaszukat azon az egyszerű, végső tisztaságú hangon, melyen közvetlenül a halál előtt rebeg az ember immár bénuló nyelve.

Vajda Péter

(1800—1846)

Vajda Péterről gyanúsán keveset szól irodalomtörténetünk. Megemlíti, hogy a német romantika hatása észlelhető művein, prózáját dagályosnak ítéli, klasszikus mértékben írt és legjelentékenyebb verseit többnyire meg sem említi. Vajda Péter még nem kapott helyet a magyar tudatban.

Vajda Péterre csakugyan erős hatást tett a német romantika, talán nem is annyira az írók, inkább a romantikus filozófia, elsősorban Schelling, bár lehetséges, hogy a filozófiai hatás írókon keresztül érkezett hozzá, a német romantikusok ugyanis maradéktalanul felszívták a romantikus filozófiát. Vajda Péter jobbágyfi volt, a föltörekvés nem rontotta meg, egyetlen vonás sem fűzi a nemesi romantikához, nem ragadt bele Kisfaludy Sándor kátyújába, romantikus hajlamai mélyebben vertek gyökeret. A természetet nagy egységnek tekintette, a folytonos kozmikus tökéletesedés műhelyének s egyre tisztábban kialakuló értelemnek. A világ Vajda Péter költészetében isteni költemény, akár Schelling filozófiájában, ezért a „dalt“, a költészetet ő is a mindenség legfőbb értékének, a világszellem legtisztább felszabadulásának tartotta. A filozófia története Schelling „esztétikai metafizikájáról“ beszél, ez a fogalom illik legjobban Vajda Péter világára is.

Pia Vajda Péter csupán a mélyebb német romantika közvetítője lenne, gyorsan végezhetnénk vele. De meg kell vizsgálnunk, hogy a német romantikus élményt hozzánk hajlította-e s ha igen, milyen mértékben? Az összehasonlításra egy prózai írása, „Az éj fia“ fölötte alkalmas. Novalisnak, a német romantika legérdekesebb alakjának, aki Vajdára jelentékeny hatást gyakorolt, egyik legnagyobb alkotása, a „Hymnen an die Nacht“, az éjszaka misztériumának a himnusza; az éjszaka misztikumában élte át Novalis a legmagasabbrendű emberi elragadtatást. Vajda Péter nem szerette az éjszakát, romantikus átszellemülése gyakorlati vágyakkal elegyedett és korán beléje kényszerítette a maga szérumát Voltaire s a francia felvilágosodás. Vajda tagadta az éjszaka létét, mert a világegyetem, szerinte, mindig fényben fürdik, csak a földre borul olykor árnyék, melyet

magukba fogadnak és konokul lelkükbe zárnak az embe-
reke. Vajda Péter világszellemé fénybe borulva jelentkezik,
az igazság, a jóság, a gazdasági és társadalmi fejlődés el-
veit hullatja a földi terekre: helyes gazdálkodásra, utak épí-
tésére és gőzhajózásra serkenti az embereket. Az éjszaká-
ban, a sötétségben nem „örök titkot“ szemlélt Vajda Pé-
ler, mint Novalis, hanem a ragyogó *világszellem* ősi ellen-
ségét. Nem érdekelték homályba borult titkok, mint a né-
met romantikusokat, hanem bűnbánatot tartatott a ború és
a homály szellemeivel és megfogadtatta velük, hogy eztán a
világosság szolgálalába állnak. Vajda Péter is szellemek soka-
ságával népesítette be a világegyetemet, de racionalizmusa,
melynek gyökerét magyar természetében és francia olvas-
mányjaiban kereshetjük, az embert haladás szolgálatába
állította a szellemek dandárait és megóvta Vajdát a közép-
korért rajongó német romantika szolgálai utánzásától. „Az
éj fia“ Vajdánál nem az éjszaka misztériumának rajon-
gója, hanem a társadalmi sötétség áldozata: egyszerű job-
bágyfiú. A földesúr halálra botoztatja öreg édesapját, mert
„szekere terhelve volt, maga ügyefogyott, és nem tudta gyor-
san kitérni“. A fiú szeretőjét, Margitot is erőszakkal elra-
gadja a földesúr; Eötvös Viola-tragédiájának árnya jelent-
kezik Vajda elbeszélésében. A fiú felgyújtja a falut, betyár-
nak megy, megöli a földesurat, de az úr kisfiát nem haj-
landó meggyilkolni. A betyárok kiszabadítják a kastélyból
az immár elborult elméjű Margitot, puhaszívú szeretőjét
azonban, aki nem akart gyermeket ölni, gúzsba kötteti a
bandavezér. Nemsokára körülveszik őket a pandúrok.
Vajda elbeszélése elsőnek tárja fel a betyárság társadalmi
háttéréi, elbeszélése „A falu jegyző“-jének tejtestvére. Erős
társadalmi vonatkozásai merőben elkülönítik a német ro-
mantikától; hű népfí maradt, azért kalandozott a romantika
vidékére, a világszellem közelébe, hogy fényt hozzon elnyo-
mott, sötétségben tartott népének. Romantikus vállalko-
zása alapján társadalmi vállalkozás volt.

A magyar népfí egyik keze a német romantika kezét
fogta, a másik Voltaire műveit szorongatta. Keleti tájakra
kalandozott, hogy buja lírai elragadtatottságát méltó kör-
nyezetben kiönthesise. Hol a világszellem fényével, hol
Voltaire lámpájával világította meg az ember arcát, de vé-
gül is legerősebb sugárral eredete tört fel, a népi engesz-

felhetetlen hangja. Lírájában szemlélhetjük ezt a folyamatot legtisztábban, megkísérelte a romantikus líra minden plántájának átültetését, többnyire sikertelenül. A plánták elfonnyadtak, hervadtán kókadtak a magyar parlagon. De egyszer-egyszer, mintha belső rövidzárlat történt volna Vajdában, a romantikus műfény kihunyt és valami őseredeti emberi villanás toltult helyébe. Ilyenkor visszatért az antik versformához, akár Fazekas a „Ludas Matyiban“ és rátért a magyar valóság ábrázolására, elárulta, hogy kegyetlen realista is él benne. Az „Ostobaság dicséretéről“ és „Magyarországról“ írt verse nem háromszor üt vissza, mint Ludas Matyi, hanem harmincháromszor. A népi füttyköst forgatja, mely 1848-ban néhány napra előkerült a sutból és csaknem komoly használatba is vették a kérges markok.

A „Magyarország“ az „extra Hungáriám non est vita“ elvének nemesi-rendi félremagyarázását gúnyolja, darabjaira szedi a nemesi nacionalizmust, melyből olyan elmék próbáltak új bástyát építeni, mint Berzsenyi és Vörösmarty. A népsorsot számosan elharsogták ebben az időben, de a népi és nemesi álláspont kibékíthetlensége Vajda Péterben jelentkezik. A „Magyarország“ sűrítve, végső egyszerűséggel mondja el mindazt, amit nem sokkal utána művek serege oldott szét, Petőfi híres szatírájának, „A magyar nemesnek“ ösképét szemlélhetjük ebben a versben:

*„Van posztónk dolmánnak elég, van rája sinórunk
(S nem idegen!); aranyos sarkantyú ékíti csizmánk.
Kostököst és csákányt hordozni előjoga régen
Fajtánknak, s kipederni bajuszt, káromlani istent,
És a borok mellett nem félni tatártul, oroszul.
S kérdem, hol vagyon e földön kívül élet? a hol jól
Lakhatnál mint itt, ápolnád hasadat, és nem
Gondolnál munkára; hol ökreid és a parasztok
Hordják a terhet s te királyilag ülsz, eszel, alszol!.“*

A megyei élet romlottságát, a korteskedés elvadását, a nemesi szavazótömegek megvesztegethetőségét jóval a „Falu jegyzője“ előtt ki merte fejezni:

*„Kérdik: adózhatol-e? te süket vagy! Itt, nesze pajtás,
Két arany, és ne adózz!“ S a terem fölfordul a hangtul:
„Nem, nem adózunk! a pórság csúnya dolga fizetni.. ’ —
„Drága barátocskám, de imé itt négy arany ... ezt én
Néked adom, ha belőle hazádnak adandasz adóul
Egyet.“ Négy aranyom nem enyém többé. .. s a teremben
Hangzik: adóznunk kell... a parasztot terhe lenyomja,..“*

Megtaláljuk a versben Vörösmartynek az „úri hölgy“ ellen írt vádbeszédét is; Vajda Péternek sikerült egész társadalmi kérdésünket egyetlen versben összefoglalnia; a romantikus költő a szintetikus hajlamú történelmi realizmusnak is előhírnöke.

A „Magyarország“ azonban nem merül ki társadalmi sebeink ábrázolásában, hanem történelmi helyzetünket is egyedülálló valóságérzéssel világítja meg. A nemesi költő még csak azt látta, hogy néz keletre és néz nyugatra borúsan a magyar, gyógyszernek pedig a régi dicsőséget „énekelte vissza“; a „karok és rendek“ újjászületésében hitt. Vajda Péter már tisztán látta a két nagyhatalom közt örülő magyar sorsot s nem hitte, hogy az újra föllekesedő karok és rendek alkalmasak a magyarság védelmére s fenntartására. Attól tartott, hogy a fennálló társadalmi viszonyok között az elnyomott nép a „neki már minden más jobb“ álláspontjára helyezkedik. Vajdában nem lobogott Petőfi szent és naiv hite, hanem évszázados jobbágytapasztalatok jutottak szóhoz:

*„Mert az igaz maradand örökén, hogy az ember úgy ember,
Hogyha nemes bánásmódot lát, állat e nélkül. —
S barmot igába tehetsz, nem fog zúgolódva dühöngni,
Bosszút sem forral... de szorítsd igába az embert,
Mind örökén morog, és a bosszúra remegve törekszik,
És ezer éveket úgy tart emlékébe, mikép a
Földre dobás percét“ ...*

Paraszi szíve megvetette a retorikát, még Petőfi tisztult nemzeti retorikáját is hiába keressük nála; sajtáságos puritánság jellemzi stílusát, meztelenül ábrázolja a tényeket. Kemény antik mértéket választott, mely szigorúan pontos, plasztikus ábrázolásra kötelezte. Voltak ugyan társadalompolitikai látomásai, de nem színes opti-

mista álmok, hanem eljövendő európai háborúkat sejtett és> szinte a történelmi dialektika biztonságával számolt be sejtelmeiről.

Vajda Péter társadalmi verseinek száma csekély; valószínű, hogy számos írása elveszett. „Buda halála“ című szomorújátékát 1857-ben adta ki Zsilinszky Mihály és az előszóban megemlíti, hogy Vajda számos irodalmi és tudományos munkája kéziratban lappang, talán már el is veszett. Föltételezhetjük, hogy a társadalmi célzatú művek veszttek el. 1849-ben megindult a magyar társadalmi gondolat apálya; érthető, hogy inkább Vajda romantikus művei jutottak napvilágra, pedig „kétsarkú“ író volt: a világszellem hívője hű maradt a porból gyúrt és porban fetregő ember vágyaihoz és fájdalmaihoz.

Prózai írásai közül a legérdekesebbek Attiláról szólnak. Attila-regény terve mozgott Vajdában, de novellákká sekélyesedett. Igen érdekes azonban, hogy az őskort nem eposzban, hanem regényben próbálta megörökíteni. A magyar nemzeti eposzban bizonyos öntudatlan hazugság lappang: a költő naivnak tettei magát s mű-naív szemlélettel közelít a múlthoz. Vajda Péter a járhatóbb utat választotta: a szépprózát és a mű-naív eposz mesterként léghelyett természetes léghelyet próbált teremteni. Valószínűsítette Attila alakját. Arany János „fenséges“ hőse helyett, akinek csak „egy hibáján“ kell erőt vennie, nagytehetségű, népeken és önmagán uralkodni tudó, dús erényekkel és buján viruló vétkekkel megáldott keleti kényúr áll előttünk. Az Attila—Ildikó-szövevényt is valószínűbben meséli Vajda; Attilának Róma előtt történt megtorpanását pedig igen érdekes történelmi fordulattal indokolja, melynek hitele ugyan kétes, de minden esetre kitűnő íróra vall. Egy kereszténnyé lett hun fordítja vissza az örök város előtt a keleti nagyurat, hozzá csatlakozik és a keresztény civilizáció útjára téríti, de a „megtért“ fejedelmen bosszút áll az ősi hagyományokhoz ragaszkodó hun visszahatás. Vajda romantikája csaknem nemzeti regénnyé érett, amint átszemléltetés követelő szó lett az elnyomottakért. A felemelkedett jobbágyi! a legmerészebb irodalmi utat írta be és makulátlan hűséggel érkezett vissza oda, ahonnan vétetett.

Romantikus regényírók

Knthy Lajos (1813—1864) és Nagy Ignác (1810—1854)

Kuthy Lajos „Hazai rejtelmek“ c. nagy regényét valószínűtlen rémhistóriaként könyveli el irodalomtörténetünk; hasonló véleményt táplál Nagy Ignácról is, aki különben jóformán teljesen kiesett irodalomtörténetünk tudatából. Ha Kuthy regényét és Nagy Ignác „Magyar titkait“ összevetjük a „Falu jegyzőjével“, akkor be kell ismernünk, hogy Eötvös éppen úgy igénybe vette a „régregényt“, a romantikus elemet, mint Kuthy és Nagy. Mégis Eötvös művéből lett példamutató olvasmány, — ennek okát elsősorban Eötvös alakjában kell keresnünk, mely sokkal elfogadhatóbb mint Kuthyé és sokkal nagyobbabszású, mint Nagy Ignácé. Kuthy Lajos életének 1849 után. végigélt szakaszában megbocsáthatatlan bünt követett el, az idegen elnyomatás szolgájává szegődött, amiért méltán tört felette pálcát a közvélemény. Az ítéletet, teljesen igazságtalanul, kiterjesztették 1847-ben megjelent nagy regényére is, mely azonban minden tekintetben méltó a feltámadásra.

Kuthy köznemesi családból származott, szegény papíi volt, akit elkapott a gyors társadalmi emelkedés szele. A magyarság mélyében hatalmas „földcsuszamlások“ történtek ebben az időben s a nagy változás alkalmat adott az alulról jött, a divathoz simuló és a koreszméket harsogó „új embereknek“ a gyors érvényesülésre. Közéjük tartozott Kuthy is, aki egyhamar előkelő politikusok bizalmasa és előkelő hölgyek kedvence lett. Romantikus írói hajlamai, vonzó egyénisége, szellemi izgatószerkeinek dús raktára a közönség kedvencévé emelték, ám Kuthy nem süllyedt el a könnyű sikerek árjában, hanem hű maradt lelkének job-bik feléhez: a vidéki papfi örökségéhez. Nagyvonalú kalan-

dor és nagyvonalú prózairó élt benne; a kettő egyelőre szépen megfér egymás mellett.

A „Hazai rejtelmek“ mélyen realista és mégis romantikus izgalommal telített magyar tájképpel kezdődik; az ország íze, rejtett, eddig észre sem vett élete, a vad magyar vidék árad e képből olyan hódító erővel, mint Petőfi leíró verseiből. A „Hazai rejtelmek“ azt bizonyítja, hogy a magyar élet és táj elegendő élményt és anyagot ad a nagy regény felépítésére s Kuthy valóban nagy magyar regényt akart nyújtani: tájunk s életünk teljes arcát, rejtett sor-sunk, tudatossá nem tisztult társadalmi alkatunk háttorzongatóan mély megvilágítását.

Kuthy romantikus volt, hódolt a korízlésnek, akár Nagy Ignác; izgalmas mese, csapongó érzések és roppant szenvedélyek nélkül a széppróza nem számíthatott ebben az időben olvasótáborra. De Kuthy is, Nagy Ignác is, ösztönösen vagy öntudatlanul, Victor Hugb és a francia romantika útjait járták: a nagy romantikus freskókba reális figurákat festettek; a valóság kockáiból építettek merész „szerkezeteket“. A „Hazai rejtelmekben“ és a „Magyar titkokban“ éppen úgy meglelhetjük a realista magyar regény anyagát, mint a romantikus regény kellékeit.

A „Hazai rejtelmek“ elején a nagy tájkép után pusztai történetek és pusztai figurák sorakoznak, — Kuthy realista hajlama olyan elszánt és konok, aminővel csak Tolnai Lajosnál találkozunk ismét. Jellegzetes alakok tömegét vonultatja fel a „barbár“ tájon, köztük Harangi talyigást, a vadparasztot, aki féktelen keserűségében kiszúrja lova szemét, a nemesi korcsmárost, a debreceni kofát, lókötő suhancokat; a magyar vidék szociális arculata csak „A falu jegyzőjében“ árad ekkora bőséggel az irodalomba. Fejezeten keresztül folyik Kuthy regényében a seregszemle, melyet mégis regénnyé fon az író, egyetlen középpont felé mozgatja alakjait, műve nem olyan széteső képsorozat, mint Nagy Ignácé.

Kuthy félelmetes szatirikus, mindjárt művének elején megmutatja erejét: elszegényedett arisztokrata-családot utaztat az Alföldön az örökbe kapott birtok felé, a család minden szava és mozdulata egy társadalmi réteg belső sívárságnáak és silányságának rajza. Kuthy tudta, hogy a valóság egyszerű, mértékletes ábrázolása a leghatásosabb művészi fegyver, romantikus hajlama ellenére ritkán tor-

zított, inkább romantikus háttérrel és epizódokkal ejtette meg a közönségét. Nagy Ignácnak nem volt ilyen fejlett szatírája, inkább: megbékélő, elszelídülő humora.

Kuthy regényének színtere a vad alföldi táj; mint Petőfi: még a láptól, mocsártól, vadvirágtól tarka alföldi vidéket ismerte, mely fölötté alkalmas volt sajátos magyar tájromantika tenyésztésére. A pusztai romantikának Jókai Mórig Kuthy a legnagyobb képviselője, a hajdani Alföldnek, a „szűzi“ síkságnak minden titkát ismerte és megteremtette költészetét, mely teljesen illik a régi alföldi tájhoz, a lelkét örökíti meg, mint a székely népballadák Székelyföldét.

Kuthy azonban inkább csak fűszernek használta a romantikát, a tájromantikát is. Nagy Ignác a „Magyar titkokban“ szélesebb teret nyitott a romantikának, mert reális élményanyaga gyéresebb és felszínesebb volt, mint Kuthyé. Kuthy jól ismerte a magyar társadalmat, nemcsak pusztai seregszemlét írt, hanem mélyen bevilágított az osztályok életébe és a romlás virágai mellett a negyvenes években sűrűn felbukkanó hősi embertípust is megörökítette. Nagy Ignácnak nem volt ilyen fejlett társadalmat ábrázoló képessége, inkább: hol színesebb, hol bágyadtabb életképeket ragadott ki a nekilendülő főváros nyüzsgéséből. Kuthy az egész országot átfogta, Nagy Ignác háromkötetes műve („Magyar titkok“) a fővárosban vesztegel, tehát sekélyebb, szikkadtabb talajba mélyesztette gyökereit.

Kuthy átfogó tehetségére vall, hogy a városi életet épenolyan mélyen ismerte, mint a „nagy pusztát“; Budapest születésének szervi hibáit nagyon korán észre vette. Kétségbe ejtették az akkor kialakuló főváros társadalmi Összetevőit, nemcsak vezető rétege, hanem a silány „mélység“ is, a „környék“, a zagyva és idegenektől dagadó népiesség, melyből az egyre növekedő Budapest az utánpótlást merítette. Kuthy néhány valóban nagyszabású társadalmi tanulmány anyagát is beolvasztotta regényébe.

A magyar író nemrégiben még az „ősi dicsőségről“ zengedett s a történelmi múlt külsőségeivel, dicső mozzanatainak ódái hevületű túlértékelésével serkentgette a nemzetet. A legtöbb reformer csaknem az egész régi alkotmányt át akarta menteni a holnapba; Széchenyi a főnemesség megreformálásától várta az ország fölemelkedését, — az alulról jött Kuthyban azonban nem égték ilyen merész hi-

tek. Pesszimista volt, úgy vélekedett, hogy a legmagasabban állók már csak társadalmi és emberi bűntények útján bírják kiváltságos szerepüket fenntartani; véleménye különben pontosan fõdi báró Eötvös József megállapításait. Kuthy a rendi alkotmányt rozoga bárkának tartotta, mely lomha járásával elmarad az idõtõl és behozhatatlan elõnyt ad az egyre szaporodó és egyre lényegesebb gazdasági szerephez jutó zsidóságnak. A rendi alkotmány zeg-zúgait, a hajdani úri „kibújókat“ most ezek a szemfüles idegenek használják fel a maguk javára. Kuthy romantizmusa mögött a legkeményebb társadalmi kritika lappangott, a költõi hév mellett minduntalan elõntötte a társadalmi hév is, akár Szabó Dezsõt. Regénye mégis csak itt-ott zökken tanulmányá, mindvégig élvezetes olvasmány marad.

A megyei közigazgatás ellen Eötvös a tanulmányíró buzgalomával olykor kínosan terjengõs vádiratot írt. Kuthynak sok tekintetben különb írói szemmértéke volt, õ sem kímélte a vidéki kiskirályokat, de jelentõségüket megfelelõ helyre tette. Sohasem feledte, hogy átfogó társadalmi regényt ír és az „egészet“ kell ábrázolnia. Az anyag-rengetegbõl szerves képet tudott teremteni, alakjainak szétágazó életét össze tudta terelni. Hiába keressük nála a nyugati regények parkszerû rendezettségét, szilárd szerkezetét, Kuthy mûve bozontos, mint az erdõ: sajátosságos tájon, sajátosságos törvények szerint nõtt emberrengeteg.

Kuthy sem ért le ugyan a népi sorskérdések mélységébe, de társadalmi látóköre mégis szélesebb Eötvös Józsefénél. „A falu jegyzõje“ jóformán csak a közigazgatási viszonyok szövevényének szentel figyelmet, Kuthy azonban észrevette a gyors ütemben kialakuló pénzgazdaság visszaéléseit és rá merészelt mutatni arra, hogy a szabadság jelszavával ajkán idegen élõsdi réteg telepszik le a még mindig természeti gazdálkodáshoz szokott ország kizsákmányolására. Minden magyar írónál jobban látta a szirteket és a zátonyokat, melyek a kapitalista Európába bekapcsolódó Magyarországot fenyegetik. Semmi sem élt benne a francia forradalom jelszavaiba vetett hitbõl; idejében észre vette, hogy döntõ sorskérdések özöne szakadt ránk és hozzájuk méltó társadalmi tudatot próbált teremteni. Bár nem beszélt a regény társadalmi hivatásáról, de felfogása meggyezik Eötvös hitvallásával. Kuthy romantikus alkata ellenére sem volt „izgató“, hanem föltáró, megmutató.

Sok tekintetben látnoknak tekinthetjük, előre látta az 1867 után bekövetkező eseményeket: a fáradt nemesi réteg helyén marad, de nem tudja átvenni a kapitalista gazdálkodásban a vezetőszerpet, mely menthetetlenül a zsidóság ölébe hull. Hideg szociológiai okoskodás és tárgyilagos társadalombírálat vezette ehhez a meggyőződéshez Kuthy Lajost, nem pedig elfogult gyűlölet. Tiszántúl töltötte ifjúkorát és igen közelről ismerte az egyre sűrűbb rajokban bevándorló félvad keleti zsidóságot, mely a megrekedt, fejlődésében megbénított magyar élet kihasználásában keresett kárpoztást sokszázados elnyomatásáért és üldöztetéséért. A fővárosi polgáriasodon zsidóságról pedig az volt a véleménye, hogy nemzetközi maffia tagja. Kuthy azt a véleményt is megkockáztatta, hogy a maffiából nemzetközi nagyhatalom lesz nemsokára. Figyelmeztetett, hogy a sajátos zsidó morál nem alkalmazkodik a befogadó nép moráljához, hanem autonóm marad; a zsidó magatartás szociológiáját rajzolta meg. Nagy Ignác nem ment ilyen mélyre, mégsem menekedett az elfogultság vádjától, a „Magyar Titkok“ új kiadásának „zárszavában“ tiltakozik is ellene: „Ellensége vagyok a zsidóknak? Isten mentsen! Sőt egy pár igen jó barátom van, kik zsidók. Nem olvastam még regényt, melyben gazembereknek is nem jut szerep és ezek aztán majd főrangúak, nemesek, polgárok, parasztok, keresztények stb. Mért ne lehetett volna tehát nekem is, a többi közt, egy-két zsidót is árnyék-oldalról megismertetnem, valamint „Tisztújítás“ című vígjátékomban igen becsületes zsidót jellemeztem. Talán csak nem akarja valaki állítani, hogy éppen csupán a zsidók közt nem található rossz embert?“ Kuthy is, Nagy is éppen eléggé ostromozták a magyar bűnöket, de sohasem kaptak ezért magyar részről szemrehányást. A zsidóság emberi kritikáját azonban az érdekelt oldal sohasem bocsátja meg, akkor sem bocsátotta meg.

A „Hazai rejtelmek“ második kötetében hatalmas politikai párbeszéd folyik egy történelmi arisztokrata és a zsidó pénzarisztokrata között. A párbeszéd keserű hangja, fojtott, de folyton kibuggyanó izgalmas látnoki ereje Széchenyi „Nagy Szatírájára“ emlékeztet. A dekadens főúr megrokkant hatalomvágyával szemben alulról egyszerre fölemelkedik az idegen tőkés friss és korszerű hatalomvágya. Olyasmi történik, mint midőn a gépkocsi ura moso-

lyog a négy gyarló gebétől vont ütött-kopott batárra. „Úrkény, hatalom, igazgató erő“: ezt a „szentháromságot“ ragadja el a pénzarisztokrata a régi feudális „szörnyetegtől“; a regény utolsó fejezetében pedig a feudális dúvad megmérgezi önmagát és az őt kifosztó pénzarisztokratát. Halálos szövetkezés.

Kuthy nagyszerűen ábrázolja azt a folyamatot is, midőn a hatalmában megingatott uralkodó réteg érezvén az alulról jövő fenyegető morajlást, elfogja a szelet és külsőleg alkalmazkodva a közösség megváltozott hangulatához és igényeihez, újra elfoglalja az életet irányító helyeket, újra megakadályozza a tisztább kibontakozást. Kuthy regényének társadalomszemlélete sokoldalú és magasrendű, a nemességet, az arisztokráciát és a zsidóságot kiténően ismerte, a népnek azonban inkább csak a jellegzetes figuráit, nem pedig valódi egyéniségét látta. A romlás hatalmas körképét festette meg, de az „ellenkép“: a föltörekvő jobb és igazabb réteg körvonalai töredezettek és ösztövérek.

Kuthy művét éppenúgy, mint Nagy Ignácét „bűnügyi regénynek“ szeretik minősíteni. Azt a vádat emeli az irodalomtörténet, hogy az éppen fejlődésnek induló főváros élete távolról sem volt olyan sötét, amilyenek ábrázolták. Nagy Ignác erre a vádra is megfelel: „Én 1830 óta folyvást Pesten lakom, s ezen 15 év alatt legfőbb tanulmányom a pesti élet vala; ezenkívül pedig oly szerencsés helyzetben valék, hogy számos adatot hitelesnél hitelesebb forrásokból meríthettem; tisztán költött tényeket tehát csak a regényesség fonalának egyes részei foglalnak magokban“. A múlt naív szemlélői azonban mindig azt hiszik, hogy az eltűnt idő megtestesült „aranykor“ volt.

Kuthy regényében nem játszik nagyobb szerepet a bűnügy, mint „A falu jegyzőjében“. Három magyar író: Eötvös, Kuthy és Nagy Ignác bűnök és embertelenségek sorozatának tartották a „társadalmi felépítmény“ életét, holott másgyökerű és másvégzetű egyéniségek voltak. Egyöntetű véleményük okát legalábbis jórészt a „társadalmi fölépítmény“ természetében kell keresnünk.

Kuthy műve regényszerűbb, sokkal gazdagabb esztétikai szépségekben, mint Eötvös Józsefé, ám Eötvös művében tisztább emberi egyéniség nyilatkozik meg. Nagy Ignác jelentőségét nem annyira a „Magyar titkok“ egészében, mint inkább a belé szőtt gazdag, életteljes rajzokban kell

keresnünk, ő ad először részletes, kitűnő megfigyelő készségre valló „rajzolatokat“ a főváros életéről; kitűnő stilisztá, finom humorral és mértékletes szatírával dolgozott. Mint szerkesztő is komoly érdemeket szerzett; önzetlen és tiszta ember volt. A szabadságharc után is a magyar irodalom istápolására fordította minden erejét, hosszú éveken keresztül ágyban fekvé, betegen dolgozott. Életét egészen más törvények irányították, mint irodalmi rokonáét, Kuthy Lajosét.

Katolikus romantika és Nagy Szatíra Széchenyi István

(1791—1860)

Széchenyi sebzett lelkű atyának volt a fia. Széchenyi Ferenc gróf helytelenítette ugyan II. Józsefnek azokat a rendeleteit, melyek a magyar alkotmányos életet eltörölték, de őszinte híve volt a kalapos király felvilágosodott szellemének. Meleg kapcsolat fűzte Hajnóczy Józsefhez, a magyar felvilágosodás egyik legtisztább és legműveltebb alakjához és hajszálon múltott csak, hogy a II. József halála után diadalmaskodó reakció nem küldte őt is a Vérmezőre vagy Kufsteinbe. A magyar felvilágosodás tragédiája mérhetetlenül megrendítette Széchenyi Ferenc lelkét. Talán mindenkinél jobban megriadt, aki csak kapcsolatban volt ezzel a mozgalommal; volt miért megriadnia és volt mit mentenie, Magyarország egyik leggazdagabb főnemese volt. Lelkének hőskorát lezárta és a másik végletbe menekedett: a vallási rajongásba s az uralkodóházzal szemben tanúsított feltétlen hűségbe. Ez a belső összeomlás azonban mit sem változtatott gyökeréig nemes, emberséges és hasznos cselekedetekre törekvő természetén, de sorsa mindenesetre példája a család egyik betegségének: a gyors, hosszantartó és teljesen soha ki nem heverhető idegösszeomlásra való hajlammak. Tépelődő búskomorsága mély nyomot hagyott fia szellemén.

Gyermekeit vallásos szellemben nevelte s az uralkodóház hűséges szolgálatára szoktatta. István még jóformán gyermek volt, midőn a hadseregbe küldötte, ahol a fiatal gróf azonnal főhadnagyi rangot nyert és belekeveredett a napóleoni háborúkba. Talán a család sarka körül leselkedő

magyar drámától akarta atyja megmenteni, midőn gyermekfővel katonai pályára küldötte, messzire a hazától? Misztikus hajlamai éppen úgy kifejlesztették benne a megérzés és az előérzés képességét, mint később a fiában s meg akarta óvni őt a végzettől? Vagy a komoly férfiasodás iskolájának tartotta a katonaságot, esetleg csak lojalitása készítette erre a lépésre? Minderre ma már nem tudunk határozott feleletet adni.

A fiatal gróf alig különbözött osztályának hasonlókorú tagjaitól. Léha életmódot folytatott, magyarul alig tudott, népét nem ismerte, nem is törődött vele, nyugodt lélekkel írta egyízben jószágkormányzójának, hogy sürgősen pénzre van szüksége, szerezzen bármi áron, ha másként nem megy, nyomjon egyet a jobbágyokon. A környezet, melybe került, nem volt alkalmas szunnyadó képességeinek fölébresztésére. A napóleoni háborúk elsöpörték a régi, puritán erkölcsöket; az általános bizonytalanság a pillanatnyi örömféregzésére ösztönözte az embereket, a nagyvárosokban, elsősorban Bécsben, ledér életmód ütött tanyát. Ez a romlott, csábító európai áramlat a szülői ház puritán és búskomor levegője után meglepetésként hatott az ifjú mánásra és egyszeribe felszabadította hatalmas érzékiségét. Nem örökölt túlságosan erős idegrendszert; a zajos nagyvilági élet és a háború olyan megpróbáltatások alá vetette idegzetét, melyeket nem hevert ki sohasem. A hős tiszt, az elkényeztetett világfi, a szép férfi aratta a sikereket, erkölcsi korlátokat alig ismert, így keveredett kapcsolatba bátyjának feleségével, Karolinával is. Ennek a kapcsolatnak az emléke egész életében elkíséri. A Karolina-szövevényvel sokat foglalkozott történetírásunk, de megoldani nem tudta, mivel Széchenyi naplójának erre vonatkozó lényeges részeit törölte valaki, állítólag titkárja. Sohasem tudjuk, hogy mennyiben volt hibás Karolina összeomlásában és korai halálában Széchenyi István, kinek ifjúkorára, saját beismerései alapján, Ady sorait alkalmazhatjuk: „Bűneim, mint Pokol pálmái égverő bujasággal nőnek.“ Miniket nem is annyira a Karolina-szövevény érdekel, mint az a mérhetetlen büntudat, melyet Széchenyi mindhalálig hordozott; nem az a fontos, hogy mekkorát vétett, hanem a belső fordulat, melyet vétke okozott. A fiatal Széchenyi állj^áDan könnyelműen napirendre tért fiatalkori kilengései fölött. Karolina halála volt az első esemény, mely megállí-

totta, megdermesztette, fordulatot parancsolt egész életére. Karolina vesztét nem tudta kiheverni s a büntudat lelkének eddig féligmeddig tudat alá szorított, de tagadhatatlanul leglényegesebb elemét szabadította fel: a katolicizmust. Kiderült, hogy a világfi nyers-zöld magatartása csak burok volt, s a burok alatt beláthatatlanul mély világ húzódik. Széchenyi István szervezetébe annyira beszívódott a katolicizmus, mint eddig talán egyetlen magyarba sem. Bünei és tévedései egy magasabb logika értelmében arra voltak jók, hogy végképen el ne merüljön a kor léhaságaiba s ez a mély világ feltörjön és úrrá legyen egész emberi természetén.

Lelki életének háborgásait, viharait, nehéz felhőit és látszólag szeszélyes villámlásait általában idegbajával, szellemének időleges megbénulásával szokták magyarázni, — a magyarázat bizonyos mértékben elfogadható, de túlzott és egyoldalú. Egyetlen magyar lélek sem példázta még ennyire azokat a belső viharokat és szenvedelmeket, melyeket a katolikus élmény ébreszt; a kutatók nem egyszer idegbeli rendellenességgel próbálják magyarázni mindazt, ami a mély katolikus léleknek természetes. Naplójában mások halálával gyakorta önmagát vádolja, a történetírók ezeket az önvádakat, igen helytelenül, lelke beteges túlérzékenységének tulajdonítják. A katolikus tanítás szerint azonban nemcsak az elkövetett bűn érdemel ítéletet, hanem a bűnös kívánság is. A katolicizmus a lelki élet fényeinek és eseményeinek éppen olyan sorsot irányító létezését és hatást tulajdonít, mint a tényleg megtörtént cselekedetnek. Katolikus felfogás szerint az átszellemülés széttöri a testi lét korlátait és megízelteti az emberrel a földöntúli életet, a bűnös vágy pedig szövetkezik az ősi rosszal és elősegíti uralmát. Széchenyi féktelen szerelemmel kísérte feleségét már akkor, midőn első férje még élt, talán fölmerült benne a kívánság, hogy bár halna meg az a férfi, aki szerelmüknek útját állja, vagy legalábbis pillanatnyira beleegyezett ebbe a bűnös gondolatba, ezért érzett később lelkiismeretfurdalást s metafizikai felelősséget a férj csakugyan bekövetkezett haláláért. Ez a büntudat katolikus felfogás szerint teljesen helytálló, a Széchenyi-kutatók azonban koruk szüklátóköri racionalista szemléletének voltak rabjai, s rendellenességnek tekintették mindazt, ami egy magasabb lelki rendszer megnyilatkozása volt Széchenyiben. Téves követ-

keztetések természetesen újabb és újabb tévedések szülőanyjává lettek. Teljes ártatlanságát hangoztatták a Karolina-ügyben, holott maga Széchenyi mindvégig bűnösnek tartotta magát és megállapíthatjuk, hogy egyik vétke sem rázta meg őt ilyen elemi erővel. Pedig teljesen felesleges alakjának ilyen elszánt lúgozása, mert nagyságát esetleges bűne nem kisebbíti. Széchenyi mindenképpen „megtérésében“ mutatkozott nagynak és vonzónak.

Mint ifjú lovastiszt több ízben hosszabb szabadságot kért és utazásokat tett keleten s nyugaton. Minden érdekelte, de talán legjobban az irodalom, mohón szívta magába a szellemi hatásokat: a byroni búskomorságot, az angol spleent, a német érzelgősséget és a romanticizmust. Később egyre jobban érdeklődött gyakorlati dolgok, politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok iránt, gyermeki kíváncsisággal kísérte a fejlettebb nyugati életet, mindent meg akart szerezni magának. Közben Magyarországon is tartózkodott s a honi viszonyok leverő hatást gyakoroltak rá: haldokló törzsnek tartotta a magyart, mert magyarság-élménye felszínes volt és merőben külföldi tapasztalataihoz mérte hazáját. Ez az érzéki csalódás és a magyar rendiségnek Széchenyibe torkolló halálélménye vetette fel a nemzethalál rémképét. A rémkép sokáig kínozza, kísértette, osztályának sorsát gyakran összetévesztette a magyarság sorsával; a döblingi megrázkódtatásra volt szüksége, hogy „osztályvezetéből“ kinőjjön.

Nemsokára mégis hívőként vonult be a magyar közéletbe, olyan hirtelen és olyan dobbanó, tökéletes odaadással, amilyenre csak az Ady által megénekelt „fel-fel dobott kő“ képes. Széchenyi nemcsak a katolicizmushoz tért meg, hanem lelkének egész mélységéhez, így eddig öntudatlanul szunnyadó magyarságához is. Ezt a „megtérést“ természetesen sok tekintetben annak a vulkánikus háborgásnak köszönheti, mely a húszas évektől kezdve az egész magyar életet fölverte szunnyadásából. A magyar tudat elkészült valamire, egy elemi erejű előretörésre s éppen Széchenyi István túlérzékeny szelleme és ösztönei ne vettek volna tudomást erről a „földrengésről“? Széchenyinéél a tudomásulvétel úgy történt, hogy megnyílt a kráter s évtizedeken keresztül öntötte a lávát, a nemes anyagot és a salakot, a hitet és a kétségbeesést, a lángész pazar kozmikus bőségét. Művei elárulják, hogy Döblingig végzetesen romantikus volt,

hiába mozgott a gyakorlati tevékenység síkján. Sohasem számolt a történelmi, politikai és társadalmi tényekkel, — eszméket hirdetett és az Eszmét hit vallotta, eszmei hatásoktól várta az élet átalakulását, mint az antik eszméket feltámasztó európai romantikusok. Gyakorlati cselekedetei, mint Ady igen helyesen látta: romantikus életérzésének jelképei voltak, — nem annyira gyakorlati értéküktől, mint inkább eszmei kisugárzásuktól várt hatást.

Magyarországhoz kötötte Crescencia iránt gyúlt szerelme is. Crescenciának ekkor még élt első férje, akit hét gyermekkel ajándékozott meg. Széchenyi eredetileg hozzá is léha szándékkal közeledett, de minden közeledése hűvös, határozott visszautasításra talált. Szenvedélyét a visszautasítás fokozta és romantikus, metafizikai izgalommá mélyítette, megtanulta tisztelni az erényt s egyre nőtt benne Crescencia alakja, olyanfokú rajongással vette körül, amilyenre csak katolikus és romantikus lélek képes. Crescencia szinte „Boldogasszonnyá“ nőtt benne, az erény földi megtestesítőjévé, úgy rajongott érte, mint az elérhetetlen tisztaságért: a valóság ekkora átlényegítése a katolikus lélek jellemző tulajdona. Később bűnbánóan vallotta, hogy csupán Crescencia elnyerése kedvéért lépett a közélet terére, tetszeni akart neki, vallomása túlzott, de sok igazság rejlik benne: méltó akart lenni az erény egyelőre elérhetetlen királynőjéhez, ezért hajtotta kemény munkamorál alá életét.

A legfőbb hatalomra törő magyar nagybirtokosoknak, a Zrínyieknek, Bocskayaknak és Rákócziaknak lelke született újjá benne korszerű formában. Az elsőség igényével lépett a magyar életbe és ezt az igényt minden szerénykedése mellett is mindvégig fenntartotta, de befelé fordította: a magyar zajlás minden hősével és vezéralakjával szembenállott, teljesen magáévá akarta tenni az egész nemzetet, a maga módján akarta megváltani és sohasem bírta elképzelni a megváltás másféle lehetőségét. A hajdani szabadsághősök összefogták a magyarság háborgó erőit és a külső ellenség ellen vezették, — Széchenyi át akarta alakítani a belső háborgást a maga képére és hasonlatosságára; inkább vallásalapító volt, mint politikus, egyedül küldetésének igazában hitt és küldetésének diadalán dolgozott. Arisztokrata göggel és fölényel nézte a nyugtalankodó köznemesség politikai figuráit s a nagyúr megértő jóságával, tárgyilagoságával hajolt le a szenvedő néphez. Az egész magyarságra

méretezte terveit, egy ország vezetésére szabott nagyúr volt és teljesen fölösleges, hogy most a népi gondolat képviselőjévé avassuk. Széchenyi mély rokonszenvvel viseltetett a magyar nép iránt, de az egészet nézte, az egészet akarta megreformálni és ezáltal megmenteni. Mélyrehatóbb társadalmi átalakulás nélkül, a megreformált arisztokrácia vezetése alatt akart jobb lelkeket és jobb létet teremteni. A jobblét és a különb lélek volt az ő legnagyobb célkitűzése, nyugati színvonalra akarta emelni a magyarság egészét, s eleitől fogva szembekerült azokkal, akik évezredek dühöket, bíbor indulatokat és százados sérelmeket kavartak fel, — tehát a jellegzetes magyar ellenzékkel.

Olyan vakon bízott a maga igazában, mint a nemzet „ódáját“ zengő lírikus, vagy a vallásalapító. Kidolgozta az első magyar nemzeti munkatervet, mely áldozatot és munkát, lemondást és folytonos önfeláldozást követelt minden társadalmi rétegtől, tehát lényegében: szigorú keresztény disciplina volt. Megcsinálta előbb a maga disciplináját, azután nemzeti méretűvé szélesítette. Követelmények sokaságát állította a nemzet elé, melyeknek végrehajtása valóban „magyar világot“ épített volna az évszázados romok felett. S mint a vallásalapító: fölvette a küzdelmet a nemzet hibáival, vakreményeivel, szenvedélyeivel és megfeketedett indulataival. Mindenkiért és mindenki ellen harcolt s tulajdonképpen mindig teljesen egyedül volt. Kossuthban az idegen vallás hamis prófétáját szemlélte s alakja éppen ezért későbbi apokaliptikus látomásaiban „szörnyeteggé“, a romlás angyalává nőtt. De mint naplói elárulják, a magyar politikai élet minden fontosabb szereplője idegen volt neki. a vallásalapító nem alkuszik, nem „politizál“, hanem csupán hívőket és eretnekeket ismer.

A vallásalapító korán jött, vagv elkésett, de mindenestre szembekerült a társadalmi fejlődéssel, melyet meg akart állítani, nem azért, hogy elnyomja, hanem jobb útra kívánta vezérelni. A társadalom csupán tanításának „újdonosságát“, felszabadító voltát szívta magába, de egv új szabadságmozgalom kezdetén nem vállalta kemény fegyelmét. 1848 táján a Vérmező vetése ért meg: a francia forradalom hatása és tanítása forrott magyar gyümölcsé. Felvilágosodott radikális és forradalmi elemek jutottak túlsúlyra: egyre jobban az ő kezükbe csúszott a vezetőszerp. Mi köze lehetett hozzájuk a misztikus Széchenyinek, aki hídépítés

és folyószabályozás közben folyton visszaesett katolikus ré-
vületébe, jó szellemekkel társalgott és gonosz szellemekkel
küzdött. Éppen romantikus rajongása és katolikus miszti-
cizmusa tette küldetését forróvá és vonzóvá, de küldetésé-
nek mélységét egyre kevesebben értették s inkább osztálya
óvatos képviselőjének tartották, holott ennél az óvatosság-
nál egy sokkal mélyebb eredetű tartózkodás élt benne a
korral és figuráival szemben, akik az ő „vallását“ és vallá-
sos mélységű tanítását, nemzeti munkatervét társadalmi és
közjogi forradalom céljaira használták fel.

Széchenyi egyéni szempontból mindenesetre a legrosz-
szabbkor hullott vissza a magyar földre. Néhány évtizeddel
előbb talán építő folyamatot indíthat útnak, 1867 után ta-
lán küfönb fordulatot adhat a kiegyezés ügyének. 1848 tá-
ján azonban feltétlenül el kellett buknia, mert a magyarság
egy nagy történelmi vállalkozás útján meg akart győződni
saját létjogosultságáról, — ez volt a forradalom legmélyebb
oka. A forradalmi anyag évtizedeken keresztül lazította vas-
rácsait, s a rácsok már töredeztek, a kitörés elkerülhetetlen
volt. Széchenyi magasból nézte ezt a kísérletet és esztelen
vállalkozásnak tartotta; a nagy reformátor éppen olyan el-
szántan küzdött ellene, mint később a Bach-rendszer ellen.
Talán azért nem értette a magyarságnak ezt a vállalkozá-
sát, mert későn csöpuent bele a magvar életbe? Szellemi
és származási előkelősége, végtelen önuralma, előkelő tar-
tása tiltakozott a plebejusok lázadása ellen? Mindkét ok
fennáll, de tiltakozása mégis mélyebbről fakadt: misztikus
előérzessél látta a véget és az úi magyar vallás alapítóiának
tragikus vátesszé, Jeremiássá kellett torzulnia. Az ariszto-
krácia vádolta, a nemesség nem értette meg, a parasztság
nasrvon távol volt és éppenolyan ősi bizalmatlansággal
fii?veJte az eseményeket, mint Széchenyi, de a reformátor
tudta, hogy ha a paraszti vélemény fölszabadulna, még ele-
mibb hullámnzás dübörögtetné a földet. Akkora türelmet,
hidea bölcseséget. felforralhatatlan józanságot, olyan lassú,
szívós kitartást követelt nemzetének egészétől, aminőre a
nemzet ennen temperamentuma, elmaradottsága, elgyötört-
sége .s belső mérgezettsége folytán képtelen volt. A hosszú
ibszolútizmus elfojtotta a magyarság nemes „nedveit“, erősza-
kosan megakadályozta a virágzást s most a felszabaduló ned-
vek Széchenyi fegyelme, tehát a nyugodt, biztos meder helyett
megmámosodtak önmaguktól és a gyors virágzást, a for-

radalmi előretörést választották, — így került szembe a nemzet egyik legnagyobb fiával. E szembekerülésben benne van az egész magyar dráma: az órák nálunk össze-vissza ütöttek, a mesterségesen elfojtott s százszor legázolt társadalmi fejlődés, illetve fejletlenség folytán túlkorán, elkésve, elszigetelve, vagy egymás ellen rohanva jelentkeztek azok új történelmi erők és tényezők, melyek boldogabb végzetű nemzetek életében egymás mellett, vagy összefolyva előbbre viszik a közösséget. Széchenyi 1848 felé egyre jobban úgy érezte, hogy Bábéiban él, nem értik szavát, helyesebben a szavai mögött rejlő mélységet s ő sem értette, hogy a nagy izgatók szavai mögött milyen százados tárnák rejteznek. Első művei „világot“ építenek: a magyar megújulás szigorú keresztény fegyelemmel telített világát, de vitairatai már a magyar dráma hírnökei s azt bizonyítják, hogy 1848 hőseiben évszázados elintézetlenségek szakadtak fel, a felszabaduló nemzet erőivel párhuzamosan tört fel az évszázadokon keresztül elnyomott nemzet belső mérgezettségének az anyaga és ezért lett a nagy vállalkozásból Kőműves Kelemen vára.

Magánéletében is ijesztően egyedül maradt. Wesselényi Miklós, Batthyány Lajos és Teleki László rendre elhidegültek tőle. Kiábrándult feleségéből, Crescenciából is, mihelyt első férjének halála után az övé lett, leszállott a „Boldogasszony“ magasságából s nemeslelkű, de kicsinyes, nyűgös-ködő, későn kelő, pepecselő asszony lett belőle, — mint naplójában panaszolja. Míg tartott a Crescencia-láz s míg nemzeti munkaterve eleven pezségés volt a társadalom életében, míg a nagy remények tartottak, addig szunnyadoztak Széchenyi lelkének rémei, most azonban ébredezni kezdtek. Széchenyi mindig azt vallotta, hogy az emberi Infernóból emelkedett fel a nemesítő munka világába, teremtés közben már-már azt hitte, hogy a jó angyalok örök szövetséget kötöttek véle, most azonban felébredtek és körülveték az Infemo rémei. Aggályos lelkiismerete tragikus lelkiismeretté sötétült, mely mindig hajlamos arra, hogy magára vegye a „világ bűneit“ s minden szigora mellett is mindig önmaga iránt a legszigorúbb.

A szigorú rend és a nemzeti önfegyelem főpapja belezuhant az apokalipszisbe, dőre látta a rémes eseményeket és csak őket látta. A hívő katolikust előntötte a fátum, viaszatlan arcával, szörnyeivel és rémeivel. Csak „veszélyes“

antipólusait látta: Kossuth mindenre kész „kocka-politikáját“, Teleki László „lazítását“, Deák konok paraszti nyugalmát. Nem értette meg, hogy 1848 a „minden“, egy időpont, melyben a magyarság egész lényege megindul, egy elnyomott nép apokalipszise, melyet mégis valami nagyvonalú magasabb történelmi logika kormányoz. Nem tudta elhithetni magával, hogy egy nemzet fiatalsága dereng a lázadásban s a látszólagos sok ellentét egy gazdag, nagy egésznek megnyilatkozása, melyre szüksége volt a nemzetnek, mert a maga igazi lényét színről-színre akarta látni. Mindezt természetesen csak alulról lehetett így szemlélni és így érezni, Széchenyi pedig osztályának öntudatos tagja volt s azt hitte, hogy saját magasságát döntik le, ha ledől az a társadalmi építmény, melynek csúcsán áll. Nem vette észre, hogy a forradalmárok az osztályt támadják benne, de lényéhez, jelenlétéhez mindvégig ragaszkodnak. De milyen messze volt ő az izgatott tömegetől s mennyire megvetette izgalmát, társadalmi alacsonyrendűségnek vélte. S mennyire megsebezte Kossuth plebejus kíméletlensége, midőn „tréfából“ puskát szögezett a mellének és megfenyegette, hogy lövetni fog azokra, akik cserben hagyják a forradalmat. Kossuth halálosan megsértette az arisztokratát és a vallásalapítót, aki ezek után nem tehetett mást, mint öskeresztény módra visszavonult a „pusztába“.

A forradalom alatt írt naplója a tömör kifejezésnek remeke. Egy-egy összefoglaló megjegyzése olyan, mint az epigramma, például mikor néhány sorban a magyar helyzet reménytelenségét jellemzi. Naplóját németül írta, sokan azt következtetik ebből, hogy németül gondolkodott. Széchenyi azért írta naplóit németül, mert csupán ezen a nyelven tudott tömören fogalmazni. Naplója szinte „vezényszó-szerű“, talán katonakorában szokott hozzá a tömör német fogalmazáshoz. Magyar stílusa pedig szélesen, rakoncátlanul, néha vadvizeket loccsantva hömpölyög, akár folyamaink. Belső áradására szabta magyar beszédét, naplóját pedig hirtelen, tömören kellett „összecsapnia“. Csak a legnagyobb lírikusaink tudták olyan végzetes, tömör erővel, néhány szóval annyira maradéktalanul kifejezni magukat, mint a naplót író Széchenyi István.

Midőn „világának“ utolsó oszlopai is ledőltek, idegösszeomlással Döblingbe kísérte orvosa. Miért ment Döblingbe? A még mindig mérhetetlen élettől duzzadó, tömér-

dek kifejeznievalóval telített és hivatásérzettel eltelt férfi élni akart s egyelőre a Habsburgoktól kevésbé tartott, mint Kossuthtól. A benne viruló még mindig óriás szabású élet nem bírt belenyugodni a pusztulásba. Hiába omlott össze a lelke, hiába kacérkodott szelleme a halállal, életösztone magával ragadta a magányba, a „pusztába“, az új Rodostóba. Ha döblingi korszakának kétségbeesett hangulatot tükröző első megnyilatkozásait olvassuk, Rákóczi önvallomásai jutnak eszünkbe; mindketten a modern „remeteség“ jellegzetes képviselői. A középkori keresztény azért vonult a pusztába, hogy egyedül, távol a világ kísértésétől és a visszaesés, a kibúvás lehetőségétől, hadat viseljen egyénisége ellen s legyőzve egyéni hajlamait, emberi természetét: megtisztult önmagát természetfölötti hatalmak lába elé helyezze. Ezt cselekedte a visszavonuló Rákóczi és Széchenyi is: óriási méretű metafizikai drámába vetették lelküket, lépésről-lépésre kiirtották „földi“ szenvedélyeiket, leiküknek mulandó elemeit és természetfölötti vigaszok örömébe kíváncsok eltemetkezni. Rákóczinak teljesen sikerült ez az átlényegülés, mire kopogtatott ajtaján a halál, a kiegyenlítődtől lélek emberfeletti csöndje fogadta. Széchenyi életformája azonban mindvégig a dráma maradt, a „remeteség“, a „pusztába“ vonulás csak stáció volt neki, „lelki gyakorlat“ egy új és minden eddiginél nagyobb szabású történelmi vállalkozás előtt.

Széchenyi háborgott, de sohasem volt háborodott. Kétségbeeset“ éveinek leveleit és önvallomásait csak a szűklátó körű racionalizmus tarthatja „elmezavar“ termékének. Széchenyi naplóiban és bizalmasabb természetű írásaiban a katolikus gyónás nőtt irodalmi formává éppen úgy, mint Rákóczi önvallomásaiban. Az életgyónás megrázó belső vihara reszket és tombol soraiban, elsőrangú írói képessége olykor szimbolikusan fejezi ki mérhetetlen szenvedéseit és kínzó megismeréseit. Tudósaink rengeteget törték a fejüket azon, hogy miért tartja magát Petőfi apjának, holott a magyarázat igen egyszerű: Széchenyi a magyar forradalom öntudatlan, de tényleges értelmi szerzőjének vélte magát s lelkiismeretfurdalást érzett utóbb nemcsak ezért, hanem amiatt is, mert „Petőfi anyját“, tehát az általa megtermékenyített országot magára hagyta. Ezekben az években a nagy önvád már kétarcú lett benne: nemcsak azért kínlódt, mert hite szerint, „izgatásaival“ ő gerjesztette a ma-

gyar forradalmat, hanem a forradalomnak az igazát sem tudta annyira kétségbevonni, mint a forrongás napjaiban, legbévül már megkocáztatta a kérdést: vajjon nem Kossuthéknak volt mégis igazuk s talán az ő jelenlétével és közreműködésével egészen más irányba fordul a nagy magyar vállalkozás sorsa?

Önvádja ijesztően mély, de távolról sem beteges, csak a nyárspolgári lelkek vélhették annak, akik a maguk sebély bűntudatát, és földhözragadságát tartják „egészesnek“. Széchenyiben akkora mértékű bűntudat jelentkezett, mint általában a nagy katolikus lelkekben jelentkezni szokott: bűnösnek tartotta minden porcikáját, minden cselekedetét, féregnek vallotta magát, az Inferno kínjait élte végig, az eredendő bűnnek és az ember végtelen gyarlóságának keresztény hite drámai erővel jelentkezett benne. A mi történéseink nem ismerik a külföld nagy katolikusainak életét s irodalmi hagyatékát, magyar földön pedig a katolikus lelkiakat még sohasem nyilatkozott meg ilyen elemi erővel, ezért nem értették meg Széchenyi háborgását.

Igen érdekes, hogy legnagyobb lelki válságai közepette is mennyire megőrizte valóságérzékét és az élet szeretetét. 1848-ban, félig összeomlottan, önmagába süppedve ült a minisztertanácson, egyszerre csak midőn a „lázás“, „gyengélkedő“ Kossuth panaszkodását hallja, felugrik, hozzásiet, megfogja az ütőerét és megállapítja, hogy rendesen ver. (L. Naplóját!) Kétségbeesett döblingi soraiba is be-beférkőzik egy vallomás életösztönének elnyűhetetlen egészségéről, lappangó életkedvének erejéről. Hiába vonult a „pusztába“, hiába száműzte magát, mint mondotta, Örökre a döblingi gyógyintézet szobáiba, nem tudott elszakadni a magyar drámatól. Midőn Döblingbe jött, kicsúszott lába alól a talaj, elfordult tőle az ország, a katasztrófa után azonban öfelé fordultak a szemek s lángesze, páratlan érzékenysége azonnal reagált ezekre a sugarakra. Mostmár egyedül volt, a régi ellenfelek föld alatt nyugodtak, vagy bujdosnak, a nemzet ismét tetszhalálban dermedett, megint reá volt szükség s ő az első kürtjelre megmozdult, felébredt, élni és izgatni kezdett. Milyen kevés kézzelfogható anyagra volt szüksége zseni iének ahhoz, hogy a külső világot gyökeréig megismerje. Bécsi élclapot forgatott és pontosan megismerte az elnyomó rendszer természetét. Vendégei érdekes eseteket, anekdotákat meséltek a Bach-rendszerről és meglevenedett előtte

az egész magyar élet arca. A döblingi szobából örtorony lett, mely a néma üzeneteket is felfogta, az örtorony lakója a kor leghősibb vállalkozásába fogott: Bécs tőzsomszedságából kívánta megdönteni Bécset, nyílt európai összeesküvést és alig leplezett harcot indított ellene, saját barlangjában támadta meg a sárkányt, — olyan példátlan bátorságot és elszántságot tanúsított, aminőre csak hitvallók és mártírok képesek.

A döblingi Széchenyi oda jutott, ahová legnagyobb magyar ellenfelei: erőit ismét összeszedve a reánk nehezedő külső erőt támadta, de a támadó hadjárhoz önmagából telt minden, egyedül a saját életét tette napról-napra kockára. Nem toborzott paraszthonvédeket és nem küldött diákokat a barrikádokra. Nem vállalta a holttestekkel borított harcmezőt és a fölperzselt falvakat, városokat. Önmagából állította ki az ezredeket és ágyúkat, a fegyvereknél halálosabb érveket. Döblingi tartózkodása alatt egyetlen kiemelkedő művön dolgozott: a „Nagy Szatírán“, minden más műve, levele, egész élete ennek a nagy műnek a töredéke. Műve jellegzetes forradalmi mű, de mostmár neki tudott fogni, mert egyedül ő viselte érte a felelősséget, egyedül ő játszott mindennap a fejével. A hang, melyet a császárral szemben használ, nem Kossuth hangja, hanem a forradalmár Peiőfié: „A magyarokat — írja mindjárt a Nagy Szatíra elején — kiknek 1000 évig fennálló hónapát szétszakítá, legjobb fiait minden jog ellen oly kegyetlenséggel lemészároltatá, mikép Nero hozzá állítva fehér galamb“. A hivatalos sajtó munkatársait „újsági ebeknek“ nevezi. Hangja gyilkosabb minden eddigi magyar forradalmár hangjánál, mert úgy beszél a császárral, mint egyenrangú, sőt: mint magasabbrangú fél. Az egész nemzet megtestesítőjének tudja magát, s egy magasabbrendű emberfajta fölényét érezteti minden mondata; a keleti gőg nagyszerűen összeolvad nála a tiszta emberi igazságérzettel. Minden során érzik a felszabadultság: zavaró körülmények és alacsonyabb vetélytársak nélkül egyedül rohan a sárkány ellen egy egész nemzetért, a keleti nagy úr gőgjével és a keresztény mártír nagy eszme igájába hajtott alázatával.

A történetírás azt hangsúlyozza, hogy a Habsburgok iránt mindvégig hűséggel és lojalitással viseltetett. Csakugyan megtűzdelte művét itt-ott lojális sorokkal, ezek azonban az életösztön félig-meddig önkénytelen megnyilatko-

zásai, alibik a Habsburg-birodalom dússzimatú kopórendszere részére. E néhány sornak azonban ellent mond az egész Nagy Szatíra, mely a Habsburg-lelkiség és uralkodási módszer mélységes ismeretéről és megfelelő „értékeléséről“ tanúskodik. Széchenyi a „császár“ uralkodási módszerét és lelkiségét szedte szét, még közismert vallásosságát is alacsonyrendűnek tartotta. A monarchiával való gyors szakítást az adott európai viszonyok mellett nem vélte szerencsésnek, de nagy szatírája mégis előkészítő tanfolyam a magyarságnak a biztosan bekövetkezendő végső szakításra.

„A népeket ki kell fárasztani, man muß sie mürrer machen, ez a kormány bölcsességének legmélyebb titka, mert akkor, mikor már alig bírják csak saját magokat hurcolni, bizonyosan nem fogják a statustargoncát elragadni“. S ezt az a Széchenyi állapította meg a bécsi kormányzói bölcsességről, aki 1849 előtt maga volt a megtestesült lojalitás s azt vallotta, hogy Bécs tele van őszinte együttműködési készséggel, melyet a magyar rebbelió tesz lehetetlenné. Most már molohnak tartja a Magyarországra nehezedő rendszert, szörnyetegnek, mely eszme-, ideg- és véráldozatot követel szüntelenül. Mikor a császár vitézségét hangsúlyozzák bámulói és félrevezetői, így gúnyolódik a döblingi remete: „Rendszerint az, aki akasztat, több vitézséget mutat, mint az, kit akasztanak, jóllehet néha oly körmös kis gyermekek is vannak, kik legalább annyi satisfactiót vesznek magoknak, hogy a hóhér szemei közé köpnek“. Mintha Petőfi szilaj, maró szavait hallanók...

A Bach-rendszer és Ausztria ellen szórt vádjai nem a hagyományos magyar gravámenes és közjogi düh hangjai, hanem egy birodalom drámájának, hitvány figuráinak, biztos romlásának és szenvedő népének magasrendű irodalmi ábrázolása. Drámai jellegű perbeszéd ez a mű, melyben a vádlott óriási fölénye lépten-nyomon szembeszökik. Éppen úgy a művé-levés utolsóelőtti stádiumát ábrázolja, mint az erdélyi emlékiratok és ebben az állapotában is a legnagyobb magyar politikai drámának tarthatjuk, évszázadok élményei sűrűsödnek benne. Formája is félig-meddig drámai: hitvány tanácsadók és politikusok tartanak „monológot“ a császár előtt.

Ebben a műben szabadult fel Széchenyi nyelve, melyet önfegyelme a múltban kordában tartott, most azonban lelke egész mélységével együtt délszínre kerül. Merész szöképek,

szokatlan, de nagyon helyénvaló jelzők csúsznak ki tolla alól. Már nemcsak tiszta meggyőzésre törekszik, hanem szabadjára ereszti haragjának bíbor hullámain, csúfol, gajdol, finom érvelés mellett drasztikus eszközöket használ, lépten-nyomon Pázmány Pétert juttatja eszünkbe, a XVI. és XVII. században fellobogó drámai magyar dühöt. Hatalmas mondatai olyanok mint a Tisza, gazdagon kanyarognak, szeszélyesen változtatják medrüket, szélesen „kicsapnak“, haragos hullámokkal verdesik az emberi kifejezés korlátait, — mégis valami nagy keleti nyugalom, biztonság jellemzi stílusát. Az ihlet, vagy a felszabaduló indulat teljesen belehozta a magyar nyelvbe, eljutott a legsajátosabb magyar szóképekig, kifejezéseikig, könnyedséggel alkalmazta nyelvünk legfinomabb árnyalatait.

Végeérhetetlen dráma ez a mű, írója küzd, úgy harcol benne, mint a valódi drámai hős törhetetlen belső méltósággal, holtig tartó elszántsággal. Tanúságot tesz arról is, hogy írója a szatírában volt a legnagyobb, műve: drámai métékre szabott intellektuális szatíra, szinte a XVI. század magyar ős-szatírájának vonalát folytatja. Egy sokszázados és megkövesedett birodalmat szed szét, a megvalósult „rosszról“ nyújt drámai képet, de a „negatívum“ alapján könnyen megrajzolhatjuk annak a tökéletes, emberséges és magyar-szabású birodalomnak a képét, melyet magában hordozott és mely erre a szatírára nemcsak felbátorította, hanem fel is jogosította. A Habsburg-dinasztia és a birodalom létjogosultságát éppúgy kétségbe vonta, mint a legelkeseredettebb emigránsok s bévülről támadott, tehát cselekedetének egy megfelelő politikai mozgalom kezében felbecsülhetetlen európai hitele lehetett volna. Aki le merte írni, hogy a császár „akasztófára verte a nemzet becsületét“, az nagyon jól tudta, hogy élet-halálharcot vív és lojális megjegyzései csak haladékuul szolgálhatnak az életre.

Az öreg Széchenyi arcképe, mellszobra semmit sem emlékeztet a magyar arisztokraták szokott vonásaira, — öreg parasztnak látszik inkább? — azt hiszem, az ómagyarság népét vezérlő pátriárkájára emlékeztet, aki az élet fájának lombja alatt hirdeti az egyetlen igazságot és akiről Arany János énekelt az „Utolsó magyar“-ban. A pátriárka nem fejezhette be a Nagy Szatírárt, mely azonban mégsem csonka, a magyar élet folytatta a drámát. Széchenyi művének derekán, a kibékülés küszöbén föbe lőtte magát. így kellett ten-

nie, ez a tragikus lépés hozzátartozik életének etikai és esztétikai teljességéhez. Vállalta a mártírnemzedék sorsát és bebizonyította, hogy nem egyéni röttenés rázta, midőn régebbi években félreállott és az életét mentette. A „Nagy Szatírban“ csúcspontjára ért alkotóereje s több időt nem ajándékozott magának. A házkutatás, a bűnpörtől való félelem, az aggodás, hogy állami tébolydába zárják volt halálának közvetlen oka, de kiállott már ő külön viharokat is. Nem volt hajlandó letenni a fegyvert s hiába írt öregedő keze mentegető sorokat a rendőrminiszternek, csak ökölbe szorult a kéz és utolsó bizonyítást tett, hogy a legnagyobb magyar a félelmetes szigort, a „keleti kegyetlenséget“ egyedül önmagával szemben tudta gyakorolni.

Széchenyi Döblingben nőtt meg igazán: meghalt benne az osztályember és a romantikus. Olyasféle fejlődés történt, mint az öregedő Vörösmartyban: kilépett a magate-remtette gazdag díszletek, a kalandos munkatervek, a vakmerő remények és a porbasújtó aggodások világából; de míg Vörösmarty az emberi létezés végső kérdéseivel viaskodott, Széchenyi a magyar létezés egyszerű hitvallásához tért meg. A döblingi metafizikai drámában elégett a romantikus Széchenyi, de Phoenix-madárként újra kikelt, mint haragos hívő, a magyarság időtlen igazságának prédikátora. Művei is halhatatlanok, de élete és példája minden művénél külön.

A második vonal

Csató Pál
(1804—1841)

Csató Pál székely köznemesi családból származott; családja Magyarországra költözött s az író Sarkadon, Bihar megyében született, ahol apja gazdatiszti állást töltött be. Míntha az apa végzete tovább kísérte volna a fiút: a feudalizmus árnyékában töltötte életét, hiába próbálkozott kitörni belőle. Mágnáscsaládoknál nevelésködött, majd a Bajza-Vörösmarty-Toldi triumvirátushoz csatlakozott, hogy a fővárosban elhelyezkedhessék, a triumvirátus azonban nem fogadta kegyeibe. Ismét a feudalizmustól kapott kenyeret, Pozsonyba költözött és átvette a konzervatív párt lapjának szerkesztését. Elkeseredetten Bajzáék ellen fordult, kitűnő publicisztikai képességét erre a harcra áldozta, eredménytelenül. Az egyre jobban radikalizálódó közvélemény nem rokonszenvedett a maradiakhoz csatlakozó Csató Pállal, „haszonlesőt“ és „árulót“ szimatoltak benne, senki sem vette észre állásfoglalásában egy halálosan sértett írói világ bosszúját. Csak emberi gyarlóságait látták s korai halála után egyszerre kiesett a köztudatból. Az irodalmi diktatúra nem kevébbé kíméletlen a gazdasági és politikai diktatúránál és Bajzáék egyideig valóban diktatúrát gyakoroltak. Csató finomabb, átfogóbb egyénisége joggal tiltakozott ellene; az már külön tragédiája volt, hogy irodalmi harcát politikai állásfoglalással kellett elegyítenie, ő az első magyar író, akit kikezdett és részben fel is emésztett a hírlapírás. Mindig harcrakész, szenvedélyes egyénisége hírlapírásra termett, de hiába lótt-futott, önálló laphoz nem jutott. Az egyedülálló író mindent elkövetett szellemi ön-

állóságának biztosítására, sikertelenül; közben eífekélyesedtek szenvedélyei és végül is nem válogatott, nem is válogathatott, hogy milyen lap hasábjain nyílik levezető út nekik. Elégtételt akart venni azokon, akik nem méltányolták egyedülvalóságának értelmét és értékét. Kíméletlen volt, akár vele az élet és így örökítődött meg a köztudatban. Ellenfelei, akik túléltek, még halála után is letagadták, hogy Gsató Pál volt a harmincas évek egyik legnagyobb novellistája.

Csató Pál nem volt politikus és nem volt haladó társadalmi eszméktől megszállott ember olyan korban, amidőn az uralkodó csillagzatok éppen ezeknek a tulajdonságoknak kedveztek. A társadalmi kérdések csak annyiban érdekelték, amennyiben mélyen a lelki életbe itatódva az egyéni sorsra hatást gyakorolnak. A tömeg mozdulatai és vonaglásai, a kor eszmemáglyái hidegen hagyták; mindenképpen korszerűtlen irodalmat képviselt, hiába szökött merész iramban fölfelé az idő lázgörbéje, Csató Pál hűvös maradt, nem zökkent ki formájából, hü maradt az egyéniség ábrázolásához.

A XIX. század individualizmusa benne jelentkezik először; ő „az ember“, akit nem szállottak meg a „köz“ izgalmai; ha ennek tudatában szemléljük állhatatlanságát, pálfordulásait, akkor ezek látszólagosak, mert irodalmi moráljához hű maradt. A saját életét szerette volna megcsinálni, hogy irodalmi világát kibonthassa, de minden körülmény ellene dolgozott, magányos lovag volt, mondanivalójának súlyát senki sem értette.

Jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha korának divatos elbeszélőivel összehasonlítjuk. Kisfaludy prózája csak az életfelszín legfeltűnőbb vetületét tükrözte. Bajza nem tudott kilábolni a rém-romantika hinárjából. Csató Pál nagyszerű ösztönnel a francia forráshoz zarándokolt, a francia elemzés választékosságát, finomságát, mélységbe villantó könnyedségét, stiláris önmérsékletét, a francia próza költői tagoltságát, kimért arányosságát beoltotta a magyar próza törzsébe. Az új oltóanyagnak a kezdetleges romantika durvább anyagával kellett mérköznie. Az új anyag győzött volna minden bizonnyal, ha Csató Pál világa kibontakozhat, de sorsának hánykódása, anyagi szüksége, publicisztikai harcai és egyedül valósága megakadályozták ígéreteinek kivirágzását. Torzót hagyott ránk.

Sajátos diszharmoniai találunk Csató Pál elbeszéléseiben, az elemzés ragyogó példáit nyújtja, míg egy-egy alakot jellemez, de többnyire erőszakolt romantikus szövevénybe bonyolódik, mihelyt az alakok cselekedni kezdenek. Maga is rájön azután a diszharmonióra és huzárvá-gással elmetszi a végletekig bonyolódott cselekmény csomóját. Ez a diszharmonia egyéni sorsában gyökerezik. Előkelő körökben töltötte ifjúságát és arra vágyott titokban, hogy fogadják be ezek a körök, melyekhez nemcsak föl-tőrekvő vágyai vonzották, hanem Ízlésének azonossága is. Valószínűnek tetszik, hogy titkolt, elfojtott szerelem fűzte az arisztokrácia egyik hölgy tagjához. Csató tele volt mélybe vert tövisekkel, sebekkel, melyeknek fájdalom vad-roman-tikus vágyálmokban tört fel; különösen izgatta a kérdés, hogy az alulról jött ifjú miként nyeri el az előkelő hölgy kezét.

Csató Pál elsőrangú elemzőkézsége, stílusának tiszta-sága és emberábrázolásának előkelő tárgyilagossága arra volt hivatva, hogy a kor zilált emberi élete benne találjon lehiggadásra. Hiányzik belőle a kor irodalmát annyira jel-lemző irányzatosság. Állásfoglalás nélkül jellemzi alakjait, bárminő társadalompolitikai felfogást is képviselnek; a jellegzetes egyéniséget sohasem tipizálja; a kor nagy kér-dései csupán a társalgásban vetődnek fel. A lelkes refor-mer éppen úgy felbukkan novelláiban, mint a züllő közép-nemesség, melyben már megfogant a „dzsentrí“, de nem állítja őket a kor eseményeinek a viharába, megelégszik az egyéni élet viharáival, bonyodalmaival.

A magyar próza eddig Jósika modorában, tehát kíno-san aprólékos leírással, vagy romantikus modorban, tehát a jellemző vonások túlzásával ábrázolta alakjait. Csató a franciák tanítványa: a legjelentéktelenebbnek látszó apró-ságból, egy-egy alig észrevehető, áruló mozdulatból bontja ki az ember jellemét, egész énjét. Elegáns, hűvös soraiban új írói szemlélet merész forradalma izzott, de senki sem vette észre. „Pálfordulásnak“ nevezhető-e, hogy később Bajzáék ellen fordult, mert hiába várta tőlük hosszú időn keresztül saját írói világának fölfedezését? Szemére hány-natjuk-e egy magasszínvonalú írói világ viselőjének, hogy a politikát másodrendű eszköznek tekintette? Követ dob-hatunk-e reá, mert nem válogatta az eszközöket a létharc-

ban, melyet a maga teremtő nyugalmanak, írói szigetének megalapozásáért folytatott?

Nagyszerűen tudott leírni. A környezet nála már nem díszlet, nem nyers vázlat, nem hálás, rikoltó, nyers vonalak lármája; a környezetnek Csatonál íze, színe, egyénisége, emberbe világító és emberi sorsot irányító mondanivalója van; egyéniségek és családok történetéről beszél. A környezetrajz elmélyítése is francia iskolára vall.

Ha írásait összehasonlítjuk a kortársak elbeszéléseivel, akkor látjuk, hogy milyen óriásit fejlődött benne a magyar novella. „A boldog szerető“ a fővárosba került vidéki naivság rajza, akár Kisfaludy „Tollagi Jónása“. Kisfaludy Károly kezdetleges, nyers humorából, a falusi „zsályából“ valóban „krizantémum“ lett Csató Pálnál. Néhány évtizeddel ezelőtt Kazinczy Ferencnek sikerült a németes érzelmességgel és elvontsággal megfertőznie ízlésünket. Csató Pál a gyógyító ellenmérgek: a francia ízlésre ösztönösen reagáló magyar első képviselője. Rokontalanul élt, nem gyakorolt érdemesebb hatást, az irodalompolitika csaknem kiirtotta őt irodalmunk történetéből.

Fáy András

(1776—1864)

A kor a „baza mindenesének“ nevezte a munkának és a szerénységnek tiszta lovagját, Fáy Andrást, aki nagyhatású közgazdasági tevékenysége mellett rengeteget írt, de művei nem állották meg a tartós népszerűség próbáját, gyorsan kiesett a köztudatból és az utókor meg sem kísérelte „feltámasztását“. Fáynak nem volt humor; komoly, okos, művelt férfihangon beszélt, olykor csaknem oktatott és a magyar romantika fénykorában volt bátorsága a korízlést megkerülni. Legmaradandóbb regényében, „A Bélteky házban“ csak elvéve bukkanunk a romantika nyomaira, inkább a múlt századvég szentimentális kultúráját olvasztotta okkal-móddal regényébe. „A Bélteky ház“ is állóvíz, akár Vas Gereben regényei, de nem amolyan hol lápnak, hol pedig tiszta tónak tetsző „magyar tenger“, mint Vas Gerebené. Fáy „állóvize“ szűkebb terjedelmű, de tisztább, mélységei is vannak és mélységeibe belelátunk; tükrének nyugodt fényét méltán csodálhatjuk. Lemondott

a romantika izgalmas meséjéről, hatásos túlzásairól, életünk külsőségeinek tetszetős kiaknázásáról, a humor vigaszáról, a szatíra nemes indulatairól és önigazoló mámoráról, egy mélyebb cél kedvéért. Fáy a magyar életformákat, és szellemi-erkölcsi tartalmukat próbálta ábrázolni. Első regényírónk, aki a szellemi kultúrának, az eszméket tisztító vitának, az intellektuális megnyilatkozásoknak, a nevelésnek és a kultúrintézményeknek éppen olyan fontosságot tulajdonított, mint az *élet* többi tényezőinek. Mégsem írt fontoskodó, elvont természetű munkát, bőségesen merített az egész életből; meleg barnaszínű életképekkel, természetes emberi bonyodalmakkal szötte át művét; az élet sokoldalú, kimerítő ábrázolásának volt a mestere.

A magyar közszellemet, az életformák kialakulását vizsgálta, ő is látta a Nagy Parlagot, de nem ostorozta maró gúnnyal, nem feddette keserű kacajjal, hanem öntudatra próbálta ébreszteni. A parlagi virtus hőségének fejlődését bölcsőjétől kezdve nyomon kísérte és anélkül, hogy tipizálásba tévedt volna, a mezei nemesség életstílusának kialakulását, mokányberciségének okait, torzító ifjúságát és eltorzult férfi-szellemét megmutatta. Elfogulatlan, szenttelen hangon beszélt, a kultúremler önfegyelmével és kiegyensúlyozottságával. Fáy éppen erényei nem tették divatossá, népszerűvé.

Fáy András nemcsak a magyar társadalmat ábrázolja, hanem a „társaságot“ is, nemcsak regényes párbeszédet illeszt művébe, hanem a műveit réteg társalgását is beleszővi, ezért megbecsülhetetlen a kultúrtörténeti értéke; ebben a tekintetben Goethe „Wilhelm Meister“-ére hasonlít, bár regényének egészen eredeti alkatot teremtett. Két társadalmi réteget ismert: a magasrangú hivatalnoki renddel elegyedő arisztokráciát és a mezei nemességet, mely inkább a polgársággal és a parasztsággal vegyült, bár kiváltságos helyzetére amúgy gögősen vigyázott. A felső réteg bizonyos európai kultúrával enyhítette betegesen zárt osztályöntudatát, a mezei nemesség jórészt műveletlen volt és osztályöntudata nem a felső réteg konok, hajthatatlan következetességében, hanem csínyekben, erőszakoskodásban, előítéletek harso-gasában és derűre hangoló következetlenségekben, egyszóval korlátoltságban nyilatkozott meg. Fáy regényében váltakozó életképek ábrázolják a „magas elzárkózás“ és a vad, mezei életkedv torzonborz világát.

Regénye helyenként ellaposodik, jelentéktelen család-történetté soványodik. Nem bírta eléggé a nagy lélekzetet, művének második kötete nagyot esik, a szentimentális természetű bonyodalmak unalomba fulladnak; az író is érezte erejének fogyatkozását és némi romantikus elemet kevert művébe, eléggé szerencsétlenül. Jelentőségén azonban alig változtat regényének tagadhatatlan egyenetlensége. Eredeti író volt és a regény későbbi fejlődése sok tekintetben őt igazolja: életek és életformák mélységének és sekélységének feltárása, sorsok szövevényének odaadó ábrázolása volt művészi álma. Sikerült az egykorú magyarság szellemi légkörét megörökítenie. Olyan erények ezek, melyek nyugodtan számíthatnak a múlhatatlanságra.

Bajza József

(1804—1858)

Kazinczy Ferencék tévedéseinek messzirenyúló hatását talán legjobban Bajza példázza. Petőfi-szabású egyéniséggel, vagy Arany János mélységével lehetett csak ezt a terhes örökséget közömbösíteni; Bajza szerényebb méretű tehetsége kínosan vergődött a teher alatt.

Bajza József lírai költőnek indult, lírája a Kaziczyékkal megindult érzelgősnek és képzelgésnek leegyszerűsített folytatása volt. Csakhamar szépprózájával is jelentkezett, a korai magyar romantikus novellát folytatta és emelte nem közönséges tökéletességre. A korai magyar romantika a népmondából, a történeti hagyományból és a német romantika alantasabb izgalmaiból gyúrt „magyar“ romantikus hangot és szellemet, Bajza stiláris tökéletességet és magasabbrendű művészi izlést oltott ebbe az irányba. Megtartotta a hatásos, tehát kissé közönséges romantikus fogásokat, felhasználta a kínálkozó szokványos tárgyakat, de kecses, izmos, érzelemmel és izgalommal bőségesen telített, mégis mértéktartó, tisztazengésű prózai stílust teremtett, mely egységesebb és kiegyensúlyozottabb Vörösmarty prózai stílusánál is. Egy nagy magyar elbeszélő nyelve és hangja élt benne, de elvont hajlamai nem engedték, hogy közvetlen élményekkel leljék meg és elsőrangú kifejező eszközeivel méltó anyagot formáljon.

Kazinczy Gessner-fordítása, a másodrendű német szen-

timentális vonal volt első nagy irodalmi élménye, mely örök nyomot hagyott rajta: beléje oltotta a mesterkélt irodalmi világba vetett hitet. A pozsonyi német színházban nyerte első drámai élményeit, német dramaturgoktól tanulta a dráma elméletét. Mély benyomást tett rá Lessing; Lessingben és Schillerben megismerte a német dráma magasabb vonalát, ennek köszönheti, hogy az „ízléses, logikai gondolkodású és mély ítéletű“ költői hang hívője lett. Ezt a szigorú mértéket azonban csupán a költői hangra alkalmazta, a költői mű belső tartalmával szemben már nem voltak ilyen szigorú igényei. A költő feladatát abban látta, hogy a „maga situációjának pontjától messze levő tárgyat válasszon“ és művében „minden ábrándozás, kigondolás“ legyen. A Kazinczy által megindított „Traümerei“-ből és élmény-párolásból hosszú időre szent és sérthetetlen költészeti törvény lett, veszedelmes fegyver úgy a magyar realizmus, mint pedig az élményszerűbb költészet ellen; ezek a hamis eszmények jóidőig Vörösmartyt is megtévesztették. Bajza József három esztendőt töltött Heves vármegyében, de a vidéki környezet semmiféle hatást sem tett rá, itt is „festett világban“ élt. A fogságból visszatért Kazinczynál érthető volt a tájtól és társadalomtól való elszigetelődés, de mint iskola: tisztító hatású volt. Bajzára is ráfeküdt ez a csúnya végzet, holott a stílus kérdéseit tisztán látta és művészi követelményeit magasrendűen fogalmazta meg. A magyar prózai stílus törvényeinek ő az első nagy kodifikátora.

Bajzában a német irodalmi és elméleti hatáshoz több eredeti klasszikus és modern francia élmény vegyült, mint Kazinczyékban; ez volt a szerencséje. Műveltsége és bátorsága alkalmassá tették arra, hogy döntő szerepű bírálóná nőjjön, de erejét túlságosan igénybe vették felszines, népszerűsítő értekezései és csip-csup irodalmi küzdelmei. Őriási érdeme, hogy bizonyos mértékben polihisztor volt, a szellemi élet minden területe felé kinyújtotta csápjait, nagyban elősegítette a közönség érdeklődésének kiszélesedését. Szerette a vitát, a szellemi élet mozgalmasságát, minden vizet fölkavart, hogy a sokirányú mozgás élénk szellemi életet teremtsen. Hasznossága egyedül Toldy Ferencével mérhető, de míg Toldy irodalmi tudatunk elmélyítésén dolgozott, Bajza mint szerkesztő volt nagy: a „Kritikai Lapok“, az „Auróra“, az „Athenaeum“, a „Figyelmező“ Bajza ke-

zében az irodalmi ízlés megszilárdulásának bástyája lett. Hasonló érdemeket szerzett, mint színikritikus, fordító és színigazgató: magasabb európai vonal felé próbálta terelni a magyar drámát és színjátszást. Fölvette a harcot a sílány német darabokkal és németes alapműveltsége ellenére később a francia drámai iskola érvényesítéséért küzdött. Bajza stílusa, észjárása, frissesége, szellemes harcmodora amúgyis a franciákhoz állott közelebb. A francia stílus és forma megejtette, de nem bírt végképen fölszabadulni a német „eszményiség“ hatása alól, ezért idegenkedett Shakespeare-től is, nem értette „realizmusát“, élményszerűségét és életességét. Stílusának kecses fegyelme alatt kiegyenlíthetetlen belső ellentmondások rejtettek.

Bajza működése láthatatlanul felszívódott a korba, a magyar irodalom színvonalának emelkedésében, európaiságának elmélyülésében mindenütt jelen van. Egyetlen tanulmánya méltó arra, hogy minden idő magáévá tegye, a „Nemzetiség és a nyelv“, mely több a szokványos tanulmánynál: legmagasabbrendű szellemi manifesztumaink közé sorolható. Bajza franciás stílusával a német érzelmesség és eszményiség képviselője volt, „manifesztuma“ azonban éppen a német hatással szemben jelenti be a tiltakozást. A szellemi nemzet értelmezése mellett megfogalmazza az egyén és a közösség szellemi s erkölcsi viszonyát. A függetlenségi eszmének, mely századokon keresztül a politikának szolgálatában sínylődött, Bajza ad szellemi és kulturális értelmet, ő mondja ki először nyíltan, hogy nincs magyar tudat és hiányának főokát nevelésünkben, iskoláinkban és a magyarságtudomány elhanyagolásában keresi.

Társadalmi tudata is magasrendűen nyilatkozik meg tanulmányában, észrevette torz társadalmi fejlődésünk gyökerét: minden réteg a felette álló utánzásában, tehát a saját eredeti és természetes életformájának eltorzításában látja az emelkedés útját. Történelemszemlélete fejlett volt; tudta, hogy a magyarság szüntelen önvédelemre van ítélve, de a politikai gravámenek dörgése helyett szellemi és gazdasági területen kereste az eredményes védekezés és önfenntartás módjait, A német műveltség szüntelen beáradásában látta az igazi „magyar veszedelmet“, leküzdésére: az egyoldalú politikai ellenzékieskedéssel szemben a nemzeti megmaradás mélyrenyúló és bonyolult feladatait elemezte szellemének éles, tiszta fényénél

A nagyhatalmú szerkesztő és bíráló szegény maradt, a szabadságharc bukása után a nyomorúság és a meghasonlás egykettőre kidöntötte a kemény, karcsú, érzékenv fát-

Jósika Miklós

(1794—1865)

Jósika Miklós báró 1836-ban ugrott ki az „Abafi“-val. Kész író lépett a közönség elé és bár hosszú élete folyamán művek tömegét bocsátotta közre, az „Abafi“ szintjére nem ért fel többé. Jósika nem fejlődött, inkább hanyatlott. Nem közönséges írói készsége csupán széles, színes életfelszín ábrázolására volt alkalmas. A felszín ábrázolásában elsőrangú: türelmes, aprólékos leíró, a leíróművészetbe ő oltotta be a romantikus izgalmat és irodalmi vívmányát alaposan ki is aknáztta. Nagyszerűen ki tudta fejezni a „légkört“, a hígabb anyagot, melyben az élet történik, a lények és tények burkát és burkolatát, de itt azután meg is áll írói képessége. Romantikus történetei egyre szokványosabbakká, leírásai egyre unalmasabbakká váltak, hiába kalandozta be az egykorú életet és a magyar történelmet, az elmélyülés vidékét nem tudta fölfedezni.

Legtöbb műve történelmi nyersanyagot alakít regénynyé, Kisfaludyék nemesi-nemzeti romantikájának ő a prózai képviselője, európaiabb vonalú folytatója; gazdagabb, színesebb író, mint a Kisfaludyak, látszik, hogy Erdélyből jött, a történelmi bőségéből soha ki nem vetkőző földről. A Kisfaludyak. főként Sándor, romantikát képzeltek Dunántúl dombjaira, Jósika Erdély véres árnyaiból, történelmének tömördekségéből, tájainak természetes izgalmából szőtt regényt.

Jósika „családi“ író volt; teljesen magáévá tette a család puritán életszemléletét, erkölcsi felfogását; óriási hatásának ez a magyarázata. „Egy lélekrajzot adok itt — írja az „Abafi“ előszavában — az olvasó kezébe. Célzása komoly s oda megy ki, hogy erős akarattal minden aljast le lehet győzni“. Az irodalmi praeceptor-szerep őt is megszálította, mint korának legtöbb íróját. Az irodalom szoros visz^onxban állott az iskolával, az írók jelentékeny része tanár volt, az iskolás erkölcs-prédikátoros irodalmi felfogás olykor még olyan tehetségeket is megfertőzött, mint Arany János,

Jósika „Abafi“-jának az erkölcsi eszme ad gerincet; egy ember természetes fejlődését képtelen lett volna ábrázolni, lélektani érzéke mindvégig fejletlen maradt. Más regényeiben történelmi gerincet találunk, egy-egy kiemelkedő hős vagy esemény köré tekergeti az eseményt, Abafi azonban nem volt kiemelkedő alak, tehát Jósika erkölcsi példa szolgálatába szegődttette őt, az erkölcsi póráz biztosítja regényének egységét.

A magyar léggört Jósika Miklós árasztotta irodalmunkba, ez legfőbb jelentősége. A magyar jelleg külsejét és a történelmi levegőt sikerült teljes mértékben kifejeznie; az ő regényeiben érezzük először, hogy ismerős tájakon, rokon arcok között mozgunk: otthon vagyunk. Tökéletes „körképeket“ festeti, az elmúlt idők tárgyait közelünkbe hozta és jellegüket részletesen elmagyarázta. Magyar környezetrajzai külsőségesek, de gazdagok és a maguk nemében nagyszabásúak. De kedvező véleményünk csak addig tart, míg egy regényére gondolunk; művei egymásután olvasva fárasztanak, írói eszközeinek fogyatékosága, ábrázolásának sablonossága egyre bántóbban tűnik szembe.

Jósika élete éppennyolyan átlátszó és tiszta volt, mint művei. A szabadságharcot híven szolgált itthon és az emigrációban. Külföldön is folytatta irodalmi működését és buzgón küldözte haza kifogyhatatlan műveit. A „nagy nemzedék“ sodrában azonban regényei mindjobban elfakultak, a közönség érdeklődése rohamosan csökkent irántuk. A kritika is egyre hűvösebben bánt vele; az öregedő írónak már életében meg kellett ismerkednie az irodalmi halál szomorúságával.

Drámaírók.

Czakó Zsigmond

(1820—1847)

Czakó Zsigmond jómódú erdélyi nemes családból származott, ám súlyos végzet nehezedett családjára, apján a terheltég tagadhatatlan jelei mutatkoztak, aranycsinálásra fordította vagyonát és idejét. Ami a vagyonból megmaradt, azt elvette egy politikai hajszá s Czakó Zsigmond, az elkenyveztetett úrifíú rokonok kegyére szorult. Rokonai tanították, de nem bírta az iskolai fegyelmet, vándorszínésznek állott be, akár Petőfi, akihez különben belső rokonság fűzte: lázadó természet és a korán halók csillapíthatatlan életizgalma jellemzi mindkettejüket. Petőfi volt az egészségesebb, frissebb; kevésbé elhasznált talajból sarjadt. Czakó állandóan a zseniális kinyilatkoztatás és a lelki öszszeomlás határmesgyéjén járt. A fiatal színész nemsokára drámával lépett fel, első darabja a „Kalmár és tengerész“ döntő sikert aratott. Többi darabját hidegebben, végül elutasítóan fogadta a bíráló és a közönség. Czakó meghasonlott és huszónhétéves korában szájába lőtt; annyi évet élt, mint Petőfi, akihez barátság fűzte.

Czakó nem jutott el olyanfokú teljesedéshez, mint Katona József a „Bánk bán“-ban. Neki sem volt elődje, példája; hiányzott a magyar drámai hagyomány utat mutató ujjá. Egyedül, biztató társak és örködő szellemek nélkül próbált eredeti drámai formát teremteni; küzdelme éppen olyan gigászi volt, mint Katonáé, de nem tudta az érlelő nyarat bevárni. Minden újabb darabja egy-egy véres veritékkel megharcolt lépés volt célja felé, ám teremtő munkáját hűvös közöny fogadta. Nem volt lírikus, aki kikiált-

hatja kétségét és fájdalmait. Tűréssel és szívós aszkézissel kellett volna a formateremtés művét folytatnia, de nem volt idegzete és életerege hozzá.

A magyar dráma Czakóig, Katona Józseftől eltekintve, két vonalon mozgott. Egyik a patriarkális családi vígjáték, a kúriák életének lomha folyása, vidéki humor, ártatlan szerelmi bonyodalmak és udvarias tréfa keretében mozgó szatíra. A másik vonal a romantikus nemzeti dráma, dús rémségek és tündöklő nemesi pátosz. Czakó merész sudárként a magyar világ fölé nőtt, olyan lendülettel feszítette szét a drámánk kereteit, mint Petőfi líránkét. Ha Petőfi vitte be líránk nyelvébe a kimondott szó nyers forráságát, a természetes emberi beszédet biológiai légkörével együtt, hasonlót cselekedett Czakó Zsigmond a dráma nyelvével: a verses dráma kötött zengését és prózai vígjátékunk stílusának lomha csobogását fölcserélte a modern szenvedélyek fölszabadult, gátlásokat nem ismerő drámai hangjával.

A „Kalmár és tengerész“ külsőségeiben romantikus dráma, de modern társadalmi távlat nyílik meg benne: a fülledt nagypolgári életforma, a vérrel és mocsokkal vakoló kapitalizmus megütközik a szabad emberrel, akit a kozmosz végtelen békéi és feneketlen viharai érleltek emberré. Ha e távlatot nézzük, úgy találjuk, hogy a legnagyobb drámaírónak sem vált volna szégyenére, de Czakó nem tudott nagyszerű drámai élményeinek tökéletes formát teremteni. A romantikus dráma külsőségekre pályázó eszközeinek és hátborzongató fordulatainak még túlságosan nagy teret adott. Drámájának alkata másodrangú, de drámai dikciójában nagy költő nyilatkozik *meg*. Hősei két drámai dimenzióban élnek: a romantikus rémdráma törvényei szerint cselekszenek, de közben megállanak, vallomásokot, szinte kinyilatkoztatásokat mondanak; nagyszerű drámai nyelven sorsélményeik minden terhét kiöntik. Folyton az emberi mélység csordul ki, shakespearei dráma lehetősége lóg a levegőben, de mihelyt megmozdulnak alakjai, belezuhanak a szók váltós romantikus drámába.

Többi drámája is társadalmi kérdéseket feszeget, de van bennük ezenkívül egy mélyebb drámai réteg is: Czakó eredendően tragikusnak tartotta az emberi létet, mint a fiatal Szabó Dezső. Az emberi utak nála súrolják egymást és tragikusan széthajtanak, az együvévalók menthetetlenül elszakadnak egymástól: az emberi lét gyógyíthatatlan dísz-

harmónia, groteszk tragédia, soha be nem forradó seb. Czakó ezt a tragikus életérzést akarta kifejezni, de törekvése makulátlanul csak drámai dikciójában sikerült. Drámai egytől-egyig kisiklanak, műsérelmek dűlják alakjainak lelkét, túlzott, olykor beteges feszültséget sűrit alakjaiba. A zseniális teremtés és a naiv erőszakoltság határmesgyén ingadozik.

Legnagyobb kísérlete a „Leona“, tragédia négy felvonásban. Ebben a darabban a drámai elragadó ttség olykor valóban emberi kinyilatkoztatássá tisztul. Gzakóban nyoma sem volt a kereszténységnek, a romantika keleti rajongása nála vallásos hajlammá nőtt, már diákkorában buddhizmussal és brahmanizmussal foglalkozott, a természetbe való beolvadásban, az egyéniség föltétlen megsemmisülésében kereste az egyetlen emberi vigaszt. Jókai így ír róla: „Olt űlt Czakó, soha nem mosolygó barna arcával; komor, erőteljes alak akkora öklökkal, mint másnak kettő s beszélt a Sakuntaláról s a hindu irodalom remekeiről.“ Czakó a „Leona“-ban „pogány“ vallását fejezte ki: nem Dionysios buja természetmámorát, hanem a keleti bölcsek áhítatos, passzív, minden emberi akaratot feladó belemúlását az örök dolgokba. A „Leona“-ban a kereszténység űtközik össze a pogánysággal, nem a nagy Pánnal, hanem Buddha földöntűli mosolyával. A természetbe vonuló, a legbölcsebb és legboldogabb emberi életformába költöző remetecsalád életébe betör a keresztény vakbuzgóság és feldűlja az életből kivonultak tiszta világát.

A „Leona“ megbukott a színházban; a kor éppen legnagyobb drámai szándékait nem értette meg. Czakó nem bírt megküzdeni a félreértéssel és a közönnyel; Zilahy Károly és Csató Pál mellett a kor legnagyobb torzója.

Teleki László

(1811—1861)

Teleki László két drámát alkotott, egyik a „Kegyenc“, szomorújáték öt felvonásban, másik a saját élete; az utóbbi nélkül aligha értjük az előbbit. Osztályából kinőtt arisztokratát eleget találhatunk ebben a korban, de valamenyien osztályuk reformálása útján képzeltek a magyar megváltást. Teleki László tovább ment: elkerülhetetlenek

tartotta osztályának a feláldozását. Ugyanolyan láz fütötte, mint a márciusi nép fiakat, de a láz nem ejtette bódulatba, nem homályosította el politikai látóhatárát. Mint a forradalmi kormány párizsi követe azt írta haza: vagy középkelet-európai ügyet csinálunk a magyar vállalkozásból, vagy pedig elbukunk. Midőn a Bach-korszakban megkeményedett a magyar öntudat és sűrűsödni kezdett a nacionalizmus, nem ujjongott, mert minden nemzeti ügyet vesztes vállalkozásnak tartott társadalmi átalakulás nélkül. Midőn hazatért, a száműzött forradalom tért vele vissza, úgy fogadta a nép, mint a pusztából megtért prófétát, nem mozdulhatott az országban, hogy sereglés ne nőjön nyomában, reá rakta az elárvult nép minden terhét. De a megpuhult értelmiségben, az „átvészelo“ főnemességben és nemességben nem talált társakra s hívőkre. Egyedül maradt és a vállára rakott „márciusi“ teher megroppantotta, öngyilkos lett. Halálának híre pánikszerű hatást tett. Országszerte megkondultak a harangok, némelyik faluban és városban a lakosság izgatottan a temetőbe rohant, a népi ösztön megérezte személyének tragikumában a történelmi halált, egy nagy vállalkozás végső lobbanását és hunytát.

Műve, a „Kegyenc“ római tragédia III. Valentiniánus császár idejéből. Az irodalomtörténet furcsa, izgatott, elnagyolt alkotásként kezeli, holott a „Bánk bán“ mellett a kor legérettebb drámai megnyilatkozása. Valószínűleg azért helyezte művét római térbe és időbe, hogy a cenzúra zaklatásaitól meneküljön, de talán: így akarta elmélyíteni, időtlenné tenni. Teleki László legnagyobb élménye a társadalmi hanyatlás volt: hanyatló birodalom, hanyatló uralkodóház, hanyatló vezető-osztályok; saját kora. A romlás titkaiba nagyon mélyen belelátott és midőn a nép mellé állott: ő valóban reá akarta ruházni a nemzeti és emberi hivatást.

III. Valentiniánus uralkodásában korával azonos jelenségeket vett észre. Ha gyarló tehetség lett volna, valószínűleg római ruhába öltözteti Metternichet és a kor többi jellegzetes figuráját, — Teleki azonban az olcsó megoldás helyett időtlenné mélyítette a római időt, örök jegyekkel jelölte meg hőseit. Tragédiája: az idejüket túlélte társadalmi rétegek végzetes hatása az emberre és a közösségre. Teleki bírálói hőseinek egyéni jellemében keresték a drámai konfliktus okait és megállapították az egyéni jellemekben a „kellő feszültség“ hiányát. Holott a „Kegyenc“-ben másod-

rendűek az egyéni vonások, — egy félelmetes arányú birodalmi bomlás bontakozik ki, melynek az egyének csak hullámai. A természetes kiválasztódás elvét felváltja a nagy intrikusok szerepe, a meggyőződés helyébe az igazodás lép, a misztikus hitet álmetafizikai kőklerség helyettesíti, megindul mindenki harca mindenki ellen s az elfajult küzdelemben bemocskolódnak az emberség tiszta törvényei, porba hullanak féltve őrzött szentségei.

A bomlás már olyanfokú, hogy gyógyítás, szelídebb megoldás lehetetlen, a korlátlan hatalom és a túlzott jólét mindenkit megrontott, aki „fent“ van, csak szüklátóköri ostobák és tehetséges, meghasonlott lelkű kalandorok között válogathat a sors. Az utolsó római puritán, Aétius már csak mellékes figura ebben a darabban, a külső és belső ellenség egyaránt reá nyilaz, elpusztítják, a megmaradtak pedig egymást falják fel. Teleki László darabjában csak időnként válik ki élesebben egy-egy egyéni sors, különben a bomló római birodalom roppant méretei vonaglanak anélkül, hogy tömegdrámába tévedne a szerző. Nem volt szűksége erre, minden alakja magával hozza és bőségesen árasztja a társadalmi léghőrt. Mindössze huszonhét alak mozog a darabban, köztük számos epizódfigura és a történelmi kép, a birodalmi dráma mégis teljes. A „végső kép“ pedig éppenúgy érvényes a nagy francia forradalom előzményeire, vagy a cári Oroszországra, mint a Habsburg-birodalomra. Teleki társadalomtörténeti törvényt fogalmazott meg darabjában; történelmi megokolást teremtett a maga merész történelmi útjának.

Kedvezőtlen bírálatban részesítette az irodalomtörténet drámájának nyelvét is, holott messze korának átlagos drámai nyelve fölött áll. Prózai nyelven írta drámáját, akár Czakó, ő is a felszabadult drámai pátoszt, az emberi izgalom természetes kitörését tette az ünnepélyes nemesi pátosz helyébe. Művét a fejlődő magyar tudat bizonyára fölfedezi majd egyszer és állandó szellemi élnivalóinak sorába helyezi.

Obernyik Károly (1815—1855)

Obernyik a XIX-ik század magyar irodalmának egyik legtitokzatosabb alakja. Szegénysorsú fiú volt, apja korán elhalt, nevelősködéssre kényszerült, így jutott Kölcsey

Ferenchez, akiről halála után a bizalmas tanítvány aláza-
tával írt tanulmányt. Beférközött Kölcsey bizalmába és a
nagy rétor halála után is folytatta unokaöccsének, Kál-
mánnak a nevelését. Még akkor sem vált meg azonnal Köl-
csey Ádámnétól, midőn Kálmán fia a szabadságharcban
elpusztult. Végül tanári állást kapott Kecskeméten; 1855-
ben az ott dúló kolera elől Pestre menekült, de nem kerül-
hette el a halált, augusztus hó folyamán hunyt el a Rókus-
kórházban. Zárkózott, embert kerülő életet folytatott, kor-
társai általában a szerény, szelíd munkás lélek példaképét
tisztelték benne. Kölcsey legutolsó életrajzírója, Szentimrei
Jenő azonban egészen más képet fest róla, szerinte: kém-
kedett a „Himnusz“ költőjénél és hirtelen halálában is
része volt. Kölcsey Kálmán édesanyja mellett a „kitartott
fiatalember“ szerepét játszotta, Kölcsey Ferenc néhány
versét ellopta és a saját neve alatt adta ki, végül pedig
még a Kölcsey-vagyonra is igényt próbált tartani. Siker-
telen szerelmei is magányossá, emberkerülővé, a világgal
elégedetlenné tették, mindenesetre, mint művei bizonyítják,
poklok égtek ebben az emberben. Élete talány: gondos
kutatást és végső tisztázást érdemel.

Obernyik korának egyik legnépszerűbb drámaírója
volt. „Főúr és pór“ című ötfelvonásos szomorú játékát
1844-ben száz arannyal jutalmazta a Magyar Tudományos
Akadémia. A társadalmi indulat csak Petőfi Sándorban
égett olyan piros-fekete lángokkal, mint ebben a drámá-
ban, melyet méltán „A falu jegyzője“ előfutárának nevez-
nek, de társadalmi hevülete tovább megy Eötvösnél, vég-
sőkig feszíti a társadalmi ellentéteket, nem enyhíti ellen-
mérgekkel a társadalmi mérgek romboló munkáját. Ober-
nyik Károly mérgezettnek tartotta egész társadalmunkat:
a hosszas elnyomás a társadalmi test minden tagját ki-
kezdte, a részek, ha alkalom nyílik, kérlelhetetlen indula-
tokkal egymás ellen fordulnak, romlásba rántják egymást.
A főúr eltékozolja vagyonát és társadalmi előítéletei lehe-
letlenné teszik, hogy munkás emberi pályát találjon magá-
nak. A felemelkedett pórt pedig annyira hatalmába keríti
a személyi bosszú szenvedélye, hogy önmagát is pusztu-
lásba sodorja a fékevesztett indulat. Halálos birkózás fo-
lyik a két réteg között és bármennyi alkalom is kínálkozik
az emberi megértésre és kiegyenlítődéssre, hasztalan. Mind-
két fél benseje mérgezett, egyénfeletti erők dolgoznak ben-

nük, csak addig szállja meg Őket az emberség érzése, míg földre szorítja őket a sors, mihelyst talpra ugranak, régi ádáztsággal folytatják a harcot a másik fél teljes megalázásáig, emberi megsemmisítéséig. A mérgek szörnyeteget formáltak az emberből és nincsen remény: egyik szörnyeteg sem gyűri le a másikat végképen, hanem felfalják egymást. Obernyik a maga keserű líráját is becsempészte drámájába: elnyomott, olykor talán szégyenteljes társadalmi helyzetének gyötrelmeit. Mellékes figura volt az életben, holott nagy álmok és vágyak feszültek benne, a saját reménytelenségéi ráborította a világra, így vett elégtételt magának.

A „Főúr és pór“ nem közönséges drámai tehetségről tanúskodik. Obernyik észrevette (bizonyára önmagán tapasztalta) a gyermekkori sérelmeknek az ember egész életére gyakorolt sorsdöntő hatását; tehát kitűnő lélektani érzéssel rendelkezett. A dráma fölemelkedett „pórját“ gyermekkori sérelme vezérli, gyermekkori sebtét akarja begyógyítani, gyermekkori megaláztatásáért kíván elégtételt venni. Korának egyetlen drámaírója sem rendelkezett ilyenfokú lélektani bizottsággal és mélységgel. Obernyik másik nagy erénye: darabjának színszerúsége. A lélektani elmélyülést gyorsütemű, színpadra szabott cselekménnyel párosította. Párbeszédeit, jeleneteit a játék igényeihez szabta. Hatása ezért rendkívüli volt; a kritika is kedvezőbben fogadta, mint a nála mélyebb tehetségű, de forrongó, vívódó Czakót.

Az „örökség“ című drámája a polgárság és az arisztokrácia kibékíthetetlen ellentétét ábrázolja, erőszakoltabb s szürkébb munka, mint első darabja. „Az első szülött“-tet ugyancsak az arisztokrácia ellen írta, emellett a hitbizományi rendszer tarthatatlanságát fejtegette benne. Drámái elárulják, hogy nagyvonalú társadalomábrázolásra törekedett; ezen a téren minden kortársát megelőzte. A romantikus rémdráma módszerei azonban őt is megfertőzték. A sikerek arra készítették, hogy gyorsan termeljen, későbbi darabjai az elnagyoltság nyomait viselik. De valamennyiben találhatunk egy-két kitűnő figurát és néhány elsőrangú jelenetet. A magyar társadalmi valóságba mélyen belepillantott, bár méltó drámáját nem tudta megírni. Valami hiányzott belőle, talán a közösség sorsának és szellemének mélyebb át érzése. Társadalomszemléletét valószínűleg

elsősorban keserű egyéni élményei alakították, nem tudta az „egészet“ átérezni, nem élte át a közösség életét, nem ismerte annyira szellemét és lelkiületét, mint például Eöt-vös József.

Utolsó darabját Brankovics Györgyről, Hunyadi János kortársáról, a szerb despotáról írta. A „Brankovics György“ drámairodalmunk egyik legérdekesebb kísérlete, a magyar látóhatár kelet-középeurópaivá szélesedik benne. Brankovics György a szerb despota két hatalom, a magyar és a török között ingadozik, a pillanatnyi erőviszonyokhoz kell folytonosan alkalmazkodnia, hogy népét a teljes megsemmisüléstől megóvja. Nagyobbik fia elszánt magyarbarát, a kisebbik még gyerek, leánya beleszeret a török szultánba. A szerb főemberek és a nép ugyanazt cselekszik, mint despotájuk, ingadoznak, mint a nádszál. Brankovicsnak két fiát túsul kell adnia a török udvarba és megvakítva jönnek haza, leánya a török szultán háremébe kerül. Az öreg despotának meghasonlottan. „dühvel“ kell meghalnia, sorsa: jellegzetes és végzetes kelet-középeurópai sors. Obernyik drámája túlnő a tárgyalt eseményen, Kelet-Közép-Európa drámáját ábrázolja. Fenyegette vonzó, nagy külső erők avatkoznak e táj életébe folytonosan, azért nem képesek az együvévalók összeforrni. Óriási idegen áramok futnak át a népeken, a fiúk idegenbe kényszerülnek és megvakulva tapogatóznak vissza a honi terekre, a lányok idegen ágyak zsákmányai lesznek. 1856-ban mutatták be Obernyik drámáját óriási sikerrel, a főváros közönsége megérezte a „Brankovics György“ kelet-középeurópai mondanivalóját, hatalmas magyar-szerb tüntetést rendezett.

Obernyik különben is melegen érdeklődött a délszláv élet iránt, két érdekes novellája „Rácvidéken“, Dél-Magyarországon játszódik és a szabadságharc eseményeibe kapcsolódik. A szerbek ezekben az elbeszélésekben is a belső bizonytalanság népeként jelentkeznek, ösztönös rokonszenvük ide-oda csapong, egyiket erre ragadja, másikat amarra. Obernyik „véletlenül“ ösztönösen ismét jellemző kelet-középeurópai vonásra tapintott: az itt élő népek „befejzetlenségére“. Ezek a népek még a „levés“ állapotában vannak, „vad fák“, vagy félig nemesített oltványok, végső sorsélményeiket még nem kapták meg; megnyilatkozásaik őserőtől duzzadó, tragikus diszharmónia megnyilatkozásai. Obernyikhez közelebb állott ez a kelet-középeurópai élet-

anyag, mint a magyarság jellegzetes alkata és élményei. Határmegyéken bolygó ember volt ő is, a magyarsághoz inkább társadalmi sérelmei és gyűlöletei fűzték. Példa, hogy milyen furcsa lelkeket és jellemeket teremt a népek s fajták összefolyása és százados társadalmi elintézetlenségeknek mérge ezen a tájon.

Nagy Ignác vígjátéka

Nagy Ignác, a „Magyar titkok“ írója komoly sikert ért el „Tisztújítás“ című vígjátékával. A derűs játékba a maga szelíd modorában komoly társadalomrajzot csempészett. Vígjátékának cselekménye már nem a nemesi kúriában történik, hanem a vidéki városban, a „vármegye székiben“. Sikerült áttörnie a magyar vidék szokványos patriarkális ábrázolását, *szó* sincsen ebben a darabban a reformkorszakban megindult állítólagos nagyszabású nemesi fölemelkedésről, éppen olyan kiábrándult képet fest a korteskedésről, a megyei politika kétesértékű indítóokairól és mozgató erőiről, mint a „Falu jegyzője“-ben Eötvös József. Nagy Ignác a nemesség zajiásában elfáradt társadalmi réteg önfenntartási ösztönének tragikomikus igyekvését szemlélte, — úgy vélte, hogy egy egészséges ösztönű ember, vagy asszony ujjai köré fonhatja az egész politikai szövevényt. Humora mélyén mély keserűség lappang, de csak olykor-olykor tör fel az íze.

A nyílt vallomások és messzirehalló kurjantások idején nem érvényesült eléggé Nagy Ignác finom kételkedése. Benne is a patriarkális humor megtestesítőjét látták, holott elsősorban ezt a humort figurázta ki, — vígjátéka vádiratnak is beillik, hogy milyen szemfényvesztés nálunk olykor az „újulás“.

Darabjában már nem „kabinetalakok“ jelentkeznek, ntint a két Kisfaludyében, hanem a megyei élet irányítói, a hatalom tulajdonképeni képviselői mutatkoznak meg hiányos öltözékben, díszmagyar nélkül. Nagy Ignác nem volt harcos egyéniség, darabját nem mélyítette szatírává. Műzslése sem közelíti meg korának legjobbait, de társadalomszemléletének fejlettsége figyelmet érdemel.

A Keresztelő János

Vitkovics Mihály

(1778—1829.)

Vitkovics Mihály magyarba oltott szerb volt, Egerben született, családjának sorsáról szerb „regedal“ számol be, melynek prózai fordítása így hangzik: „Kilenc Vitkovics-testvér, ugyanazon bajtársi szövetség tagjai, Trebinjében politikai és vallási ellenfeleik által egy lakomán meggyilkoltattak, egyen kívül, ki sebekkel tele menekült, testvérei véres esetének híret megvinni anyjának: de sebeiben ez is hamar elhalt, özvegyeik egyike megmaradt az ősi szülőhelyen; a többiek árváikkal együtt elszéledvén, a magyar földön telepedének meg.“ A Vitkovics-családot tehát véres balkáni ballada űzte Magyarországra; a költő dúsan viszonozta a befogadó magyarság nemes magatartását.

Vitkovics Mihály dédapja került Egerbe, várkapitány volt és 116 évet élt; nagyapja és atyja ugyanott óhitű pap volt, a költő pedig ügyvéd lett, Pesten telepedett le, Manoli-Popovics Theodóra házában vett szállást, akihez holtig tartó viszony fűzte. Vitkovics a buja közép-kelet európai telelvény érdekes ritka növénye: beilleszkedett a magyarságba, öntudatos magyar író lett, anélkül, hogy szerb származását megtagadta volna. Inkább: a szerb kultúrhozományt beillesztette a magyar irodalomba; a kelet-középeurópai népek sokszor hirdetett belső szintézisének tudatos előhírnöke.

Vitkovics Mihály szerb hozománya a népiség és az ó-hit volt, nem is lehetett más, „Szervia“ magas kultúrájáról szó sem eshetett még ebben az időben. Vitkovics a szerb népköltészetet formálta magyar műköltészetté, akár a „Jóka ördögé“-t s a „Rózsa s Ibolya“-t irdogáló Arany

János a magyart. A magyar és a szerb népdal képeit és melódiáit illesztette „műdallá“, tehát Arany és Petőfi népiségének ő a Keresztelő Jánosa, megelőzte mindkettőt, mert a szerb szellem megnőtt fiai közvetlenül a népköltészet emlőjéről szakadtak le, „Szervában“ nem alakult rendi társadalom, a nép s a szellem között nem meredett áthatolhatatlan közegként egy előjogokba és szellemi elkülönülésbe merevedett társadalmi réteg.

Szerb énekei közül egyik legérdekesebb a bácskai rege-dal 1705-ből:

*, Bácsi szekeresek útra indulónak.
 Útra indulónak, Eger tájékának . . .
 Közöttük volt Palkó, maga szekerével,
 S im jó a magyarság erős seregével.
 Magyarság serege szóla őhozzájok;
 Bácsi szekeresek hová utaznátok?
 Akartok-e velünk egy útra indulni,
 Avagy mint ifjak akartok elhullni...
 Mint ifjak akarunk, mondának, elhullni,
 Mintsem tiveletek egy útra indulni. “*

A délvidéki magyarok ugyanilyen dalt írhattak volna fordított viszonylatban, — mindenesetre: nem ismerünk irodalmi megnyilatkozást, mely ilyen híven, ilyen naiv egyszerűséggel fejezné ki az egymás mellé rendelt népek egymást pusztító végzetét.

Vitkovics verseiben a népi hang mellett finom Balassa-ízt érzünk, pedig Balassa aligha hatott rá, inkább mindket-tőjük ihlető jében: a török hatásban kell keresnünk a finom hasonlóság nyomát. A magyar-török háborúság „halálos öllekezés“ volt, küzdöttünk a törökkel, de rengeteget magunkba szívunk kultúrájából, szelleméből és véréből, — a magyar pompa-kedvelés is török színekből és formákból frissült fel. Balassa Bálint a végeken élt, nemcsak a „véres mezőn“, melyet magyar s török holttestek borítottak, hanem a végházakban és várakban, ahol pompás török zsákmányokon osztoztak, az udvaron és a börtönökből pedig török rabok jajgatása és éneke hallatszott. A szerviánusokban még mélvébbre nyomult a török hatás. Közlebb fe-küdték a törökhöz, nem volt rém feilett államszerkezetük, meg kellett adniok magukat, beletörődő szlávós búsongás és

től-fölparázsló lázongások között folyt életük, — szinte: a beléjük oltott török vér lázadt fel a török nyomás ellen; ilyen furcsa „átváltásokkal“ telített ennek a földdarabnak az élete.

A török szellem, a török pompaszeretet, a keleti képalkotás, az „Ezeregyéjszaka“ bűbájossága mélyen beivódott a szerb lélekbe, küzdött ellene és magáévá tette, de eredeti nemzeti eszményképet is teremtett: az egyszerű, acélizmú, vakmerő hegyi ifjút, aki bátran belevág a sokadalomba, megcsúfolja a hatalom fegyverekkel övezett agg képviselőjét, a félelmetes „basát“, — akár a magyar huszár — s legendák szállnak nyomában. A magyar-török végvári harc szerbiánus „változatban“ is élt és a törökség népet és kultúrál formáló elem lett Szerviában is.

Vitkovics Mihály erről a világról hoz hírt a magyar irodalomba és a szerb népietokról, mely éppen olyan kemény a tragikum viselésében, mint a magyar. A szlávós lágyság és a törökös keménység harcol ebben a lélekben a szintézisért, a harc hosszantartó és elkeseredett, az inga rohanó lengéseket tesz jobbra és balra — s leng még ma is ...

A szerb népénekekben a „nyugatabbra“ fekvő irodalomnak szokványos reneszánsz-szépségeszményét keleti szépségeszmény helyettesíti, — a török, az arab és a perzsa költészet közös eszménye:

*..Ottan virágzott Hajkún szép leány,
Jó húga e híres hős Lyubovicsnak.
Valóban szép ő, szebb nem is lehet:
Vékony, magasra nyúlt fel termete,
Orcája tiszta s rózsaként piros,
Úgy mintha délelőtt nyílt volna fel
A friss tavaszkor napsügarinál.
Két drága gyémánt szép nagy két szeme,
S tenger-pióca két szemöldöke,
Pillája villás fecske szárnyai,
Szög fürtje, mint a selyem cérnaszálók;
Cukor-szelence metszett ajkai;
Két gyöngysort képez kis fejér foga;
Két tájték-karja egy pár hattyú-szárny,
Fehér emlője két hószín galamb.
Szépségének nagy híre terjedett
Túl Szervián, sőt túl is Bosznián“.*

Ismét Balassa Bálintra gondolunk, Balassában a reneszánsz élmény elegyedett a keleti esztétikummal és mindkettőn átütöttek a magyar népköltészet eredeti, realisabb alap tónusú képei.

Vitkovics Mihálynak a mélyebb magyar hagyomány iránt is több érzéke volt, mint kortársainak általában. Kölcsey Ferenc borongott és kesergett irodalmi hagyományunk hiányán, de a megmaradt hagyománnyal nem tudott mihez fogni, Kádár vitéz gyönyörű históriás énekét a vásári ponyva elrettentő példajaként emlegette. Vitkovics is tudott Kádár vitéz énekéről és Kádár fohászkodását — mint egyik levele tanúsítja — a magyar sorsélmény tökéletes megnyilatkozásának tartotta.

Prózai rajzokat is írt; a legérdekesebbet Jász-Apátiban, 1825-ben. Óriásira nőtt százados körtefát talált Gömöri János gazda „keskeny szőlőjében“: magassága 58 láb volt, embermagasságnyira a középmérete 3 lábnál több. Sohase volt meddő, ha az apáti szőlőkben az időjárás mostoha fagy folytán gyümölcs nem termett, ez a fa akkor is szekérnyi körtét adott. Háromféle, külön-külön időben érni szokott körte nemével oltották be a vén fát, ha az egyik nem is terem, terem a másik vagy a harmadik. „Kimondhatatlan kár ezen derék fára nézve az, hogy a szomszéd szőlők gazdáinak az árnyéktartás végett feladott panaszaira a fent írt Gömöri János tulajdonos kénytelen volt ezen áldott fájának széjjel terjedt vastag gallyait tövükben elvagdálni. De mégis, ez az öreg, egészséges fa, karomnyi vastagságú hajtásokat hajt, világos zöldeket és a panaszos szomszédok irigylésére új meg új gyümölcsöző ágakat szül és érlel.“ A prózai rajz végén verset közöl az öreg körtefáról:

*„Tenger időnek erős magzatja, te cédrusi körívég?
Mely bölcs kéz, melg munkavivő magyar ültete téged?
Volt-e szegény, avagy úr, pap, vagy hős, a ki beoltott,
S gondosan ápolván, maradékinak általajánlott,
Hogy kedvökre teremj édes három fajú körtvét.*

*Mennyi nemes vér folyt patakonként bő mezeinken,
Láttad, s rémültél; láttad mint omlanak a jász
Gazdáid temetőbe, s az ő unokái kegyeltek,
Kik termésedből szolgáltak teutonai rendnek.*

*Teutoni rend metszvéen zöld ágaid, oltani vitte
 A német földére, hol új csemetéid eredtek,
 S tégedet, a ki szülője valál, Jászságba felejtvéen,
 Szőke Dunán lefelé hordták magyaroknak eladni
 Fajtád körivéit, mint külföld drága gyümölcsét. . .
 Ügy hordják most is, s nagy urak vásárlani szokták
 Nagy pénzen, mint csinosodott külföldbeli kincset,
 S nem volt, nem — ki közel hozzád laktába kiáltná:
 Mért veszitek, földink, idegentől, a mi közöttünk
 Díszlik? — Apáti határ már századok által anyásan
 Élteti a fő fát, sok ezer külföldi nagy őstét. . .
 Áldott termő szál! engedd meg néma hibánkat:
 Tenni mi jót és bírni, de nem hirdetni, magyarnak
 Régi szokása, habár veszt is, fitogtatni szemérmes . . .
 ó, de ki hallgasson rólad, természeti nagyság!
 A mikor a külsők csemetéiket egyre kizengik. . .
 Zengjük, régi nemű jászok, harsogva Lehelként,
 E nagy termő fát, melynél Európába nagyobbat.
 Régibbet nem fog bármely kertjébe mutatni.
 Jertek öleljük meg felséges fáinkat örömmel,
 S kívánjunk az egek nagy urától századok által
 Még tartó éltet neki; szél dühödése ne ártson
 Néki, se felhőknek tüze; nyúljon mennyekig ága,
 S tartsa fel a hírét honnunk éghajlati fának,
 Melyeket a külföld felmúlni haszontalan indult“.*

Rajza és verse: példátlanul merész és teljes kelet-közép-európai vallomás. A nagy fa Vitkovicsnál nem szimbólum, hanem élet és valóság, az ige testté válik, élőlényé, fogható formává, természetes kinyilatkoztatássá. Ebben a versben minden benne van, amit Kelet-Közép-Európa legjobb szellemei azóta vallanak és panasznak: kizsákmányoltatása és megcsalátása. tudatának lassú, el-elfúló kibontakozása, szemérme, a balsors által reákényszerített alacsonyági érzés, kiváltságos rétegeinek hűtlensége, virulásának termő erőinek kiirthatatlan bősége, tehát határtalan emberi reménysége.

Vitkovics magába szívta a magyar szőlők, prэшázak, szüreték és borok hangulatát s kultúráját. A sűrű délszláv-török vér magyar szellemi mámorra párazott benne. A magyarba oltott szerb nagyszerű ösztönnel tapintott rá rügyeinkre, életünk ki nem kezdett elemeire. Az irodalom

által lenézett és „Pallag“-nak csúfolt magyarságban meglátta az el nem használt életerő nagy reményét: „A szabolcsvármegyei felkelők, e folyónak 5-ikén Rákosunkra értek és ottan táboroznak. Sokat közülük játékszínünkben láttam, őket látván, kinéztem, hogy a szabadabb magyar ég alól valók; hogy a scythiai természeti büszkeségből még sokat bírnak; a mi az itteni számtalan servus pecusokban* szemmet szúr és nyelvet ereszt a rútmalmazásra. Barátom! az itteni csinosodás, egyáltalában véve a finomosodtakat is, nem egyébből, hanem piperés pongyolaságbú, policziai** strófiákra vett köz-elmélkedésből, mely nálok philosophia, könnyű, kényes élésből és az önhaszon végtelen kereséséből áll“.

Vitkovics mutat rá először a mezei magyarság és az idegen gyökerű s lelkű városi polgárság kibékíthetetlen ellentétére s a mezei magyarság mellett tör lándzsát: „Arról, mint kísérték a budai, és pesti burgerek a győri szerencsétlen csata elől visszavonuló magyar fölkelőinket, úgy tartom már eddig hallhattál... Undokság volt nézni ezen kísérés nemét. Katonáinkat, nemes hazánkfiait, kik minden ellenkezés nélkül, csendesen jövének Budára, be a kaszárnnyába. Mi gyalázat ez a felkelőkre nézve! És mi szarvat kapott az ellenség, ha ezt hallotta“.**

Kazinczyék nagyrabecsülték Vitkovicsot, de távolról sem kimagasló erényeiért, hanem jelentéktelen verseiért, meséiért. De ezeket az alkotásait is rendkívüli stílári fegyvellem jellemzi. Szűken méri a szavakat, tömören beszél, a szó szabatosan fedi a külső és belső tény. Bátor és független lélek volt, Kazinczyék „irtóhadjárata“ ellenére, nyíltan Verseggy Ferenc értékei mellé állott.

Helyét keressük a magyar irodalomtörténetben? ő az öreg fa, melybe három gyümölcsfajtát oltottak és mind a három termett. Népeken és fajtákon túl Vitkovicsban a let-középeurópai gényusz bontogatta szárnyát.

* Szolgakeblekben.

** Rendőrségi.

*** A szabolcsvármegyei nemesi fölkelők, az „insurgensek“ Napóleon ellen gyülekeztek s a győri csatavesztés után Budára vonultak vissza,

A nagy nemzedék.

Petőfi Sándor

(1823—1849)

A fiatal költő, aki 1842-ben zökkent rá végképen a „költői sorsharag“ útjára, éppen úgy vállán hordozta a múlt terheit, mint Vörösmarty Mihály. De Vörösmarty szent teherként viselte a múltat, Petőfi pedig a vándorlegény batyujaként, melyet könnyű szívvel elhagy, vagy könnyű vérrrel eldob, ha az élet, vagy a belső kedv úgy parancsolja. A fiatal költő a hazáról egyelőre még érzélgős képet fest, „dalai“ is a századforduló mélabújának jellegzetes virágai. Egyre sűrűbben írja azonban „mámoros“ verseit, helyesebben a „műmámor“, az elképzelt ittasság költői megnyilakozásait. Mesterséges mámorba hajszolja magát, hogy lázadó hangjai előretörhessenek. Egész lénye lázadásra tüzelte, már költői kölyökkorában sejtette, hogy csak végső izgalmakban tud egyé forni a tájjal és néppel, melybe beolvadt és melynek ölében nagyszerű öntudatot nyert.

Igazi költői lázadásának hangjait természetesen hiába keressük józan fővel írt, képzelgő „bordalaiban“. Első lírai forradalma „Disznótor“ című verse:

*„Egy gömböc legyen a
Magas ég,
És mi a gömböcben
Töltelék!“*

Blaszfém hang ez a magyar lírában, a múltban csak Csokonai merte megülni s megtörni véle a nemesi méltó-

ság, a pátosz és az elvont érzelgősség szent törvényeit. Ilyet írni az egekről, melyet Kazinczyék annyi és annyi „varázsos lényel“ népesítettek be! Petőfi azonban a saját törvényei szerint élt és alkotott, lassanként egyre inkább rákapott a szilaj nótára: „*Szilaj nótát füttyörésznek a szelek*“... Ez már a valódi Petőfi hangja, ebben a versben már ott az izgalom, melyet kortársai közül senki sem bírt és merészelt megélni. Már nem édeskés érzelmi löre folydogál a vers ereiben, hanem forrongó, borrá érlelődő must, vad tavaszi nedv, mely még mit sem tud a nyárról, hanem lázadásba akarja ragadni az egész világot.

Igen korán jelentkezik Petőfi költészetében a családi élet himnusza, a családban szemlélte az élet egyetlen emberhez méltó idilljét. A családi líra egyre nőtt és fejlődött benne, — gyökerét abban a tiszta, mély patriarkális családi kultúrában kell keresnünk, mely szüleiben élt. Elegendő elolvasnunk az öreg Petrovics-házaspárnak Petőfi Zoltán születésekor írt levelét; a soraikban megnyilatkozó páratlan családi kultúra mindent megmagyaráz.

A fejlődő Petőfi rendre leveti magáról a magyar költészet ünnepélyes díszruháit: a díszmagyart, a fenkölt bölcselkedés talárját, a pátosz csillogó vértzetet. Szabadon bánik a nyelvvel, a szavak megfiatalodnak, mihelyt hozzájuk nyúl; forró, folyékony anyag nála a nyelv és ő új, kedve szerint épített formákba önti; minden képe, asszociációja meglepetés; nincsen magyar elődje, nem is tartott rá igényt; kezdet volt, abból alkotott mindent, amit valóban megélt, — magyar író még sohasem merészkedett a szabadság ekkora fokára. Lírai szabadságharcának köszönheti, hogy életérzése, tárgyköre napról-napra szélesedett; lírai hódító volt, aki kinyitotta a dohos levegőjű magyar vár minden ablakát és merész réseket tört vén falain. „Szabadságának“ van egy egészen sajátos íze: a csavargó, füttyös, gyerekesen cinikus, vallásosán tiszta és túlvilágian szép belső függetlenség, — utána egyedül József Attilában csendült meg ismét ez a hang.

Petőfi hangja rohamosan ércesedik. A pengésből, a rengésből, a füttyszóából „sorsharag“ lesz; zúgás és zendülés. A kor nagy nemzeti mámorát is „közhangon“ fejezte ki, akár a minden emberre igényt tartó harangszó. A „batyukat“, a múlt örökségeit rendre eldobta s így az ércesedéssel párhuzamosan hangja egyre természetesebbé

vált, — természetessége is forradalmi lépés volt a gátlásokkal telített magyar irodalmi világban.

Életérzése eldobta a szentimentalizmus batyuit és viroló, hívó tavaszi köntösbe öltözött. Természetesen a „felhők“ később is átvonultak kedélyének az egén, a múlt kísértetei időnként visszatértek, hatalmukba ejtették, de elég neki egy meleg érzés, egy csipetnyi emberi remény és kedvények „magvai“ azonnal ligetté serdülnek. A komor, monoton magyar hangot elődei mesterkélte „kecsességgel“ akarták felváltani, Petőfi természetes erővel törte meg: az alulról érkező ember merészségével, hirtelen kiviruló és mérhetetlenül dús életérzésével. Nem temetkezett bele az időbe, hanem „megnyergelte“, nem szenvedett tőle, hanem állást foglalt érte; ha kellett, ellene.

Versei egyre mélyebbé válnak: az alulról, a „semiből“ érkezett ember a maga üde naivságával közel férközik a dolgok lényegéhez és közvetlen, elfogulatlan hangon beszél róluk, nem kötik megkövesedett belső formák és szentesített kategóriák. Lírai vallást csinál: az egyszerű mindennapi élet örömeiből; költészete az egyszerű, mindennapi ember lírája magas hatványra emelve. „Húsvágó“ apjáról merészkedik verset írni, egyszerű édesanyjáról és az élet látszólagos kicsinységeiről, melyek azonban óriásivá nőnek benne. Humora is merő újdonság: a deák, a peregrinus, a garabonciás kedélyének megnyilatkozása; az „akasztófahumor“ és mindaz, ami eddig alantasnak tetszett, magasrendű irodalomná nő benne. Úgy mert versben beszélni, amint a kollégiumokban, az utcán, a piacon és az egyszerű házakban beszéltek. Tovább ment Csokonainál is: nem irodalmi örökségből és a népnyelvből csinált raffináltan ízes, artisztikus költői nyelvet, hanem az élet nyelvét a maga teljességében irodalmi nyelvvé avatta és közvetlen élményeiből alakított költői világot. Semmiféle történelmi teher sem érezhető költészetén; csakis egy hirelen beolvadt ember és nagy lírikus tudott ilyen friss légáramlatot hozni.

1844-ben írta első versét az Alföldről, ekkor találta meg költészetének legtokéletesebb, leginkább nekivaló távlatát. Megízlelte a pusztát, a határtalanságot, a szabadság korlátlan élményét és ennek az élménynek, tehát a sztyep-örökségnek forráságában vált igazán magyarrá. A „zöld“ költő egyszerre megéri, zabolázhatatlan erőit lenyűgözi,

rendbe és harmóniába kényszeríti a pusztát. A költő, aki hirtelen és határtalan odaadással olvad be a magyarságba, fölfedezi a pusztát, a magyar élet terét olyan szűzi elragadtatással, mint egy új világrészt. Nem politikai, hanem „alföldi“ költészete példázza legjobban a magyarsággal való tökéletes összeolvadását, őszinte patriotizmusát.

Költészetének érésével párhuzamosan sokasodtak a pusztát dicsérő versei. A pusztát eleinte felfedezés volt neki, később ősi visszaemlékezés csordult a felfedezés ujjongásába, mintha egy régen elveszített legdrágább tájra talált volna. Életszemlélete a pusztán nőtt igazán nagyarányúvá: megtalálta a maga természetes horizontját, az élet határtalan és mégis vidáman áttekinthető egységét, melyben egymás mellett, beláthatatlan egymás-mellé-rendeltségben pihennek az élet dolgai. Sajátságos „leíró líra!“ teremtett: teljes belső kielégülését, lényének tökéletes felszabadulását találta meg a leírt tájban.

Úti levelei bizonyítják, hogy Alföld-rajongása mitológivá nőtt benne, prózája egyszerre ódái szárnyalásba csap, ha az Alföldre kerül a sor: „Hortobágy, dicső rónaság, te vagy az isten homloka. Azt óhajtom, hogy ott haljak meg, ahol születtem, az Alföld rónáin, a Tisza és a Duna között. Vigyék ki holttestemet messze, messze a világ zajától s a puszták közepén temessenek el, hol sírhalmom, bármily alacsony lenne is, a legmagasabb domb lesz a végtelen láthatáron, melyet senki meg nem látogat, csak a bujdosó parlag-kóró, a nyári délibáb és az őszi vándormadarai.“ Van egy másik halál-verse is, melyben a világszabadságért akar a csatateren meghalni, vágató paripák paíái alatt. De az Alföldbe, tehát a magyarságba akart eltemetkezni; nyugtalan szláv vére bele akart múlni abba a közösségbe, melyet emberi öntudata önként választott magának.

Költészete *egyre* inkább legmagasabbrendű alkalmi költészetté nő: minden élmény, minden esemény rögtönző alkalom volt lírai folyamának kitörésére, — nem kereste a tárgyat, mint Vörösmarty, nem vágta magát tanító tartásba, mint Arany, hanem felhorkant, indulattól égett, érzékenyült, vagy mélézött a versben, amint az alkalom parancsolta. Nem latolgatta, nem is érlelte ihletét, hanem engedelmeskedett neki; a szlávok megadás merész, dinamikus odaadással tisztult benne. A belső élményt a maga közvetlen melegében öntötte verssé.

„A korlátlan természettel vadvirágának“ vallotta magát és az is volt ő, nem pedig magyar történelmi palánta. Az élet és a társadalom tényeinek természetes magyarázatát kereste, a hagyományos magyar élet- és történelemszemléletnek nyoma sincsen benne. Másként ostorozta nemzetét, mint eddigi költőink, — Gvadányi pátriarkálisan dohogott, nemesi ódaköltőink szertartásosan ostoroztak, Petőfiben azonban a szabad legény szólalt meg, Adynak nem volt elődje, de Petőfinek sem. Költő magatartása merőben új a magyar irodalomban, az egyéni merészségnek eddig ismeretlen hőfoka jelentkezik benne. Realizmusában is von valami kihívó: merész egyéni jellemző erő, az új ízlésnek, az általa véghezvitt hatalmas ízlés-fordulatnak önérzete.

Szentszentalizmusának burkából lassanként egy nemesebb gyümölcs bontakozott ki: 1845 táján lírai szelídülései már nem mesterkéltnél érzelmi tornagyakorlatok, hanem lelkének másik pólusa jelentkezik, a szilaj legénykedésen erőt vevő határtalan emberi jóság. Ez a jóság lassanként végigjárja egész költészetét, — a tájnak is nem dekoratív szépségét látja meg, mint Vörösmarty, hanem „jóságát“; emberiségét.

Időnként beleszédült a pesszimizmusba és a szenvedésbe, apró s szaggatott költemények tömegét írta, de milyen beláthatatlan téma-özön vetődött fel ilyenkor belőle. Minden körülmények között zsilipek szakadtak fel benne, csak áradni és lobogni tudott, új képességet oltott a feszes, fenkölt tartású magyar lírába és talán: a magyar lélekbe is. A szenvedésből és a pesszimizmusból különben a düh ragadta ki, a népfői alulról hozott, ki nem kezdett öröksége.

De nemcsak a düh ragadta ki korának irodalmi kátyújából, hanem egy nagyszerű képesség is, mely egyedül az övé volt korában: Petőfi a repülőgép feltalálása előtt röplött. Balassa Bálint lovon száguldott be a jószágú mezőket, de amúgy a magyar költészetben volt valami nagyon rokonszenves nehézkesség, melyet Kazinczyék elvontsággal próbáltak pótolni, Petőfi hozta az igaz felszabadulást: a tér fölé emelkedett, a terek ura lett, már nem romantikus elragadtatással hozott hírt a kozmoszról, hanem a közvetlen átélés biztonságával. Képeiben ezért egyre tisztább kozmikus harmónia, az univerzum jóságába és szépségébe vetett hit, a magasan szálló lélek rendkívüli átfogó ereje nyilat-

közik meg. életérzését elsősorban az univerzális vonás jellemzi.

1846 táján már tisztán érezte, hogy a század viselő, a nagy lehetőségeket látta, csupán egy akkora és olyan mértékben forradalmi nép hiányzott mögüle, mint a francia. Asszimilált volna a legszembetűnőbb módon éppen forradalmi verseiben nyilatkozott meg: történelmi csodát, emberi és európai megváltást várt a magyarságtól, szívesen kockázott a magyarság sorsával és életével nagy célokért; naiv, gyönyörű hite mennyire más volt, mint a lényünket és végzetünket mélyebben átélő magyaroké, de más volt forradalmi hangja is: a szegények és megnyomorítottak sorsát nemcsak magyar, prédikátoros dühvel érezte át, hanem szláv, vallásos érzelmességgel is. Emberiességében nemcsak dacos követelés, haragos panasz és vérpiros vád jelentkezett, hanem alázatosan mély átérzés és odaadás is: a magyar természetbe ivódott szlávtság.

Egyik legnagyobb vonása, naivitása, történelem-szemléletében is megnyilatkozott: rettegett az örök körforgástól, a történelem szinte menetrendszerű fejlődésében és biztos célbajutásában hitt, a nagy társadalmi Utópia időre szabott győzelmében. Lángoló hite eleven tagadása volt a keleties, gyorsan beletörődő magyar magatartásának; nagy történelmi vállalkozásokra gerjesztett kedvet a magyarokban. Petőfivel olyan asszimiláció történt, melyre szüksége volt a megfoghatatlan és megtört nemzetnek.

A természettel, a világgal éppen olyan közvetlenül tudott beszélni, mint az emberrel. A természet nem kép volt Petőfi költészetében, hanem életérzésének szerves része, akár a népköltészetben. A romantikus örökség is felbukkant verseiben: hitt a világegyetem szüntelen átszellemülésében, a nagy társadalmi Utópia bajnoka mögött egy átszellemültebb ember és költő várakozott. A kozmikus mámorból szellemi mámorba tudott ocsúdni; a mély romantika sejtelmes, titkokat felpattantó életérzése is rügyeket hajtott Petőfiben. Meditáló hajlama is egyre fejlődött, ha életben marad, a költő, mindenestre „túlélte“ volna a nagy Utópia bukását.

Szendrey Júliához fűződő szerelmi költészetének üdeségébe, ösztönszerűségébe valami erőltettség, önkéntes behajszoltság elegyedik. A családi „boldogság“ átélése nem volt olyan maradéktalanul teljes élménye, mint a család után való vágy. Egy-két versétől eltekintve, írásai azt

sejtetik, mintha a családi életbe való behelyezkedés kiábrándultságot, szokványosságot hozott volna az életébe; bár ezt az élményét nem merte még kifejezni. Midőn a „boldog szerelem“ napjait élte, már megkezdte magában a naiv, idillikus szerelem felszámolását; tudta, hogy ez is csak stáció volt. Életérzése pedig azt súgta, hogy nagyon kell sietnie; teljesen a közéletbe vetette magát.

1847-ben írt verseiben bontakozik ki teljesen Petőfi politikája“, sokasodnak forradalmi versei, melyeknek semmi közösségük sincsen a nemesi költészet önmagát ostorozó és mégis önmagában bízó ódáival, hanem az egész nép feszül bennük a kiváltságosak ellen; nyersen, öntudatosan, kíméletlenül. Bacsányi félelmetes öröksége Petőfiben nőtt meg, a francia forradalom kútfői napi olvasmányai voltak, ismét megkísérelte egy kelet-európai költő honi földbe vetni a merész latin társadalmi álmok magvait. Petőfi meg akarta valósítani a véres tökéletes fölszabadulást: a „francia ütemet“ követelte, olyan fenntartás nélkül, mint senki e hazában. Indulatosan és kétségbeesetten állapította meg, hogy Magyarország nem Franciaország és Kelet-Európa nem Nyugat-Európa. Azt hitte, hogy a francia forradalom elmélete könnyen alkalmazható, mert csak a felszín láttá, elveit naivul egyszerűsítette és hitté tisztította; földünk, népünk és az itt egymásba folyó fajták mélyebb végzetét nem ismerte. A nyugat-európai forradalmárokhoz mérve azonban társadalmi lírájában volt egy jellegzetes kelet-európai szlávos vonás: végső eredményben vallásos mélységű etikai forradalmat hirdetett, a forradalmár Petőfi akkora mértékű erkölcsi követelménnyel lépett fel, mint egy „megszállott“ vallásos reformátor; a hitet és a hívóséget teljesen áttolta a forradalom síkjára, ennek köszönheti, hogy hangjának „szüziességét“ még politikai verseiben is megőrizte. Hitvallását így örökítette meg naplójában: „Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék, ami egy szóval annyi, mint republicánus, mert a republicának nem az a fő jelszava, hogy le a királlyal, hanem a tiszta erkölcs! Nem a széttört korona, hanem a megvesztegethetetlen jellem, szilárd becsületesség a republica alapja“.

Forradalmi verseiben egyre nagyobb szerepet kap a halál, mely távolról sem volt élettől egyenrangú kísé-
 rő

társa, mint Ady Endrének, inkább hirtelen elődobbanó küldött, a korán haló ember időnként végzetes bizonyossággal jelentkező megérzése. A korai, biztos halál tudata fejlesztett Petőfiben kegyetlen önfeláldozó készséget; egy nagy emberi ügyért ugyanúgy fel akarta áldozni a magyarságot. A szívósan dacoló, néma szorongásban megmaradó magyarokban alacsonyabbrendű életforma hordozóit látta, egyetlen vak rohammá akarta átfőrnálni a nemzetet, mert minden nemzetek között a legtöbbre becsülte és a legmagasabbrendű történelmi dinamizmus hordozójává akarta avatni. A hirtelen asszimilált ember túlzó sovinizmusával, lírai elragadtatásával és dacos türelmetlenségével nézte nemzetét. Szent elfogultsága túlságosan leegyszerűsítette a tényeket és az adottságokat, egyszerű számokkal helyettesítette a bonyolult egyenleteket, a fajta hajlamait fölfegyverzett dandároknak vélte, a lehetőségekben bizonyosságot látott és végzetesen egyedül maradt. De egyedülvalósága: csúcs, örök gerjesztő, a magyarság történelmi cselekvőképeségének egyik legnagyobb ingere.

Első elbeszélő költeménye, a „János vitéz“ ugyancsak „forradalmi“ vers; a magyar eposz igazi forradalma. Eldob minden történelmi sallangot, a valóban naiv élet vidékére helyezi a cselekményt és a népmese életszemléletét teljes mértékben érvényesíti. A népi eposz útján megelőzte Arany Jánost és a helyesebb csapásra tért: a történelem avarja helyett a népmese nyomait taposta. Hőse, Kukorica Jancsi, a hűségnek, a törhetetlen kitartásnak hőse, etikai hős, de etikája a népköltészeté: a népi világkép teljesen áthatotta Petőfit. Magába szívta az „együgyű nép“ világképét, érzelmi kultúráját és merész lépéssel megteremtette az igazi néphőst, aki a népmeséből lép a való életbe, hogy ott is a népmesét folytassa, azt is a népmese színeibe öltöztesse, tehát a népi világképet győzelemhez segítse. Kukorica Jancsi, a parányi falusi legény, a község „utolsó“ embere: tereket és idöket lebíró akarattá, egyetlen érzésért égő búség hősévé nő. Roppant vállalkozó kedv és ronthatatlan emberi egyszerűség egyesül benne. A „nyomorult népből“ gyúrta Petőfi a győztes és tiszta ember alakját, — a magyar levertségből és megrekedtségből, a „közügy“ reménytelennek tetsző fortyogásából ki tudott törni és folyton ki-tört az egyetemes felé.

A „János vitéz“ színtere a „mesebeli nagy út“, a ván-

dóriások és harcok útja, melyen találkozni kell mindenki-vel, jóval és rosszal, nyílt homlokú és álcázott hősökkel, emberekkel és szörnyetegekkel. A költemény légköre, mint a népmesében: az élet és az álom természetes összefonódása; a „magas“ irodalomban először Petőfi fejezte ki ezt a világot. Mitológiai vonásai is a népköltészet természetes és ősi elemei: a harc a sötétséggel és hatalmasságaival, a tisztító szent tűz látomása, az óriások harca. Ismerte a kísérteties népmesei éjszakát, — csírában minden benne élt, amit később Arany János próbált megérlelni. A „János vitéz“ végén feltűnik Árgyus királyfi álma, a széphistória reneszánszpompától terhes paradicsoma, de egyszerűsítve, több „földi“ ízzel keverve és felcsillan a nagy mitológiai nyugtató: a „tisztá tó“, az élet vize. A „János vitéz“ verselésében nem annyira hanyagság, mint inkább vidám szabadság nyilatkozik meg; nem primitíveskedés, hanem természetes egyszerűség, nem „naiv felfogású“ eposzt írt, hanem a saját naiv hajlamának, a népköltészet vérrokonának teremtett formát és hangot.

A „János vitéz“ mellett elbeszélő költészetéből a „Tündéralom“ és az „Apostol“ emelkedik ki. A „Tündéralom“ a gyermekkorból való fölocsúoás éneke; éppen hogy megörökítette az ébredő férfi fájdalomával az eltűnő álom látomásait, végig kellett rohannia az egész férfipályán. A „Tündéralom“ átszellemült tiszta líra és talán Petőfi szellemének legmélyebb rétegét mutatja, melyet beletapostak a segesvári földbe. „Az Apostol“ a harcias férfi éneke, új és korszerű epikai hőst teremt: a tiszta etikai fegyverzettel küzdő népi forradalmárt; nem a francia forradalom alakjairól mintázta, hanem a vallásos mélységből fellobogó Táncsics Mihályról, az együgyű szent hűségéről és tisztaságról. Valódi társadalmi hőst teremtett, nem forradalombafceseredettet, vagy kényszerültet, hanem önkéntes kezdeményezőt, hitvallót, — ebben a tekintetben egyedül áll irodalmunkban. A forradalmi ösztönt az ember legtermészetesebb, legnemesebb megnyilatkozásának tartotta. A forradalom legmélyebb értelmét vetette fel, miközben az önvédelmi nacionalista harcot hirdette, ebben is a francia forradalom tanítványa volt, kifelé és befelé egy csapásra akart új rendet teremteni.

Novellái nem érik el verseinek színvonalát; prózai írásai közül úti levelei, úti rajzai és naplója a legfigyelemre-

méltóbbak. Kitűnő drámaírói tehetségre vall „Tigris, és hiéna“ című négyfelvonásos történelmi drámája. A „Tigris és hiéna“ nyelve frissebb és üdébb minden kortársáénál. Darabja éles ellentétben áll Vörösmarty nemesi-nemzeti pátosztól terhes történelmi darabjaival; Petőfi úgy írt a történelmi eseményekről, amint alulról képzelik a történelem folyását. Darabján meglátszik, hogy éppen úgy belenőtt volna a drámába, mint a lírába.

*

A/ 1848-ban rövid időre diadalt aratott új nemzeteszmé legnagyobb szószólója, a magyar líra páratlan reformátora egy ló miatt halt meg. 1849 május 27-én levelet írt Arany Jánosnak, hogy Szalontán hagyott lovát árvereztesse el: „Légy jelen te is az árverésen, s megmondhatod a vevőknek, hogy az a ló Bem csatalova volt, ő adta Petőfi-nek s Petőfi most eladja, hogy árán kenyeret vegyen magának!“ így gondoskodott a forradalmi kormány a forradalom nagy költőjéről és gerjesztőjéről. Egymásután meghaltak a szülei, Arany János értesítette, hogy vegye magához Zoltán fiát, mert ő nem bírja tartani, Petőfi-nek pénz kellett és hiába fordult a kormányhoz, kérése megdöbbenően szűkkeblű elintézészt nyert. Nem volt más hátra, mint lovától megválnia.

Közeledtek az összeomlás napjai, de Petőfi hite nem fogyatkozott. „Végső harcról“ beszélt mindenki, de a szót egyszóval Petőfi Sándor vette komolyan. A kormány elmenekült a fővárosból, Petőfi pedig meghasonlottan Mezőberénybe költözött, innét írja Arany-nak 1849 július 11-én: „Kedves barátom, az napon, melyre hirdettük a népgyűlést, amelyre föllovaít volt bennüket Kossuth, hogy fanatizáljuk a pesti népet a főváros környékén vívandó, véres, elhatározó, utolsó lehetünkig tartó csatára, hol Kossuth maga is jelen lesz s ha kell, meghal Pest romjai alatt, stb. mint ő maga monda: ugyanaz napon adta tudtára a kormány a fővárosi népnek — hegedűszóban persze, — hogy eszeágában sincs Pest környékén harcolni, még kevésbé otthagyni becses fogát, hanem az első bokor zörrenésére el fog eblábolni világtalan világig, hol Árpád óta nem volt ellenség s hol hazamentő irhája nagyobb biztonságban lehet. Én ezen komizságra teljes erőm és tehetségemmel

gem szerint dühbe jővén s megemlékezvén még előbbeni sebeimről is, kaptam magamat, fölszedtem sátorfámat s másnap családommal együtt ide e békési magányba bujdo-koltam azon óhajtással, vajha soha többé a nyilvános életnek még csak küszöbére sem kényszerítene sorsom; s most itt vagyunk s amely percekben végkép felejttem, hogy hazám is van, tökéletesen boldog vagyok“.

Mezőherényben feleségével kirándulásra készült, éppen kocsira akart szállani, midőn az úton egy fogat jött vágatva, honvédtisztekkel. Az egyik tisztt megismerte Petőfit és odakiáltott, hogy Bem várja őt. Ennyi elegendő volt Petőfinek, hogy elfeledje minden sérelmét, csalódását és fogadalmát; rohant Bemhez. Lová nem volt, kocsin ment ki a segesvári csataterre. A csata elveszett, pánik lepett el mindenkit, vad menekülés kezdődött. Akinek lová volt, az meg is mentette életét. Petőfit felszólította egy közhuszár, hogy fogózzék kengyelébe, de Petőfi látta, hogy így nem menekülhet meg s otthagyja a fogat a huszár is. Petőfi őrnagy leparancsolhatta volna a közvitét a lóról, de ember volt, hagyta menekülni. Maga várta be a halált . . .

Arany János

1817—1882)

A kis Arany János jellegzetes „jó gyerek“ volt. Későn született, jámbor, öreg szülők nevelték, testvérei már régen szétrepültek a fészekből, könyvet bújó mintadeák lett belőle. Példás buzgalommal folytatta iskolai pályáját Szalontán s később Debrecenben, míg a művészi álmok ki nem zökentették egyenes vonalából. Festő, majd szobrász akart lenni, végül fölcsapott színésznek, az utóbbi lépés egyetlen köztudomású és talán egész életére, egészségére nyomot hagyó kilengése. A debreceni színtársulat csakhamar feloszlott, néhány tagja vándorútra indult, velük tartott Arany János is és eljutott egészen Máramaroszigetig. — nem is tett életében többé „haszontalanul“ ekkora utazást. Puritán természete csakhamar megundorodott a színészeiétől, szerelmi csalódás is érte (melynek körülményei és következményei máig sem tisztázódtak); mint a zarándok, mérhetetlen büntudattal keblében, gyalog indult Szalontára; Debrecenbe már szegyeit betérni. Tékozló fiúként

érkezett meg és elhatározta, hogy soha többé nem tér le a „rendes emberek“ útjáról.

Szalontán elébb tanító volt, később városi aljegyző, csakhamar megnősült s egyelőre még az olvasásról is letett: „Föltettem magamban, nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más.“ Szerény, de biztos létalapra törekedett és az irodalomban egyelőre „kísértőt“ látott; nem tartotta magát eléggé erősnek a szellemi ábrándok és a gyakorlati élet összeegyeztetésére. Keserű paraszti tapasztalatok súlyosodtak benne, melyek azt hirdették, hogy jaj annak, aki lesiklik az ősi kerékvágásról, és magasba tör. Később, midőn már jó anyagi helyzetbe jutott, sem volt helyzetének tudatában, hanem paraszti óvatossággal mindhalálig kuporgató életmódot folytatott. Földhözragadt paraszti fontolgatás előzte meg minden lépését, ha magasabbra szárnyalt, folyton attól remegett, hogy lezuhan és összezúzza magát s mint csaknem minden alulról fölkapaszkodott ember: egyedül a hivatalos emelkedés biztos lépcsőin tapodott nyugodtan.

Nem mert helyéből „haszontalanul“ kimozdulni. Nagykőrösi tanárkorában minden tanártársa elutazott valamerre a nyári szüenidő idején, ő azonban otthon savanyodott, még szülőföldjére, Szalontára sem rándult át, ha „oka“ nem volt rá. Rideg paraszti gyakorlatiasság béklyózta életét, fürdőre is csak többszertendős habozás után ment, hiába intették az orvosok, előbb esztendőszámra azon gyötrődött, hogy segít-e majd rajta a fürdő, nem vezetik-e félre az orvosok, nem költi-e hiába pénzét? Az országot csak akkor hagyta el, midőn még aljegyző korában Bécsbe kellett mennie hivatalos ügyben, később pedig Karlsbadba járt gyógyulni, de sohasem gondolt arra, hogy az utazás frissülést, élményeket és írivalókat adhat. Hiába lett az Akadémia főtítkára, hiába fiaztatta tőkét néha igen magas kamattal, hiába volt szigorú megszorult paraszti hitelezőivel, hiába szerzett csinos földbirtokot, örök útítársa maradt a paraszti bizalmatlanság a sors kegyével szemben és a százados paraszti rettegés a holnapért. Már nyugodtan visszavonulhatott volna hivatalától, bőven akadt annyija, amennyiből gond nélkül az irodalomnak élhetett volna, de csak azt hajtogatta, hogy „veszély és romlás“ nélkül nem tudja otthagyni állását, — a sokszázados jobbágyi „röttenés“ nem tudott

feloldódni benne. Hiába övezte hír, szerencse és jólét: kurgató, remegő-lelkű szalontai rektor maradt mindhalálig.

Az Arany-család sok nemzedéken keresztül hajdú-nemességének elismertetéséért küzdött, nem egészen megnyugtató bizonyítékok alapján és hiába. Szalontát két réteg népesítette be ebben az időben: a hajdúivadékok és a jöttmentek. A szabad hajdúk valamikor tömeges nemességet kaptak az erdélyi fejedelemtől, a fejedelemség önállóságának bukása után azonban nem ismerték el az efféle tömeges nemességet. Az Arany-család eredetileg nem is szerepelt a szabad hajdúk listáján, de váltig a hajdúkkal tartott és ezért idővel félig-meddig már hozzájuk számított. Arany János édesapján meglátszott ennek a föltörekvésnek a hatása, nemcsak írni és olvasni, de latinul is tudott valamennyit, fiát hamuba írt betűkkel tanította az ábécére, tudóskodó hajlamát nagyra becsülte. Arany János aljegyző korában a föltörekvő, de elnyomott ember megvetésével szemlélte a megyei urak világát s megpróbált egyszer fölébük kerekedni, 48-ban föllépett képviselőjelöltnek, a nép mellette is volt, de az úri pártnak sikerült megbuktatni, akár Petőfit, még pedig falusi román szavazók mozgósítása segítségével. A balsiker föltörekvő vágyát nem csökkentette, csak bizalmatlanságát és passzivitását növelte.

Igen érdekes, hogy kedvezőtlen irodalmi bírálat sohasem bántotta, legfeljebb arra ösztönözte, hogy újabb művében jobban a korizléshez simuljon. A társadalmi sérelmek azonban mélyen megsebeztek, midőn akadémiai titkár lett és nem kapta meg az előbbi titkárnak, Szalay Lászlónak a lakását, az megfájdította, hogy ő „nem annyi“ mint Szalay László. Évszázados parasztsebek nyíltak meg benne ilyenkor, melyeknek mélységét és égető fájalmát a kortársak nem értették és nem tudták megmérni. Paraszt lelkeknek egyenes folyománya az „epikai hitelre“ való törekvés is, mely költői anyagelvűséggé, ólomszárnyvá vastagodott benne: „talán nincs inventióm, phantasiám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építem akarok, téglá kell és mész.“ Az „epikai hitel“, a rideg tény, a száraz adat, s gyakran az irodalmi szokványosság kedvéért tömördek mindent földőzött, hiába tanácsolta neki Petőfi a „Toldi“ folytatásával kapcsolatban: „hogy ha a história nem szolgál adatokkal, ez nem baj, sőt még jó, mert szabadon költhetsz. Hurcold keresztül a magán- és nyilvános élet minden viszo-

nyain. Ha így végzed Toldit, Homér és Ossian szerencsésjének fogja tartani, ha kezet fogsz velök“, — Arany inkább Nagy Lajos egész történetét beírta a „Toldi szerelmébe“.

Paraszti ridegsége és kishivatalnoki kicsinyessége éppen Petőfivel szemben mutatkozott meg bántó modorban. Petőfi 1849 május 17-én kelt s Aranyhoz írt utolsóelőtti levelében szülei hirtelen haláláról és saját „kegyvesztettségéről“, tehát nem közönséges lelki és anyagi válságról számol be. Arany János pedig hat nap múlva tudatja Petőfivel, hogy az ideiglenesen gondjaikra bízott kis Petőfi Zoltánt, mint „anyagi és erkölcsi terhet“ nem vállalhatják. Petőfi mérhetetlen nagyságát mi sem jellemzi jobban, mint, hogy még ezt is megbocsátotta neki, de utolsó útja közben elkerülte Szalontát. Petőfi túláradó élete és igényes barátsága, mint Arany egyik későbbi levele el is árulja, terhes volt neki. Emberi természetete, paraszti józansága és gyakorlatiassága a szabályos középszerúségekhez, a Gyulai Pálokhoz és Szász Károlyokhoz vonzotta inkább, ami költői pályájának is ártott, lefokozta önmagát. Petőfi halála után a kispolgári erkölcsbíró jellegzetes modorában támadta Szendrey Júliát, meg sem kísérelte sorsát megérteni; tulajdonképpen nem is Júliát, hanem az izgató, nagyvonalú, elérhetetlen asszonyt támadta. Nem azért világítok rá Arany emberi természetére, hogy bálványrombolást végezzek, hanem kulcsot adok költészetének mélyebb megértéséhez. Így jövünk rá, hogy sokkal nagyobb költő élt benne, mint amekkora megnyilatkozott, bár méretei így is rendkívüliek; Arany tagadhatatlanul a magyar irodalom legnagyobb értékei közé tartozik.

Első művét, „Az elveszett alkotmány“-!, a művészethez visszasompolgó, elnyomott, elégedetlen szalontai aljegyző írta, aki szívből megvetette a megvevi kortes világot, a maradiakat éppenúgy, mint a „szabadelvűeket“, nem volt hajlandó kurta, kemény parasztnyakát meghajlítani előttük. Sok esztendeig pihent, nem írt, eavideig nem is olvasott; most egyszerre kitört, mint a tűzhányó. Ez az egyetlen műve hasonlít a 48-as korszak jellegzetes teljesítményeihez, vulkánikus jellegű, mindent kiont, ami összezsúfolódott benne, szégyenlette is később, hogy ilyen elemi erővel napvilágra merészkedett, hiszen a paraszt megtanulta hosszú századokon keresztül, hogy nem tanácsos erejét a maga tömzsi egészében megmutatnia.

„Az elveszett alkotmány“-t illúziókat romboló, kegyetlen realizmus, groteszkbe hajló szatíra és csípős paraszti humor jellemzi. Ennyire valószerű rajzot senki sem adott a megyei pártküzdelmekről és a mezei úri hadról. Ebben a költeményében Arany János teljesen a népi álláspontot fogadja el: a maradi nemességben éppolyan kevésbé bízunk, mint a hirtelen haladóvá vedlett úri törtetőekben. Hábor, a „haladás“ hőse: halvány arcú, buta homlokú, kancsal, de ép és hatalmas fogazattal rendelkező figura. A politikai élet pedig: Hábornak és a maradiság néمبرének vijjogó harca és megalkuvó, szomorú násza. Már Arany János első költeményében uralkodó erővel nyilatkozik meg a groteszk életszemlélet; érdekes, hogy Csokonai groteszk-látása mennyire elmélyül nála: a magyar társadalmat groteszk képződménynek tartja és éppen ezért a közéletben viaskodó irányzatokban „szörnyetegek“ harcát szemléli. A megnőtt néplélek és a népi kritika üt vissza „Az elveszett alkotmány“-ban, akár a paraszti furfang a „Ludas Matyi“-ban. „Az elveszett alkotmány“ költői hangját régi zöngés színezi: a magyar költő a XVI-ik század óta nem protestált, nem ostromozott s „garázdálkodott“ ilyen szabadon és szilajon. Akár ama prédikátorok: az „egészet“ tartja bűnbeesettnek; pesszimizmusa mint a pusztai tűz végigperzseli az egész magyar életet. Hangjának meglepően gazdag humora ad újdonságot s a humor nem tompítja a haragos óhangot, hanem súlyosbítja: félelmetes, elszánt paraszti nyugalommal ruhazza fel. „Sötét világot“ fest, akár a század második felében Tolnai Lajos: korhadt maradiakat, elvakult rohanókat, meggyőződést nélküli ide-odahajló tömegeket, — a paraszti kételkedés és bizalmatlanság magasrendű irodalmi ábrázolássá lép elő művében. A kor nemessége kívülről ható tényezőkben kereste a bajok okát; Arany János a bévülről kiömlő sötétségben, a valódi „magyar rémben“.

Megmozdult Aranyban az örökölt népi mítosz iránti érdeklődés is és igen helyesen a paraszti babonákban tapogatta nyomait. Helyenként a népmese mitológiáját is groteszkké alakította. Változott formában Tar Lőrinc pokolban-járása is megelevenedik „Az elveszett alkotmány“-ban. Ősi elemek, élmények és változatos művészi fegyverek gazdag tárháza ez a költemény.

Arany első eposzában azonban mindezeknél öregebb

és mélyebb mitológiai réteget is találunk: a Sorsisten barlangját, melyben az Időnek malma zúg, garatjánál ül az Isten és olvassa „a fátum öles foliantjai titkát“. Ebben a malomban mindenki és minden „egy lisztté hullanak össze“. Aki ezt az istenélményt írta, talán öntudatlanul, de nagyon közel volt Buddhához, Aranynak fátumot pergető szenttelen istene régi keleti istenarcokra, megfeketedett öreg keleti szobrok mindent tudó és minden emberi reményen túlemelkedett tekintetére emlékeztet. (A szabadságharc után azonban már megróttá Madáchot hasonló istenélményéért.)

„Az elveszett alkotmányiban rátalál az ősköltészet hangjára, az élmény puritán ihletet támaszt benne: mindent a legegyszerűbb, kézzelfogható, primitív képpel, hétköznapi szavakkal fejez ki. Tiszta érzékiség jellemzi képeit, — néhol azonban szabadszájú, drasztikus parasztta merészkedik és ebben az egy költeményében még erotikáját is helyel-közzel ki meri fejezni, a női szépség még nem elvont, légies tünemény, hanem érzik rajta emberi kívánságának melegsége. S ez a mérhetetlenül gazdag vers lényegében napi krónika, egy pillanatra sem szakad ki a valóságos magyar életből, emberi hitele van, „epikai hitel“ helyett.

„Az elveszett alkotmány“ után a „Toldi“ következett, melynek bevezetője: „Mintha pásztortűz ég őszi éjszakákon, Messziről lobogva tenger pusztaságon“: forradalmi lépés a „régii dicsőségünk“ és máseffélék emlegetése után. Az eposz elején elemi erővel, vagy emlékek tisztult ragyogásával hömpölyög a valóság, de csakhamar Arany lelkének sekélyebb rétege lép előtérbe: a félnemesi-félpasztai föltörekvés vágya. Miklós tátott szemmel bámulja Laczfii nádor hadát, — bele is fájdul szeme az erős nézésbe. A kisenemesi önérzet hangja horkan benne, midőn parasztnak nézik: mennyire Arany családi lírájának, családi föltörekvésének megnyilatkozása ez a jelenet. Az udvari élet káprázatos rajza és a lépten-nyomon kibúvó erkölcsi célzatosság pedig már a falusi rektor lélektanának kelléke. A történetben, a jó és a rossz örök küzdelmének ábrázolásában, Miklósnak, a „mesebeli kiskirályfinak“ győzelmében van ugyan valami halvány népmesei csillámlás, de a túlsúly a tanulságos erkölcstörténeté és a társadalmi feltörekvése, mely egyelőre sikert arat, magasra hág és megdicsőül: a kor felszínes

optimizmusa már Aranyt is elkapta. Lépten-nyomon egy családi viszály novellaszerű ábrázolásába zuhan. „Az elveszett alkotmány“ rügyei lepattognak, mérhetetlen költői gazdagsága elszikessedik.

Szóképek, allegóriák bokrétája és nyúlós füzére zavarja meg helyenként a „Toldi“ természetes és nagyszabású költői beszédét; Arany terjengőséggel próbálja az eposzi dinamizmus hiányát pótolni. Vigasztaló elem természetesen éppen elegendő akad benne: egyszerű képek bukkanak fel, melyekbe tájak és életdarabok egész szépségét bele tudja önteni. Ezek a csordulatig étellel telített képek és szabatosan telt, formás magyar beszéde teszik a „Toldit“ időtlen tankölteménnyé, de távolról sem megtalált magyar eposzá. Szinte lépten-nyomon Ilosvai Selymes Péterrel vitatkozik Arany, hogy Toldiból „rendes embert“ és „erkölcsi hőst“ gyúrhasson. De örök képeket ad az alföldi tájról és életről, a mezőről, a konyháról, a holdfényben szunnyadó fehér házokról, a jóízű falatozásról, a természet mindennapos, tehát örök meglepetéseiről. A „Toldi“ mérhetetlenül megnőtt volna, ha nem téved azonnal a „történelembé“, hanem Nagy faluban marad, s a „hatalmas gyermek“ mindennapjairól ír realista eposzt, — de a korízlés erőt vett Aranyon, mindenáron „nemzeti hőskölteményt“ csinált.

A „Toldi“ után a „Toldi estéje“, a trilógia befejezése következett, ez a hatalmas költői jóvátétel. Elégikus pusztai merengéssel kezd:

*„őszbe csavarodott a természet feje,
Dérré vált a harmat, hull a fák levele,
Rövidebb, rövidebb lesz a napnak útja.
És hosszúkat alszik rá, midőn megfutja.
Megpihen legszélén az égi határnak,
S int az öregeknek: „benneteket várlak!“
Megrezdül a feje sok öregnek erre:
Egymás után mégis mennek a nyughelyre.“*

Berzsenyi óta Arany elégiáinak van újra súlya,* sűrűsége, kozmikus „nehézségi ereje“, mint a holttestre boruló földnek. Képalkotásának ősi szépsége delelőre ér: megszemélyesít minden természeti erőt, mint a primitívek, egyszerűen, tömören, anélkül, hogy allegóriává terpesztené. Az elfeledett, öreg s a királyi udvarból száműzött Toldi, aki a

saját sírját ássa: a visszavert, pusztába, berekbe húzódott ezeresztendős mezei magyar ősképe; több a valóságnál: a valóság feketén csillogó értelme. Arany humora ismét ragyog, groteszk látása megelevenedik, tragikus magyarság - élménye teljes erőből feltör: hiába tér vissza a vén hős a porondra, hiába csinál még egyszer történelmi hőstettet, az élet, mely „fönt“ gögösködik, végzetesen nem az övé és dicsősége napján kergeti halálba. Toldi arányai ebben a költeményben nőnek történetivé, a balsors mérgeinek hatása most mutatkozik meg szervezetén, az alulról indult törekvések ezeresztendős sorsát példázza, groteszk figurából a fajta ősképévé tisztul. A költemény végső versszaka pedig ismét a legnagyobb magyar elégiák sorába tartozik:

*„Harmadnap olyankor, egy fölleges estén,
Domb emelkedett már Toldi Miklós testén.
Amelyet az őskert, bánatja jelével,
Behinte lehulló sárga falevéllel.
Nem jelölte a sírt drága érc, vagy márvány,
Bencze volt az emlék, lába felől állván:
Egy ásót ütött, le, arra támaszkodék,
S elborító a sírt új havával az ég“.*

Az Alföld emberből épített történelméről mélyebb valómást senki sem írt, — az Alföld történelmi emléke valóban nem a kő, hanem az emberi csont. Ez a versszak csodálatos sűrűséggel, tömörséggel az Alföld történelmi lelkét örökíti meg.

Arany utoljára írta meg a Toldi-trilógia közepét, a „Toldi szerelmét“, mely szabályos verses-regény, a költő maga is eleget mentegetőzik előszavában, érzi, hogy menyire elkanyarodott. Ilosvai töredékes anyagát Arany megpótolta lovagi regényességgel és közismert történeti események egyhangú elbeszélésével. Már ódon alkatú magyar nyelve is veszélyben forog: helyenként terjengős, édeskés stílus váltja fel, szentimentalizmusba téved, mely feloldja eredeti keménységét, töménységét. Akkor nyeri vissza erejét, ha visszatér Ilosvai eredeti Toldi-élményéhez, mikor Toldi „háborgását“ írja le: „Szótlan ivott Miklós, mint röge a földnek“, — máskor pedig szövirtuózzá, Babits előfutárává sekélyesedik: „Csak a lehetetlent lehetne letetni“ ...

Ha a legény-Toldiba a paraszti sorsból való futás, a

paraszti élet vastörvényei alól való menekülés líráját oltotta be, tehát saját testének-lelkének szabadabb föllélekzését, a „Toldi szerelmében“ azt a magányt és idegenséget ábrázolja, mely a feltörekedett embert odafent fogadja és korbácsolja. A férfi-Toldiból groteszk hős lesz, medveként topog a csiszolt udvari emberek között, „község csudája“, balek a székváros életében, ártatlanul bűjdosásba kényszeredik és vízholdó szamarat helyettesít a barátoknál. Ismét groteszk, — mintha Arany azt hitte volna, hogy a magyarság szükségképen groteszkké vált európai élete folyamán? Arany örök kételyének és pesszimizmusának talán ez *n* megismerés a lögyökere?

Toldi alakja teng-leng az eposznak sivár, nagy határan. A költő belegabalyodik az Anjou-szővevénybe, melyről titkon önmaga is olyanokat gondolhatott, mint a vén Toldi. A sok történeti bonyodalom csupán eposzi pótanyag, Arany nem tudta mélyebben átélni őket, de ösztöne csak olykor vett erőt „költői anyagéivűségén“, ilyenkor népmesei elemet kevert a költeménybe: az üldözött, félreismert Toldi álcázva küzd igazáért, akár a mesebeli hős, de ez a népmesei erecske csakhamar eltikkad az eposz végtelen sivatagában. A végén pedig szélesen előmlik a költemény, mint a regény és torzóvá avatja a trilógiát.

Arany János hun trilógiát is tervezett, melynek azonban csak első részét írta meg, a „Buda halálát“. Aszúízű képpel kezdi ezt a költeményt is:

*„Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
En ez avart jártam; tűnődve megálltam:
Egy régi levélen ezt írva találtam“.*

Arany már a „Toldi szerelmében“ is alaposan „eltévedt“, végzetét a „Buda halálának“ kezdő sorai aláhúzottan példázzák: a népi mélység helyett a történeti avarba tért, a népiélemben élő ó- emlékek helyett régi levelek „írásait“ kutatta. Az „avarban“ csak az ó-idők körvonalait találta meg és megtöltötte őket innen-onnan kölcsönzött elemekkel, naiv történelmi képzelgéssel, hosszadalmas bölcselkedéssel. Itt is vissza-visszatér az eredeti magyar képalkotáshoz, néha sikerül egy-egy gyönyörű ó-jelenetet vissza-teremtenie:

*„Örömmel a máglyát a gyula meggyújtó,
Láng lobogó nyelvét nagy egekre nyújtá:
Körben-karikában zendült magas ének.
Gerjedve hatalmas tülkök felelének“.*

De mély-hangján nem bírja végigzengeni a költeményt, az innen-onnan összehordott „epikai hitelű“ anyag nem engedte; a „Buda halálá“-ba legalább annyit olvasztott be a Niebelungenliedből, mint a visszaidézett hun őskorból. Véget érni nem akaró asszonyi civódásokat, nagy feneket kerítő, bosszantóan hosszadalmas ármánykodásokat toldott be énekébe, félig-meddig megemésztett állapotban.

A „Buda halálá“-ba iktatta a csodaszarvasról szóló regéjét, ezt a remek balladát, nem véres konfliktusoknak, hanem a paradicsomnak, a kicsorduló, kiáradó idilli életnek balladáját. Kár, hogy ebbe is belekever egy adag műízt, felesleges tündérséget a leányrablással kapcsolatban, de ettől eltekintve regéje a buja népi termékenységnek és természetes következményének: a tereket és időket lebíró „keleti mozgásnak“ a balladája, — ballada és nem elbeszélés, mert időmértékének „lengése“ végső emberi feszültséget jelez.

Mümitológia akad a „Buda halálá“-ban is, bár nem olyan végzetes adag, mint a „Zalán futása“-ban; helyenként itt is fölbugyog az igazabb magyar mítosz: az öregisten „aczéltükör szemével s mélyen alácsordult fehér szakállával“, miközben: „legelteti gondját csendes figyelemmel“ és „tisztá, végzetes álomba“ ejti az embert, szelíden közli a fátumot. Ennek a mitológiának felcsillanása a „Világ fája“, kérgén a végzet „mély titkú rovásaival“. De csakhamar megint eltéved Arany János és a mélynyugalmú Öregistenből Zeuszt csinál, ki fénylő szekerén nyargalja be az égboltot. (A keleti istenek nem nyargalnak.)

Attila pedig hol érzelő germán hősszerelmes, hol pedig vérbeli keleti kán:

*„Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pörölye világnak!
Sarkam alá én a némteteket hajtom:
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam!“*

Az Attila-sors ábrázolása alig sikerült Arany Jánosnak, holott érezte természetét és nagyszabású ballada-ágyba pró-

balta vezetni. Szakított a regényeskedő eposszal és balladai szabást, lüktetést próbált az eposz természetébe ojtani. Vállalkozása és szándéka nagyvonalú, az eredmény azonban torzó.

Két elbeszélő költeményben talált rá ismét a maga mély világára, a „Bolond Istók“-ban és „Az utolsó magyarban“, de ezek is torzók maradtak, — a torzó volt az ő fá-tuma, öröklött emberi természete és mesterségesen leszűkített élete soha sem engedte kivirágozni, legfennebb duzzadt, nagyigéretű, de ki nem feslő rügyeket hajtott. 1850-ben írta meg a „Bolond Istók“ első énekét, a „szomorú napokban“, midőn kísértettek az árnyak, a saját mélységének árnyai is. Szinte „Az elveszett alkotmányt“ egészíti ki: a legmélyebbre zuhant népi sorsot írja meg: az időtlen magyar nyomortanyát, a szájalomraméltó csósz, halállal küszködő vak feleségét, megesett leányát és az „új sarjat“, akit titkon szül a lány:

*„E lóca mellett, vagy éppen alatta
Fetrenge földön egy új csecsemő,
Pogányul ordítván az istenadta,
Hogy szinte rászakadt a tekenő*
Talán jövendő életét siratta? ...
A rossz fedélen átcsurgó eső,
Mely, tóba gyűlvén, majd felvette őt,
Szolgáltató az első feredőt:’

Ismét „vészföcske“ lett Arany János, a hímes nemzeti eposz költője. Kitér naturalista látása, melyet a paraszti szemérem általában elnyomott benne; egészen Móricz Zsigmondig senki sem ír ilyen természetes nyíltsággal az elesett népről. Szabadabban tör elő a „Bolond Istók“ keretében lírája is, de fölötte érdekes: bizonyos epikai tárgyilagosságot, szenvtelensége! Őriz meg önmagával szemben is, sőt: néha némi keleti kegyetlenséget tanúsít. Legmélyebb lírai hangja: a teljes egyéni megsemmisülés vágya:

*Nem volna-é jobb, mint szokás halottal
Elásni a köntöst, melyet viselt,
Megsemmisíteni hajlékát legottaii
S utána föl nem hagyni semmi jelt. “*

A „Bolond Istók“-ot nem merte folytatni, abba hagyta, mert bizonyos jelekből úgy látta, hogy nem lesz népszerű és paraszti gyakorlatiassága nem fogott „hosszabblejárátú“ munkába. 1873-ban írta meg második énekét, de nem folytatja a megkezdett realista-naturalista népeposzt, hanem önéletrajzba csap át, s mint kiderül: az önismeretre való törekvés is groteszk figurához vezetett, önmagában is groteszk alakot szemlélt. Eppen ezáltal győz meg arról, hogy groteszk-ábrázolásának nagyon mély gyökere van: keleti, ázsiai örökség, jellegzetes ázsiai szemlélet. Az önmagába merült, a végtelen meditációban megtisztult ázsiai ember a mulandóság küzdelmeit, igyekezetét, arcait groteszknak látja. A „szent hegyről“, az öröklét lábától nézve: groteszk fítor az élet és a magasabb régiókba emelkedett keleti ember nem szánalommal szemléli a groteszk életet, mint a keresztény, hanem fölényel, bölcs megértéssel, s bizonyos közömbös megvetéssel. Nem botránkozik meg, nem ostoroz, nem kívánja megjavítani az embert, hanem tudomásul veszi a groteszk vonaglást, bizonyos mértékben talán gyönyörködik is benne. Arany néhány költeményében elemi erővel nyilatkozik meg az ázsiai groteszk életszemlélet.

A második ének is megtűzdelte lírai vallomásokkal, melyekben tiszta keleti „természetnek“ vallja magát. S azt is beismeri, hogy „czilicziomot“ visel: a paraszti élet vas-törvényeinek lerázhatatlan jármát. Elárulja, hogy Széchenyi kétségbeesése, belső drámája csapkod benne és a nihilizmus kísérti. De önéletrajzát is félben hagyta, pedig vázlatát elkészítette. A vázlat egyik része, a nevelő viszonya az úrnővel, talán gondosan takart szerelmi életének egyik epizódjába is bepillantást nyújtott volna. De önéletrajzának sikerében sem bízott.

A „Bolond Istók“ első énekének végén meglepő vallomással találkozunk:

*„Bányász a költő: hányszor kergeti
Mély föld alatt vakon a vak eret!
Bízzást elindul, hévvel követi:
Az egyszer elvész, meddő szirt mered
Eléje: s ő áll e szirtnél merőbben,
Sápadva színben, fogyva kedv s erőben!“*

Mégis a vakereket kutatta, ha pedig valódi érre buk-
kant, elriadt tőle, folytatta a vakerek kergetését. „Az utolsó

magyar“ őshazában maradt eleink sorsát akarja ábrázolni. Arany is rálépett Körösi Csorna Sándor útjára. A költemény eleje az uráli, hegyi magyarság életét, tiszta szabadságának, paradicsomi korszakának napjait ábrázolja. Megtalálta a magyarság egyik legeredetibb mesemotívumát, egyben mitikus élményét: az égbe nyúló „szent fát“, az élet fáját, melynek kérgére a nemzet törvényeit rótták, ez a fa Arany János egyik legtökéletesebb látomása:

*„Fönsíkon áll a nagy diói a,
Vész és idő ellen megóva,
Idő és vész dacára ép;
Annak körébe gyűlt a nép.
A barna törzs egy szirttömeg,
Mintegy a törzsnek folytatása,
Hová mély gyökerét beássá,
S a szétroppanástól őrzi meg.
Az ágak — egy élőfa mind,
Árnyékot messze földre hint,
Es még alatt szellő se jár,
Fenn zúg, köszöntget a sudár.
Ott fészket a turul, — lakása
Az égi felhők állomása; —
Ott még nem járt ledér suhanc,
Vagy élet nélkül lezuhant,
Mivel szent a fa és madár,
A nemzet-ág védelme, őre;
Jaj volna ott... a vakmerőre
Isten nehéz haragja vár!
Fenn zúg a lomb, himbál a galy,
De néma, veszteg lent az aly,
Szellő sem ing, fű sem neszel,
S mely a hegyormot ellepi,
Döbbenve vár a népezer,
A hallgatás oly ünnepi!
Mit zúg a lomb? a szent tető?
Szava kinek lesz érthető?
Szerencse bal? szerencse jó
Mi a nemzetre jőni fog?
S mit nyelve zeng, a millió
Midőn az éggel társalog?“ ...*

Arany látta az őskort, megnyílt előtte a mitológia, megjelent a népet vezérlő pátriárka „mély lelki tűzzel égő arc-cal“, „átvilágító izmokkal“, tehát átlényegült testtel, sudár szellemével, mely Isten közelébe nyúlt, — de a költő nem ismerte „visszarévüléseinek“ mérhetetlen értékét. Jó is, hogy költeményét félben hagyta, mert a gyönyörű mitológiai őskort, fennmaradt terve szerint, megint csak el akarta rontani „epikai hittel“, történelmi villongásokkal és adalékokkal, magyar—tatár harcokkal és szokványos naiv szerelmi bonyodalmakkal.

„Alföldi éposz“-t is tervezett, de csak előhangját írta meg, mely különben legmélyebb írásai közé való. Az égboltnak olyan elemi, nagyszabású élménye nyújtózik ebben a költeményben, amilyenre csak a sztyeplakó képes. A szabad horizont esztétikája ez a költemény, de a „népi történelem“ komor vádló képsorozata is, nyilván az „alföldi realizmus“ eposzának tervezte, de elriadt tőle. Az elszegényedett nemesi kortesről, társadalmunk egyik túlságosan hosszúéletű rákfénéjéről is eposzt tervezett, de abbahagyta. Azt írta meg inkább, ami megfelelt a korizlésnek, aminek tapsoltak Gyulai Pálék és a Szászok, amiért lelkesedett a közönség. A népszerűség távolról sem mint dicsőség érdekelte Aranyt, hanem mint realitás. Legnagyobb terveit földhözragadt gyakorlatiassága ölte meg.

Egyik költeménye „éjszakájáról“, „körmükkel keblét szorító“ álmairól számol be, s mintha a döblingi Széchenyi legmeggrázóbb vallomásait olvasnók. 1848-ban írta ezt a verset, már ekkor éppenolyan reménytelennek és szörnyűnek látta a magyar jövőt, mint Széchenyi István, csak Széchenyi az apokalipszis rémeit látta, Arany pedig hideg paraszti tekintettel: a valóságot, melyet a lázas álmok egyelőre eltakartak. De nemcsak országos gondok tették „rémessé“ Arany éjszakáját, hanem egyéni élete is: éjszaka töltötte rajta bosszúját saját zsenije, melyet napközben paraszti ridegséggel kordában tar ott, kegyetlen korlátok közé kényszerített. Saját szelleme lázadt fel életmódjának és életelveinek kegyetlen józansága ellen: vad álomképekkel, egyetlen látomásokkal. Arany élete: egy nagy költői zseni drámai küzdelme a szárnyait lenyeső, életét megcsonkító rideg paraszti életformával. Tudata természetesen nappal is küzdött szigorúan kispolgári, alacsony stílusú életmódja

ellen, mint egyik levelében panaszolja: felmondja a szolgálatot, mint nemes paripa a teherhúzásra való hajlamot. Arany persze betegséget látott ebben a jelenségben, mely tudatának tiltakozása volt és követelése hozzáillett élet-színvonalért. A költő azonban nem tudta megérteni saját lázadó hangját, nem merte jobb ösztöneire bízni magát, osztályának évszázados szenvedése, tömérdek csalódása, túlzott óvatosság és bizalmatlanság alakjában tört ki belőle. Életírói folyton idegbajával magyarázzák gyötrelmeit, holt idegbaja nem ok, hanem belső drámájának és talán titkolt testi betegségének okozata. „Az elveszett alkotmány“ költője még teljesen egészséges, hangjának nincsenek gát* láasai, zsenije szabadon tör előre; a költő még a vármegye urai ellen lázadó paraszt. A „Toldi“ írója azonban már a közhangulathoz simuló „bölcsharag paraszt“, mondanivalóit a sóvárgott sikerhez és ahhoz a közízléshez, közhangulathoz idomítja, melyet „Az elveszett alkotmány“-ban még elszántan ostromozott. Ekkor kezdődik meg az a belső konfliktus, melynek az idegbaj csak folyománya.

Arany János a 48-as vállalkozás sikerében éppen úgy nem hitt, mint Széchenyi István, érdekes, hogy a két véglet: a nagystílű katolikus arisztokrata és a vidéki kálvinista rektor mennyire találkozik ebben: Arany vakmerő nemesi kísérletet látott Kossuthék vállalkozásában. Forradalmi versei kényszerű stílusgyakorlatok, vagy átlátszó Petőfi - utánpótlások, azért írta őket, mert így kívánta az idő és a paraszt megszokta az engedelmességet. Fáradt, mindent látó és tudó szemével megmérte a márciusi lelkesedés értékét és könnyűnek találta. „Iszonyú kísértettel“ társalkodott, melynek „való“ a neve. „Füstalapra“ rakott légvárnak tartotta a 48-as hőskort és megkockáztatta a gondolatot, hogy a régi hatalmától és jobbágyaitól megfosztott nemesek keresik benne az újfajta politikai érvényesülés útját; a lappangó paraszti bizalmatlanság hangját a 48-as vállalkozással szemben egyedül ő ütötte meg irodalmunkban. Híres szatirikus eposzát, a „Nagyidai cigányok“-at sem okolja meg csupán a szabadságharc bukása miatt támadt fájdalom és elkeseredettsége. Csakis az írhatott így a bukott ügyről, aki legbévül nem tartotta a maga ügyének, éppen úgy, mint a minden felülről indult kezdeményezéssel szemben bizalmatlan paraszt. Ebben a költeményben groteszk hajlama is tetőpontjára hág.

Bizonyára benső kinszenvedéseinek köszönhetjük „révüléseit“, elfogadta ezt a belső gyönyört, mint a mákonyt, érintkezést talált a népi misztikummal és misztikus élményeit ki merte fejezni. Az „Ágnes asszony“-ban még „szigorú lélektani hitelt keres“, de a „Bor vitéz“-ben már feltűnik a népmesei éjszaka a maga teljességében, a kísérteties táj, a visszajáró halott. Legtökéletesebb darabja ezen a téren a „Tengerihántás“ és a „Vörös Rébék“. A „Tengerihántás“-ban egymás mellett lobog a két világ: a valóság és a rémes éjszaka, egymásba folynak és ismét elválnak, komor, reális életképek és révült látomások kergetik egymást. Aranyt a népi misztikum ihlette be a ballada igazi hangjába és rántotta biztos, epikus országútjárói a balladai mélység világába. Milyen utánozhatatlan eredeti paraszti látomással végződik a „Tengerihántás“, maga a költő fűz hozzá magyarázatot: „Mezön háló emberek sokszor vélnék magasan a légben felettök áthúzódó kísérteties zenét hallani; a daemoni zenészek valami nagy, kiterült ponyván repülnek tova.“ Égbolton lebegő, repülő ponyva! A révület és a realizmus utánozhatatlanul szép elegyedése.

A „Vörös Rébék“-ben is összeolvad a reális történet a mesével, a babonával, a népi misztikummal. A költő kétsoros, misztikus népmonda-töredékre lel, visszateremti a valóságot, melyből ez a két sor kinőhetett és föléje varázsolja a természetfölöttit, mely a valóságot uralja. Ilyenkor látjuk, hogy meg tudta volna írni a magyar Kalevalát, de nem bízott tehetségének tényleges mélységében, zsenijének teremtő jogaiban. Takargatta képességeit, paraszti óvatossággal mindig kevesebbet mutatott, mint amennyi volt. Nem mert betörni a szellemi életbe és fordulatot parancsolni, nem merte vállalni a szellemi harc nehézségeit, nem mert élni, négy fal között savanyodott, silány napi munkába, szerinte „hasznos foglalkozásba“ ölte erejét.

Közepes képességekkel megvert kortársai a „ballada Shakespeare“-jének nevezték, holott balladái az „Ágnes asszony“-tól, a „Tengeri hántás“-tól és a „Vörös Rébék“-től eltekintve, messze a népballada alatt maradnak. A Hunyadi-balladakörnek csak néhány darabja közelíti meg a valódi balladák izgalmát, inkább életképek, vagy elbeszélések. Az életképben ismét nagy volt Arany: a „Családi kör“ kristálytisztá idillje, a „Both bajnok özvegyé“-nek sötétbarna színezete és utolsó költeményeinek, az „őszikék“-

nek legszebb darabja, a „Vásárban“, ez a ragyogó életkép befoglalva az öreg költő áldásának melegségébe:

*Legyen is, legyen is megáldva e föld
Isten maga telke mint rég ezelőtt,
Mikor én is „mar kot hajtani“ kezdtem,
S nem sikerült, bár hogy s mint igyekeztem.“*

Életképeiből összefűzhetette volna az „alföldi eposz“-t, a táj és az élet szépségét, sirámát (1. a szegény jobbágyról“ szóló életképét), a magyar realizmus legnagyobb énekét.

Ha eleitől prózáirónak indul, ő lett volna első nagy realista regényírónk, ámde Arany másodrendűnek tartotta a maga nagyszerű mondanivalóját és nemzeti eposzunk hiányát akarta pótolni. „Lehetetlenbe“ fogott, mint korának számos nagy alakja. Prózáját mellékes teljesítménynek tartotta, de így is az intellektuális fegyelemnek és a formás szabatoságnak mintaképe. Irodalomtörténeti vizsgálatai mélyebbre szántottak multunkban, mint a század második felének parádés irodalomtörténetírása. „A magyar népdal az irodalomban“ című értekezése népiségünk irodalmi szerepének első nagyvonalú megfogalmazása. Végzete a prózában is tévútra vezette: milyen remek kritikákat, elmefuttatásokat írt a „Szászok“ műveiről, korának harmad és még alacsonyabbrendű termékeiről, a tűnékeny semmiről, de hiába fokozta le önmagát, zsenije átragyogott, mini a nap a ködön.

Az irodalomtörténet legnagyobb európai műveltségű költőnknek nevezte és méltán, Shakespearenek éppenúgy kongeniális fordítója volt, mint Aristophanesnek, de mélységes magyarságát, tiszta ázsiai alkatát nem vették észre. „Kelet népe“ benne mutatta meg leginkább művészi „hozományát“, örökségét.

A társadalmi regény

Eötvös József

1813—1871)

Eötvös József első regénye, a „Karthauzi“ szentimentális regényeink közé sorakozik, de nem sorolható a műfaj szokványos megnyilatkozásai közé; különös növény. Mindjárt a mű elején meglepnek leírásai, képalkotása, érzelmi áradásai; van bennök bizonyos zenei jelleg. Eötvös máinem dolgozott az érzelgősség füzereivel, terhes díszítőelemeivel, hanem ritmusra fogta az áradást, megtisztította, partok közé kényszerítette. Ezzel párhuzamosan szenvedés helyett lírai átérzés hitele jelentkezik soraiban.

Katolikus író, metafizikai távlat jellemzi, kilábolt a szentimentalizmus érzelmi mocsarainak és tócsáinak langyos fülledtségéből, a „Karthauzi“ az életből a szellem tiszta világába vonuló embernek a regénye, a „másik életnek“ becsordulása a mi életünkbe, a halál előtti órák felszámoló és átlendítő jellegének kiterjesztése egy ember egész sorsára. Metafizikai fény világítja be a regényt, néha a napfény erejével, máskor mint szelíd csillag, de minden sora felett ott pihen. A „Karthauzi“ tele van metafizikai elmélkedéssel; szentimentalizmussal oldott katolicizmusnak tekinthetjük.

Furcsa meglepetés, hogy érzelmes regényében menyire előrenyomul a társadalmi gondolat. Saját osztályáról, az arisztokráciáról már ebben a regényben megalkotja véleményét. Az arisztokrata zárkózottságot, gögöt és mértéket igának tartja; kibékíthetelen ellentmondásokat, romboló hazugságokat lát díszes köntöse megett. Mindenki megromlik ebben a regényben, aki közvetlen kapcsolatba

kerül az arisztokráciával: a polgárlány, a népfő és a fölkapaszkodott komornyiksarj. Tévedések, előítéletek és fölledt érzelmi drámák szövődéke a legfelsőbb réteg élete; egyetlen ember menekül meg hínárjából, a parasztfi; visszatér apái hitéhez.

A „Karthauzi“ érzelmi pácába Eötvös merész társadalmi regény csíráit lopta be; érzelmi és metafizikai hevületéhez társadalmi pátoszt elegyített. Formai és nyelvi fegyelemmel fékezte az érzelmek és a romantikus hajlamok rakoncátlan áradását, prózai magatartása hasonlít Bajzáéhoz, epikai képességei azonban messze maguk mögött hagyják Bajzát. Második regénye, „A falu jegyzője“ első művének méltó folytatása; a vetés megéri, az ígéretek kinyílnak. Második regényében méginkább előtör az elmélkedő tanulmányíró, a gondolkodó, mégis „A falu jegyzője“ az 1848 előtti korszak legnagyobb társadalmi regénye.

Eötvös óriási előnye minden kortársával szemben, hogy a vezető társadalmi rétegek életét bévülről ismerte, otthonos volt a titkaikban, hiteles és valószerű képet adhatott róluk, nem kellett romantikus túlzásokba csapnia, mint azoknak, akik kívülről szemlélték és elnagyolt ábrázolásukat romantikus díszekkel takargatták. Már a „Karthauziéban is megfigyelhetjük, hogy a francia környezetbe kelet-közép-európai figurákat helyez. Az öreg francia főnemes úgy elmélkedik a politikáról, akár Metternich; a fiatal arisztokrata gátakat nem ismerő szenvedélyei, gyakori idegösszeomlása, isteni lángjának és állati gerjedelmeinek birkózása, az elérhetetlen asszonyt istenítő szenvedélye: mintha csupa Széchenyi-életrajzból kiragadott részlet lenne. „A falu jegyzője“-ben pedig felvonul az egész magyar vezetőosztály: a hivatalából élősködő köznemestől kezdve a fáradt, dekadens, cinikus arisztokratáig.

Társadalomrajza megbízható; ez a szó illik legjobban rája. A tanulmányíró folyton megállítja a cselekményt és csaknem tudományos lelkiismerettel bizonyítgatja a maga igazát; hibája azonban erénye is: hitelt ad írásának. Kuthy Lajos merészebb megállapításait képzelgésnek minősíthették, Eötvöst azonban el kellett fogadni higgadt okfejtése, fölényes, de lelkiismeretes intellektualizmusa folytán. A tanulmány lassúbb léptű időmértékét alkalmazza regényében Eötvös József, de elvi megállapításait gazdag életanyaggal illusztrálja és bizonyítja. Néha azonban az illuszt-

ráció is tanulmányoszerű, így: a cifra külsejű magyar nemesi retorika ürességének és ellentmondásainak bizonyítására táblabírói „mintabeszédeket“ mondat.

Elbeszélő modorában van valami az emlékiró szabadságából és epikai kényelméből; nagyobb fontosságot tulajdonít az átélt életnek és saját emberi szándékainak, mint a műforma szigorúbb követelményeinek. „A falu jegyzőjében“ mondotta el írói hitvallását, mely nyílt szembefordulás a Kazinczy által hirdetett s Vörösmartyn keresztül Bajza támogatásával egészen a fiatal Petőfiig nyúló irodalmi felfogásnak. Eötvös a magyar irodalomban elsőnek vallja az írás elsőrangú társadalmi hivatását. Állást foglalt a nemzeti romantika föllengző világával szemben a társadalmi igazság nevében. Szociológiai mélységű realizmus hívőjének nevezhetjük, bár romantikus elemet és izgalmat is oltott regényébe, a kor egyik legerősebb irodalmi árnyalalának hatását ő sem kerülhette meg. Irodalmi hitvallása megérdemli, hogy szószerint idézzük: „A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit, ahelyett, hogy velők embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyébe elássa, csakhogy valamiképp csorbát ne szenvedjen; ki magas helikonáról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi stúdiumok tárgyát látja s míg a föld vérben áll s az egész emberi nem vajúadások között új életnek indul, virágokról s langy esti szellőről énekel; azt bámulhatjuk hideg magánosságában; irigyelhetjük; tisztelet s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse. De ha a költőtől, ki nemes emberi cél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is feláldozá, tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, mellyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy e munkával ön dicsőségére kevesebbet, de embertársainak haisznára többet tehet.“ Társadalmi osztályaink életformájának, gondolkodásmódjának és érzületének merev elkülönülését, egymással való ellenségeskedését, az állandó belső társadalmi háborút és sebeinek hallatlan elmérgesését Eötvös József fejezte ki nagyvonalúan. A magyar

társadalom szerkezetébe mélyebben pillantást vetett mindenkinél s tapasztalataiból a legtöbbet merészelt közölni; írói hitvallását makulátlanul teljesítette.

A főrendet erkölcsileg beszámíthatatlan rétegnek tartotta; legjellemzőbb vonásának a fölényes cinizmust vélte, Észrevette, hogy a nemesség a főrendek fölényes osztályharca helyett elkeseredett, közelharcszerű osztályküzdelmet folytat a nép ellen. A nép pedig és mindazok, akik melléje állanak, hiába próbálnak a legnemesebb eszközökkel küzdeni, áldozati bárány, vagy üldözött vad lesz belőlük. Igen jellemző, hogy Eötvös Violának, a jobbágnak, társadalmi tragédiájával párhuzamosan ábrázolja Tengelyinek az osztályából kihullott nemesnek ugyancsak tragikus sorsát; a népi gondolat mindkét pólusának végétét tisztán látta. Viola lázadása és Tengelyi tiszta, szívós harca egyazon igazságnak fellobbanása, ha időnként látszólag ellentétbe is kerülnek; ennek a látszólagos ellentétnek is társadalmunk beteg szervezete az oka: az egyiivévalók nem bírnak összeforrani.

Eötvös regényén látszik, hogy a retorika hazájában vagyunk, fölötte jelentékeny részt foglal el benne a szónoki beszéd, a politikai párbeszéd, a vita; a szónoki hév csíholja ki alakjaiból a politikai és társadalmi eszméket. Néha mintha Kölcseyt hallanók s a reformer szónokokat, amint konok, korlátolt mezei tuskók és cinikus, diplomatikus nagyurak részvétlen arca előtt viaskodva elégetik magukat. A hívó Eötvös előtt is meg-megjelent egy pillanatra a Kísértő, hogy minden hiába, mintha Ady panasza csendülne fel jóelőre. Az arisztokrata főispán a maga cinikus fölényével ezt mondja titkárának Tengelyiről, a falu jegyzőjéről: „Mondja, hogy Magyarországon sehová sem való“; a XX. század elején ugyanezt állapítja meg Ady Endre önmagáról és szellemi hozzátartozóiról.

Eötvös a magyar életformák egész szociológiai tartalmát látta, ismerte; nem volt hozzá fogható szempár több e hazában. Látta a betyárság két rétegét: az elkeseredésében betyárrá forradalmasodó parasztot, aki néphössé emelkedik és a kétlaki életet élő, mindenre kész, erkölcsi nihilizmusba csúszott úri betyárt. Jóidőre megfosztotta romantikus jellegétől a betyárságot, mint az egész magyar életet. A regényt szociológiai gondolkodásunk megalapozásának szolgálatára próbálta szoktatni. Ezért kelt ki a nemesi pá-

tosz, a magyar szellemi mánornak e vinkója ellen, mellyel azok élnek, akiknek „semmi sem természetes“ és „semmi helyén nem áll“. „A falu jegyzőjének“ írója elvet minden sallangot, szellemi világosság és tudatot gyarapító erő akar lenni.

„A falu jegyzője“ második kötetének jelentékeny részét Violának, a betyárrá üldözött parasztgazdának pere foglalja el. Eötvös az örök paraszt-pert írta meg, annak a lázadónak a sorsát, „kinek már minden más jobb“. Viola forradalma kényszer, emberi öntudata lázadásba menekül, hogy a teljes megsemmisüléstől és a végső lealacsonyodástól megóvja magát, de betyár létére is erkölcsi és emberséges lény marad s éppen ezért, kimagasló emberségéért üldözi oly kérlelhetetlenül a felette álló réteg, melynek biztonság-érzetéhez tartozik, hogy rajta kívül csak szolgák népesítsék be ezt a földet. Eötvös jól látta népünk mérhetetlen önérzetét és emberséges természetét, mely még forradalmi hevületében sem torzul el, hanem megmarad és lépten-nyomon megnyilatkozik. „A nővérek“ című regényében pedig mintegy ellenképül nagyszerűen megrajzolja a kaotikus agyú, démonikus szenvedélyekkel terhelt, vadul elfogul! és ideglázban tomboló forradalmár típusát.

Eötvös regénye megdönti a vármegye nimbuszát; nem az alkotmány bátyjának, hanem osztályérdek és klikkuralmak televényének tartja. Eddig csak a gravámenes ós alkotmányt védő vármegyét láttuk, melynek különben ilyenemű szerepe vitathatatlan. Eötvös azonban leleplezi a vármegye „másik oldalát“, szociális szerepét, még pedig a nyugati, szabad polgári gondolkodás szemszögéből nézve. Igen érdekes megfigyelnünk, hogy báró Eötvös József társadalomszemlélete sok tekintetben mennyivel előbbre járt az alulról jött Kuthy Lajos társadalomszemléleténél. Kuthyban a mai középosztály társadalomszemléletének őst fedezhetjük fel: a zsidókérdést fontosabbnak tartja a népi kérdésnél és a zsidóság térfoglalásától elsősorban kiváltságos rétegeinket félti; Eötvös a népnek és a véle közöséget vállaló szellemiségnek sorsán aggódott.

Eötvös József a magyar irodalom egyik legelőkelőbb szelleme a szó legjobb értelmében. Humora mértékletes és nemes, satírája gyors, mélyreható, de elegáns vágásokkal dolgozik, nem kéjeleg a sebben, az áruló nyílásban, melyet pengéje nyitott. Éles szavakkal fordult a szokványos ne-

mesi pátosz ellen, de neki is volt pátosza, nemes, tiszta, mint a szökőforrás. Az ő pátosza a tényleges társadalomból „kivonulók“ manifesztációinak beillő bátor vallomása. Társadalmi szándékai szigorú erkölcsi forradalom igényeivel elegyednek. Eötvös páratlan belső tisztasága és nemesége hiányzott Kuthyból, aki különben is inkább csak nézte a magyar életet, Eötvös pedig szinte stigmává szenvedte.

Igen érdekes nyilatkozatot hagyott a magyar irodalom és a politika viszonyáról is: „Egyik legnagyobb nehézsége minden magyar tárgynak — s ez talán oka, miért választják íróink annyiszor a külföldet történeteik színelvéül — abban fekszik, hogy alig találhatunk olyat, mely alkotmányos kérdésekkel a legszorosabb összeköttetésben nem állna. Nálunk a politika valóságos mindennapi kenyerünk, mellyel mindenik él és sok, kinek más eledele nincs, néha gyomrát is elrontja; nincs tárgy, melynek megértésére államtudományi ismeretekre szükség nem volna s nem szólhatok például főorvosomról anélkül, hogy Taksony megyének alkotmányos állásáról említést ne tegyek. Tudja mindenki, hogy a főorvosnak ki által történendő kinevezése megyei szerkezetünk kontroverz kérdései közé tartozik. Azt hiszi talán valaki, arról foly a vita: vájjon a megyei orvosok a magyar egyetem orvosi kara vagy az ország főorvosa által nevezetessenek ki? Isten ments meg! Megyei autonómiánknál fogva csak a főispáni kinevezés s a tisztújításon történő választás között lehet kérdés, « ennek eldöntése annyival nehezebb, mennyivel bizonyosabb, hogy igen sok magában józan ember lehet a világon, ha az egyikre oly kevés okot talál, mint a másikra. Midőn a jelen főorvos előde meghalt. .. a főispán azonnal egy igen kitűnő fiatal embernek ígerte e hivatalt, kinek minden tekintetben jó konzervatív elveit ismeré, ki tanári oklevéllel bírt, öt esztendeig egy úri házban mint nevelő szolgált s magát ez idő alatt igen kitünteté.“ Eötvös fejezi ki először, hogy a politika egy társadalmi réteg érdekeit szolgáló móló és egész életünkre, szellemünkre kíméletlenül ráfekszik. Mindenből politikai, helyesebben: hatalmi kérdést esinálnak, ennek köszönhetjük, hogy a politikából óriási csatorna lett és szennyes, kíméletlen hullámai egész életünket fenyegetik. Ez a tény legsúlyosabb alkati hibáink közé tartozott és Eötvös elsősorban alkati hibáinkkal viaskodott; a legnehezebb föladatot vállalta.

A Dózsa-forradalomról szóló regénye, a „Magyarország 1514-ben“, társadalmi távlatának természetes kiszélesedése. Annyira elmélyült benne a társadalmi gondolat, hogy a magyar történelem szociológiai vizsgálata is esedékessé vált. Vörösmarty „Zalán futásával“, a „régí dicsőség“ tárogatózásával harangozta be multunkat. Arany Dózsa-eposzon gondolkodott és végül „ékes mesét“ írt „Toldi hűségéről“, Eötvös Dózsa György vállalkozásában látta a magyar múlt legkiemelkedőbb társadalmi eseményét; írói morál tekintetében következetesebb és bátrabb volt, Petőfit kivéve, valamennyi kortársánál. A történelmi regény kevésbé sikerült Eötvösnek, mint a korszerű társadalmi regény. A hosszú szónoklatok és a tudós aprólékosság sehogyan sem illik a lázas, gyorsütemű tárgyhoz és folytonosan „holl vízzé“ terpeszti a regény folyamát. Aprólékosan teljes történelmi hitelre törekedett; törekvése sokkal inkább a tanulmány útjára kényszerítette, mint többi regényeiben.

Érzelmi naivitása is ebben a művében jelentkezik legelősebben. A Dózsa-vállalkozást megelőző nagy koráramlatokat, így a laikus vallásosságot, nem méltányolta eléggé. A forradalmárságot föllengző érzelmi okokból származtatja, csalódott szerelmekből, vagy filozófiai borongásból; biztos keze, mely a jelent olyan tökéletesen ábrázolta, egyszerre eltéved. Túlságosan nagy szerepet juttat ebben a művében a szerelmi bonyodalmaknak, holott annakidején a társadalmi bonyodalmak gyúltak ki és perzseltek föl mindent. Eötvös is örökölte bizonyos mértékben a szentimentalizmust, de öröksége többi regényében alig észrevehető, mert szervesen hozzátartozik az ábrázolt a korhoz, a XVI-ik századba ültetve azonban bántó ellentmondásként kikíváncozik a regényből. Eötvös Dózsa történelmi súlyát sem látta, nem bírta, — legalábbis regényének elején — akkora odaadást szentelni neki, mint Violának. Igen érdekes, hogy Dózsa alakjába beolvasztotta a Toldi-mondát; midőn először lép a királyi udvarba, léha apródok gúnyolják, akár az öreg Toldit. Dózsa csaknem Toldi szavaival dörög rájuk. Eötvös Dózsa forrásvidékét kutatta, genezisének titkán töprengett, de messze feküdt tőle a Dózsa-sors, nem bírta annyira megérteni, magáévá tenni, mint korának figuráit. Azt se feledjük, hogy Dózsa a néppel összeforrott kurtanemességéből jött; Eötvös ezt a réteget ismerte legkevésbé.

A „Magyarország 1514-ben“ eleinte kiábrándító mű.

Minden forradalmi lépést egyéni okokra, személyi összetűzésekre vezet vissza. A népben csupán kezdetleges szellemű, hiszékeny, egyszer kísértetiesen elragadtatott, más-szor pánikba fúló tömeget szemlél. Homályos körvonalakkal, elnagyolt színfoltokkal dolgozik. Mészáros Lőrinc nagy intrikusként jelentkezik és a habozó Dózsát erőszakkal rántja be egy elhamarkodott történelmi vállalkozásba. Eötvös nem látta, hogy a vállalkozást milyen mély történelmi és szellemi erők készítették elő és kirobbanása megfellebbezhetetlen történelmi parancs volt. Eötvös szentimentalizmusa erőszakoltan befurakodik a XVI-ik század kemény testébe, a villámgyorsan pergő, véres események közepette folyton kisüt a hold, a hősök szerelmi drámának és idilleknek áldoznak bonyolult intrikákkal, hosszadalmas ömlengésekkel.

A regény folyamán azonban belemelegszik az író, elsősorban akkor, midőn a vezető rétegek emberi természetéről és politikai magatartásáról van szó; ilyenkor elemi erővel törnek fel mély élményei. Az ellentétes érdekek által vezérelt, egymást kölcsönösen megvető oligarchiában nem lát más közösséget, mint a nép még nagyobb fokú megvetését, összecsapásuk, kíméletlen „kitörésük“ II. Ulászló, az árnyékkirály előtt: az „úri magyarság“ sub specie aeternitatis. Csupa vadul lobogó indulat, pattanásig feszült szív és elme, fegyvelmezhetetlen egyéni elszántság; elhatalmasodott kis kánok fortyogó gyülekezete. Az író ihlete művének írása közben melegszik fel, műve távolról sem egyenletes melegű munka, de lassanként még a kor népi lelkületéhez is közelebb férkőzik. Igen érdekes, hogy a népet is csak szónoklatokon keresztül bírja jellemezni: előáll a lázadó paraszt és hosszú szónoki beszédéből ömlik a népsors. Sejtette Eötvös, hogy a magyar retorikának mélyebb jelentősége is van és el nem mondott magyar dráma nyugtalan-kodik benne? Eötvös műfajok határmesgyéin bolyongott: a tanulmány epikává színesedett műveiben, a retorika pedig drámai hanggá súlyosodott.

Társadalomszemlélete lassú ütemben bontakozik ki, eleinte csak fényjeleket ad, később elemi erővel kigyúl. Eötvös állapítja meg először, hogy nincs magyar nemzet, csak szétépett darabok, egymástól végképpen elszakadt osztályok, min! írja: „nemzetrongyok“ vannak. Közbevetett elmélkedésben a nemzeti függetlenség bukásáért az

arisztokráciát teszi felelőssé: „A magyar arisztokráciának, mint a római imperátoroknak, Isten talán megadja majd Tacitusát; ennek tiszte leendő, az ország közdolgairól szólva, méltó ecsettel festeni a kort s azon férfiakat, kiknek vétkeiért a magyar a független nemzetek sorából kitöröltetett“. Mihelyt egy-egy ilyen merész társadalomtörténeti igazság lámpáját meggyújtja, alakjai is élesebb, határozottabb körvonalat nyernek, a meggyújtott fény bevilágítja társadalmi egyéniségüket. Az író eleinte hosszasan topog egy-egy alakja körül, méricskéli, új és új szemszögből nézi, de lassanként rátapint a lényegére. így történik Száleresivel is a parasztforradalmárokhoz csatlakozott, polgárral, midőn a véres események hatása lerombolja benne a társadalmi „ráépítést“ és fölszabadítja mély örökségét. Regény-közben Mészáros Lőrinc alakja is megnő: az Alföld homokdombián áll, viaskodik, mint az Ember Fia az Ola> fák hegyén, kétségek és vakmerő remények gyötrik, megfogon benne a jövő: a népállam látomása, vörös-fekete dühök paskolják, majd tiszta izzásban terek és idők fölé emelkedik: látja az igazság ezerszer elbukó és újra kitavaszkodó sorsát. Mészáros Lőrinc a mű elején mint meghasonlott lelkű intrikus jelentkezik, később hőssé nő, a regény végén pedig eszmévé tisztul. Tgy történik Dózsával is. Eötvös elfogadja Taurinusnak, a humanista költőnek ferde hagyományát, dorbézoló paraszti Sardanapalnak ábrázolja a parasztvéért, de a halál kapujában levet a parasztkirály magáról minden salakot és vakító szépségű néphőssé tisztul.

Eötvöst nem osztály-öntudat állította a nép mellé, hanem emberi igazságérzése. Humánus szemlélete elfogulatlanná és tárgyilagossá tette. Nem egyoldalú társadalomszemlélet alapján tákolta alakjait, hanem felvonultatta a maga valójában az egész emberi „erdőt“: a szálfákat, a bozótot, a tiszta sarjakat és az átmeneti lényeket. Megkísérelte a társadalmi forradalom lélektani megvilágítását és bár kísérletének eredményei egyenetlenek, de feladatát mindig a legmélyebbről fogta fel.

A magyar felvilágosodás útja kettős volt: bölcselkedő és társadalmi. A társadalmi felvilágosodás csíráit jóelőre eltaposták, a bölcselkedés pedig Bessenyeiben keleti nihi-HzmiKssá mocsarasodott. A vérmezei halottak a felvilágoso-

dásból társadalmi világosságot akartak csinálni: országot és nemzetet; álmuk Kölcseyben és Eötvösben folytatódott.

Eötvös működése széles területen szóródott szét: tanulmány, regény, elbeszélés, vers, dráma, minden műfajt megpróbált, egyiknek természetét átültette a másikba, mert szabad, nagyvonalú forma után törekedett, melybe minden emberi mondanivalója belefér. Előtte költői „iskolák“ és igyekezetek serege erőlködött, hogy egy-egy szigorú műfajba beleszorítsa magát, Eötvös önmagunkra szabta a műfajt, társadalmi alkatunkra, lelkünkre és a feladatokra, melyeknek teljesítését követelte a kor. Átérezte az idő igényeinek egyetemét és írói erkölcsi tiltotta, hogy részletfeladatokba merüljön, mindent vállalt, mindent bele akart menteni műveibe. Szintetikus szándéka mindenesetre jelentősebb, mint megvalósult művei, ez azonban mit sem von le jelentőségükből. A régi emlékirók az élet emberi értelmét, magyarázatát keresték; Eötvös ezt a szándékot megtoldotta a XIX-ik század uralkodó eszméivel, a szegény magyar föld fölé oda teremtette a csillagokat. Nem alkotott „tisza műfajt“, hanem tiszta emberi megnyilatkozást, tökéletes kibontakozást keresett a műfajban.

A forradalom után írta a „Növerek“ című regényét, melyben kissé visszakanyarodott a „Karthauzi“-hoz, az „érzelmek iskolájához“. Társadalmi hitéhez azonban itt sem lesz hűtelen, hanem tovább építi: éppen ebben a művében fejezi ki, hogy a nép lelkét merőben más élmények irányítják, mint a fölötté álló rétegeket s az „elfinomodott“ réteg visszafojthatatlan válságainak romjain a nép marad meg és azok, akik „néppé“ tudnak válni. Az író azonban nem esik egyoldalú népimádatba: a termelő, eredeti életformáját betöltő, az emberiséget tápláló nép mellett észreveszi lehulló elemeit, felszínre kapaszkodó züllött töredékeit s regényesen izgató, de szociológiai hitelű képet fest az utóbbiakról is. Olyan szociológiai realizmus él művében, amint hiába keresünk szépirodalmunkban. Észreveszi a parasztság tagozódását is és már arra a megállapításra jut, hogy a parasztság kebelén belül keletkezett osztályellentétek keményebbek minden más társadalmi ellentétnél.

Élete végén meg akarta írni a „XIX-ik század báróinak“, az átvészelt feudális rendnek és az új pénzarisztokráciának regényét, de csak töredéket hagyott reánk. Társadalmi szemlélete együtt nőtt az idővel, folyton fejlődött. A

kiegyezés korszaka azonban csak ünnepelte Eötvös Józsefet, díszhelyet adott neki, de életművének nagyszerű anyagát, mint megannyi mást, kihagyta a 67-es Magyarország épületéből,

Jókai Mór

(1825—1904)

Sem előtte, sem utána nem jelentkezett irodalmunkban ekkora szabású termékenység. Aki egy-két, főként kötelező olvasmánynak előléptetett művén keresztül közelít világába, eltéved az őserdőben, esetleg kopasz csúcsra kapaszkodik, vagy képeslapokra emlékeztető panoráma tárul eléje. Az eltévedés okát azonban ne Jókaiiban keressük, hanem gyűlölködő kritikusaiban, akik Gyulai Pállal az élen, mind abba a hibába estek, hogy nem akarták alkalmazni a Jókainak járó mértéket s nem kalauzolták az olvasót Jókai igazi világába, inkább tévútra vezették. Így lett Jókaiból a magyar kritika mostohagyyermeke s ezért kötelességünk igazságot szolgáltatni a nagy mesélőnek.

A Kritika általában Keményt játszotta ki ellene s a Kemény—Jókai párhuzam mindig az előbbi javára ütött ki, holott igen sánta: olyan, mintha a tengerszemet a tengerhez hasonlítanók. Jókainak tengerszemei is vannak, de ezenfelül ő a „minden“. A magyarság csak népköltészetében tudott annyi életanyagot és élmény tömeget összehordani, mint Jókai Mórban. Jókai a későn érkezett magyar Homérosz, a sokáig búvópatakként lappangó és a XIX-ik századba beáradó magyar ősköltészet. Ő az igazi „naiv eposzunk“.

Miben keressük az ellenséges kritikán kívül Jókai tartós és igaztalan lebecsülésének okát? Elsősorban a közoktatásban, mely néhány távolról sem elsőrangú jelentőségű Jókai-regényt nyomott előtérbe, elsősorban az „Új földesurat“, másodsorban pedig Jókai epikájának tagadhatatlan gyarlóságaiiban, helyesebben: e gyarlóságok még gyarlóbb kipécézésében. Jókai egyenetlensége a mértéktelenül gazdag alkotóerő jellegzetes vonása, mint a természet, virágot és dudvát bőségesen termett, elég gazdag volt ahhoz, hogy remekművek tömege mellett kísérletek tömegével rakja meg a világot.

A kékszemű költő a támadások szünni nem akaró s folyton egyhangúbb dobpergése közben mosolygott, teremtett és legfeljebb szelíd „bocsánatot kérő“ védekezést írt művei elejére vagy végére. A természetet sem zavarja, hogy mit beszélnek róla. Hosszú élet is fölötte rövid arra, hogy világot fejezzünk ki, de Jókainak sikerült ez a reménytelennek tetsző feladat. Fanyalgói ma sem bocsátják meg, hogy világa miért nem áll csupa hegyből, vagy csupa síkságból, — a bírálók ízlése szerint. Hiányolják például, hogy a magyar társadalmi mondanivalót elharapta, holott bennfoglal-tatik műveiben, de mint egy egész világ megfelelő helyre tett alkotórésze.

Kifejezőmódja eleinte a kitörés, később a szelíd, nyugodt áradás volt. Keletkezése és életműve szervesen összefügg a magyar szellem vulkánikus korszakával, — a XIX-ik század elején keletkeztek ezek a vulkánikus rengések és í 848-ban adták ki legfőbb erejüket. Jókai kezdetben „márciust“ okádott, majd az elkeseredő és megsavanyodó március savával marta a „nagy idők“ tragikomikus pojácáit. Azután vérbe fült és megdermedt a magyarság egyik legnagyobb szabású történelmi kísérlete, Jókai itthon bujdosott, nem hagyta el a hazát, megtartotta őt optimizmusa, mely minden bizonnyal győzhetetlen szellemének magzat mozdulataiból táplálkozott, ösztönösen érezte, hogy az ő alkotóerejét nem töri meg semmiféle történelmi fordulat és csakugyan: nemsokára a márciusi láva helyett, nagy folyókra emlékeztető szelíd áradás indult útnak belőle.

írói magatartása, alkotóerejének természete egyedül a népköltészethez hasonlítható. A népköltészetnek az életbe, a világegyetembe vetett hite, naiv hőskultusza, kozmogóniai naivsága, az életet és az álmot, a valóságot és a mesét egybebűvölő ereje, bőmedrű mesélő hajlama, balladai komorsága, búbájossága, tömör szenvedélyei: benne találtak hívőre és gazdára. Neki nem kellett „gyűjtenie“, csupán „rendeznie“ s rendezte is, több és kevesebb szerencsével a mérhetetlen anyagot, a magyarság kifogyhatatlan élménytárnáit.

Mikor 1849-ben minden összeomlott, nem ejtették kétségbe a romok, nem fonnyadt romok felett borongó árnyékká, — termő egészsége, akár a népe, azonnal talpra ugrott. Bárminő villámok és viharok kínozták ágait, törzse ép maradt. A szabadságharc gondolatát átmentette a söté-

tedő időbe és kiszélesítette: a politikai népszabadság helyett a magyarság elsüllyedt, elfojtott élménytárnái szabadultak fel benne. Egyetlen kortárs volt, akin 1848—49 csődje nem hagyott tragikus nyomot, — Jókai vállalta a kiegyezés felemás korszakát, de időtlen régiókba, mitológiába tudott menekülni vígasztalansága elől. Csak irigyei és felületes szemlélői láthatnak magatartásában gyengeséget, e látszólagos „gyengeség“ az ösköltészet egészsége.

A realista-naturalista kor nem értette, nem is érthette Jókai mitológiáját. A mitológia legjellemzőbb tulajdonsága, hogy életérzésünk nem reked meg az élmény fogható valóságában, hanem a való élmény azonnal kozmikus és természetfeletti kapcsolatokra talál; a kötött kemény korlátok és zárt törvények kalodájába zárt élet egy magasabbrendű, tisztább világ szabadságára emlékezik. A mítosz a való élet reménytelenségét kozmikus és emberfeletti egyensúlyba menti. A népmese legjellegzetesebb vonása a Rossz és a Jó elkeseredett, örök harca. A Rossz a valóság élményeinek gyűjtőedénye; a Jó: a megmentő mítosz, az elnyomott nép örök vágyálma és hit az igazabb, tisztább világ törvényeinek győzelmében. A népmesei Jó és Rossz harcán épül a nép igazság-vallása, az igazság végső győzelmébe vetett törhetetlen hite; Jókai a népmeséből az irodalomba mentette ezt a mítoszt és vallást. Minden regénye mélyen a valóságban gyökerezik és merészen a mitológiába ível; az ívelés mindig szép és megható, mert Jókai a népköltészet szent naívságát is örökölte.

Első regénye, a „Hétköznapok“, rémregény éppen úgy, mint bizonyos mértékben „rémregény“ „A falu jegyzője“ és a „Hazai rejtelmek“ is. A rohamosan fejlődő magyar regény torz életre és eltorzult lelkekre talált s élményeibe belekeverte a maga emberi felháborodását, mint Eötvös, megindultságát, mint Jókai, merész társadalmi gondolatait, mint Kuthy. Jókai első regénye még csak rendkívüli képzelőerejéről, buja leíróképességéről és gazdag nyelvéről tudósít. Annál meglepőbb, hogy a fiatal író nemsokára, 1848—49-ben milyen puritán köntösben jelentkezik.

A második Jókainak, a „márciusi“-nak „Forradalom alatt írt művei“ csak jóval később, öregkorában jelentek meg. Azt írja gyűjteményének előszavában: „Soha úgy írni, miként akkor, nem tudnék többé, — soha úgy érezni a leírottat, úgy visszaadni a szív igaz keservét és örömei, és

soha oly bátran kimondani azt, amit gondoltam“. 1848—49 Jókainak teljes írói felszabadulást jelentett, nem írt „allegóriákat“, nem oldotta élvezhető szirupká műveit, nem kellett a jelenvaló fájdalokat történelmi köntösbe bujtatnia. A szabadságharc elején a „szenvedély szilajságával“ szolgálta a forradalom ügyét, távol a csatatérről, a politika és a hírlapírás berkeiben. Csakhamar súlyos csalódások érték, rá kellett ébrednie a forradalmi politika tévedéseire és visszaéléseire. Ezek a lesújtó élmények újabb fordulatra kényszerítették az érzékeny „műszert“, Jókai Mórt és most már „a meggyőződés elszántságával, az önfeláldozás bizonyosságának komoly tudatával“ szolgálta a magyarság ügyét. A márciusi Jókaiiban a Petőfi-tűz égett, az egyén feletti nagy szenvedély, de a leglázasabb napokban írt cikkein is átüt higgadt realizmusa. Egyik röptében készült cikke, a „Gongrév rakéták“, melyet a forradalmi fiatalság klubjának megbízásából írt, társadalmi osztályainkat jellemzi félelmetes realizmussal: „A polgárság vétke az, hogy a nemesseget szereti előjogaitól megfosztva látni, de saját előjogait a néppel megosztani nem.“ A nép: „azt hittük, hogy népünk van; pedig nincs. A földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen fogalom e szó: „haza“. Még most is az: szabadságáért akárki más iránt háládatos, csak hazája iránt nem“, — Jókai látta a szakadékot a nemesség és a nép között s azt is látta, hogy ezt a szakadékot 1848 sem tudta betemetni. „A haza üdvére népet kell teremteni“ — fejezi be cikkét, tehát március legmélyebb szándékát képviseli. A márciusi láz azonban csakhamar lelohadt benne Debrecenben, ahol az oda menekült fiatal magyar parlament testén olyan fekélyek jelentkeztek, melyek egy öreg parlamentnek is díszére váltak volna. Visszaéléseket, fenyegető terrorizmust, erőnk túlbecsülését, vészes órákban apró pepecselést tapasztalt Jókai Debrecenben és megtanult reálistan nézni. Realizmusa széles távlattal rendelkezett: vérbő nacionalista álmok helyett széles ölelésű keleteurópai alkotmányt ajánlott: „mely mindenkié, ki ez ország földén lakik: magyar, szláv, vagy oláh; óhitű vagy protestáns; úr vagy szegény“. Félelmetes sorokban leplezi le az arisztokrácia örök önmentő politikáját: monarhisták, de „nem elvből, hanem félelemből“. A következő sorokban azonban a republikánusokra csap: „Ezek republikánusok, nem elvből, hanem mulatságból“. A fiatal magyar forradalom lehangosabb és

legelfogultabb politikusi azt hitték, hogy a mi kezdeményezésünkre átalakul Európa, az „Esti Lapok“ Jókai-vezércikkei hideg zuhanyt bocsájtottak a fejükre: „az európai háború ugyan igen szép dolog, de nem úgy, hogy Magyarország viselje a perköltségeket“. A realista Jókaiából szökőforrásként tört fel a satíra. Már nem rohan a lelkes, zavaros árral, hanem ellenáll, bírál, támad. Satírájába jókora adag humor vegyül, így emberségesebb, elviselhetőbb lesz. Satírája „A gyémántos miniszter“ című regényében sűrűsödik művé; olyan ez a regény, mintha Tolnai Lajos írta volna: félelmetes írói leleplezés a díszes retorikába csavart politikai silányságról, a nagy történelmi vállalkozás elősdi hadáról.

„A gyémántos miniszter“ irodalmi útját nem folytathatta Jókai Mór, a pörölycsapás gyorsaságával és kíméletlenségével jöttek az események. Világos után Jókai is bujdosásnak indult, de itthon bujdosott: írói sorsa ezzel eldőlt. Ha Párizsba menekül, mint a fejében forgatta, termékenysége és alkalmazkodó képessége bizonyára egykettőre ismert íróvá teszi. A francia légkör mindenestre „A gyémántos miniszter“ íróját növelte volna meg. Jókai azonban itthon maradt, ennek két oka volt: az egyik patriotizmusa, már a forradalom alatt írt cikkében bejelentette, hogy semmiféle eszme sem drágább neki a honi földnél, melyen bárminő sors árán is meg kell maradnunk, — a másik ok felesége, Laborfalvy Róza, aki jóval idősebb volt nála és akinek szerepében a hitves és az anya vonalai összefolynak. A puha, naiv Jókainak szüksége volt egy keményebb, gyakorlatiasabb társ vaskezére; Laborfalvy Róza pedig nem engedte ki védőszárnyai alól, nem akarta a politikai szabadság íze után az egyéni szabadság ízével is megismertetni, tudta, hogy ha egyszer szárnyra bocsátja, akkor végképen elrepül. Elhagyott faluba vitte rokonaihoz, akik úgy vigyáztak rá, mint a nagybácsi a nyaraló deákra. Felesége közben amnesztiát eszközölt ki neki és visszaopta az irodalmi életbe. Laborfalvy Róza szerepe egyideig kitűnő hatást tett Jókaira, annál kedvezőtlenebb lett később, midőn a megöregedett feleség a fiatal és sikere tetőpontján álló író elzárta az élettől, megakadályozta, hogy közvetlen élmények táplálják képzelőerejét. „A gyémántos miniszter“ minden sora étellel és vérral telített; későbbi műveiben már papírosfigurák is akadnak, átlátszó valószínűtlenségek halmozód-

nak, a képzelőerő olykor bravúrmutatványokat végez és itl-ott mesterkéltné világ vázai meredeznek. Ennek oka első-sorban abban keresendő, hogy az író nem élhetett, szelíd-sége nem tudott megbirkózni a vénülő feleség börtönöri keménységével. A végzet elől nem lehet elbújni: Jókai nem ment száműzetésbe, elkerülte a börtönt és a bitófát, nem sorozták be cserepárnak, de börtön lett az egyéni élete.

Jókai itthon maradt; teljesen a hazai föld formálta olyanná, amilyen. Komáromban született, a régi Magyarország egyik legszínesebb, legélénkebb gócéban. Még nem voltak vasutak, utaink pogány elhanyagoltságba ragadtak, a Duna volt az ér, mely Magyarországot a nagyvilággal összekötötte. Kikötőjéből indultak a hajók megterhelve Kelet felé és kikötőjébe jöttek másnemű terhekkel vissza. Kereskedő-dinasztiák virágoztak, melyeknek tagjai hosszú titokzatos utakra mentek a Dunán. Ipara nőttön-nőtt; kávéházaiban tőzsérek, kufárok és hajósok futták a füstöt. Gazdag volt Komárom, állandóan sok pénz forgott benne, víg élet folyt, epikureus bőség *virágzott*, virultak az egyéni-ségek, a szenvedélyek. A városban képviselve volt az egész ország: a gazdag kereskedő polgárság- az előkelően visszahúzó-dó megyei nemesség, az ipart űző puritán kispolgár-ság és a kékruhás módos parasztság. Ott volt a sziget, mely-nek buja, gyümölcsös magányába húzó-dhatott a fiatal író, hogy a városban magába szítt életet képzelete tovább göngyölíthesse. A szabadságharc bukása után nagy úr támadt Jókai szellemében, de nem kellett kétségbe esnie, mert csak-hamar vigasznak és táplálónak fölmerült ez a világ. Sok más műve mellett két fölötte jelentékeny regénye, az „Aranyember“ és a „Tengerszemű hölgy“ ebből a komá-romi humuszból táplálkozik.

Komáromi gyökerű regényei azonban távolról sem csupán édes emlékekből készült káprázatos keleti szöttesek. Az „Aranyember“ különösen alkalmas arra, hogy Jókai írói modorát megvilágítsuk és világának mélységet meg-mérjük. A regény váza valóság, régi komáromi történet, az író a vázra ráépíti a régi komáromi életet, melyhez éppen-úgy hozzá tartozott a dunai íit és az aldunai kaland, mint a tőzsér-kávéház. A regény gerince szerelmi történet, Timár Mihály vergődése két nő között. Jókai Timár Mihály sor-sába beszötte a saját líráját: midőn felesége öregedni kez-dett, volt egy titkolt nagy szerelme, a lány azonban hama-

rosan meghall, a családi vihar elsimul!; Tímár Mihály vergődését átélte az író. Ez a mű „regényes“ és „lírai“ része s éppen a regényesség és a líraiság tette Jókait a közönség kedvencévé, műveit a legszélesebb rétegek olvasmányává. Ha Jókai a szórakoztató regényesség szintjén marad, akkor valóban megérdemli azokat a vádakat, melyekkel gáncsolói elborítják. Minden lényeges Jókai-műnek van azonban egy mélyebb arca is. Az „Aranymember“ nemcsak egy szerelmi viaskodásnak története, hanem Európa legmélyebb emberi küzdelmének fölismerése is. Tímár Mihályban emberi ketősség él. Az egyik Tímár Mihály, aki Komáromban előkelő kereskedővé vergődött s Levetinczén nemesi nagybirtokot nyert, óriási üzleteket bonyolít le, együtt rohan a kapitalizmus európai fejlődésével. A másik Tímár Mihály azonban időnként megszökik Komáromból, az Al-Duna egyik elhagyott szigetén fákat olt, szelíd növényeket nevel, titkolt szerelmének áldoz, maga építi házát, betelik a természettel, tehát az ősi Európának, a klasszikus mezei embernek és kézművesnek rajongója; Giono őse. De vizsgáljuk ebből a szempontból Jókai legsikerültebb „kalandregényét“: „Egy hírhedt kalandor a XVII. századból“. Az átlagolvasónak detektívregény ez a mű, mélyébe tekintve azonban meg kell állapítanunk, hogy az emberi felelősség kérdésének regénye, leleplezi, hogy milyen egyénfeietti történelmi és misztikus erők lökik cselekedetbe az embert; a fatalizmusnak újszerű és mély magyarázatát adja.

Kemény Zsigmond mélységével szokták Jókai állítólagos sekélységet mérni, ám sekély pontjai a tengernek is vannak. Kemény valóban az erdélyi ballada egyik legmerészebb megtestesítője, ám Jókaiiban is megtaláljuk annyi minden között az erdélyi balladát. Az „Egy az Isten“ Adorján Manasszéja Dávid Ferenc-szabású alak, Dávid Ferenc-reinkarnáció; emberi mélysége fölér Kemény Zsigmond bármelyik alakjának mélységével. A regényben finom, merész futású érként kígyózik az erdélyi ballada: az egymás mellé rendelt sorsok tragikus ütközése, magyar-román közeledés és meghasonlás, az egyéni sorsokba gázoló történelem kegyetlensége, kiszámíthatatlan események villámcsapása, gyógyuló sebek fölszakadása, a megoldhatatlanság véres szomorúsága. A székely Adorján-család egyik férfitagja a nagyromán kolompós lányát szereti; a két haragos, öreg törzsön szelídebb vesszők nőnek. De a történelem kikény-

szeni az egyéni szelíd, humánus magatartásából, akár Keménynél és martalékul veti. Hatvány, Kossuth kalandor-ezredese megszegi a románokkal kötött fegyverszünetet, újra ellenünk izgatja a lecsillapodó román népet; a román leány mátkája, az Adorján-fiú halva marad a csatatéren éppenúgy, mint a leány apja és fivérei. Az Adorján-ház mit sem tud erről, éppen Manasszé lakadalmát ülik, midőn lódobogás hallatszik, az ajtó előtt áll a román menyasszony a székely legény holttestével. „Közönségesebb“ balladanyag Jókaié, mint Kemény Zsigmondé, de éppen ezért: egyetemesebb. A balladát nem helyezi olyan egyszerűen komor világba, mint Kemény, hanem regényes háttérrel és izgalmas eseménnyel köríti, tömegolvasmányá várácsolja, „naiv eposzt“ ír belőle.

Azt is szemére hányják Jókainak, hogy a néhai „márciusi író“ nem fordult nyílt homlokkal 1867 ellen, hanem úszott az árral. A vád bizonyos mértékben helytálló, de hozzá kell tennünk, hogy a teljes szembefordulást egyetlen férfiú merte, Teleki László és csakhamar átlőtt homlokkal találtak szobájában. Az íróknak is le kellett kanyarodniuk a nyílegyenes „főútról“. Nem tehettek mást, az árt úgyse tudták volna feltartóztatni, tehát, ha állásfoglalásukról ítéletet mondunk, azt kell figyelnünk, hogy mennyire közeledtek a „főút“ felé, mennyire törekedtek irányát követni s a gyarló új hitbe mennyire mentették be régi és igaz isteneik hitét. Arany János visszatért a múlt avarjába és el is tévedt. Jókai a történelmi regénybe belementette a magyar sorsregényt. A „Rab Ráby“ látszólag II. József korának fölelevenítése, de Moháctól kezdve életünk minden percére ráillik. Ráby Mátyás „a saját szakállára“ akart a magyar nép prókátora lenni. Nem tudta elhinni, hogy Werbőczy útjai alkalmasak a pórnép igazának kicsikarására Fölvette a harcot egy község elöljáróságával, mely kapzsi hírvágyában embertelenül elnyomta népét. A történetet Jókai regényességbe, kaland-pácba fekteti, mindjárt az elején megjelenik az úri betyár és a véle összejátszó úri kisasszony, de a romantikus jelenetek mellett kegyetlenül valóságos képek sorakoznak a nemesség és a vármegye embertelen magatartásáról, az alkotmányos színezetbe rejtett terrorról, a tisztviselők szabad garázdálkodásáról és megvesztegethetőségéről. Ezt a realizmust romantikus körítés nélkül nem nyelte volna el a süllyedő kor társadalmát, a lényeges kérdést bur-

kolni kellett, amint a természet édes burokba menti a gyümölcs keserű magvát. Jókai olyan társadalmat fest, mely az élet minden tényezőjét a maga osztályhatalmának biztosítására sajátítja ki. Puritán alakok is akadnak ugyan a nemesi társadalomban, de ezeket vakondlátó kör jellemzi, nem látnak többet az életből, mint amennyit a Corpus Jurh. felőlel és amennyi a vármegyeház ablakain beszivárog Ráby Máttyás úgy gondolkodik, hogy „a nép egy zsarnoka”, könnyebben elvisel, mint ötszáz ezret“, tehát a felvilágosított és a néppel érző II. József önkényuralma könnyű fátiga a rendi társadalom vasigájához képest. Ráby Máttyás II. József-re támaszkodva akar javítani népének sorsán és szembe kerül az egész nemességgel. A nemesség nagyobbik részének csak ürügy Ráby ellen folytatott küzdelmében az, hogy koronázatlan királyra, „alkotmányellenes tényezőre“ támaszkodik, a népért égő embert üldözik benne. De nem csatlakoznak hozzá a nemesség köréből a jobbak sem, akik Ráby ellenségeit erkölcsi szempontból megvetik, de II. József megbízottját nem hajlandók támogatni. Elénk mered a magyar dilemma: idegen erőt nem szabad igénybe venni a megrekedt magyar élet nekilódítására, alkalmas belső erők pedig nem tömörülhetnek, minden erőlködésüket szétloccsantja a konok, kemény társadalmi ellenálló-közeg.

Az alkotmányt, ebben a regényben, osztályalkotmánnyá silányítják; a megmerevedett uralkodó osztály konokabb, engesztelhetetlenebb minden egyéni zsarnoknál. A nép pedig? Legjobbjai azért lázadoznak, mert kétségbeesésükben megtagadják az életet és utolsó szép lobbanással a halált választják. A tömeg amilyen könnyen odalelkesül egy hős mellé, olyan könnyen szét is rebben; századok megtörtségét, megalkuvását hordozza. Nincs közösség, hogy egy hősi felszabadító vállalkozást végigtámogasson; ezt látta később Tolnai Lajos, majd Ady Endre. De miért hagyjuk ki a „látók“ névsorából Jókait, akinek társadalomszemlélete semmi-vel sem gyávább, vagy alacsonyabbrendű?

A nemesi vármegye vádiratot szerkeszt Ráby Máttyás ellen, hányszor hallottuk már a történelemben ezt a vádiratot. S Ráby válasza is örök „átok“: „Jobb sorsot kívánok a népnek; felszabadítását nyomorgatói járma alól. Ha ez a mai nap halálbűn, legyenek elítélve miatta; az én életem se legyen drágább, mint azoké a marttyroké volt a kik egy

szent ügyért halálra engedték magokat kínozni. De az én vérem szálljon azoknak a fejére, akik azt kiontják.“

Jókai a betyárromantikát is bekeveri regényébe, rátapint szociális oldalára, de ugyanakkor szentimentális mártással is leönti. Ne vezessen bennünket azonban félre, hogy engedményeket tesz a kornak; „gyengesége“ palló volt, hogy átmeheessen a holnapba. A „Rab Ráby“ társadalomszemlélete a legjobb „március“: Petőfié, Vasvári Pálé. Egyízben elhagyott felesége menti meg Rábyt, a hajdani betyárokkal cimboráló úri kisasszony; átmenti a határon és ezzel bocsátja útnak: „Vissza ne jöjj többet erre az Isten átkozta földre! Verjen meg az Isten, amiért ilyen nyomorulttá tettél engemet is, magadat is, a te átkozott népedért!“ Ez az „átok“, mely mélyebb értelemben áldás, a komor magyar ószövetségi vallás „imádsága“, Adyban nő szélesfolyású lírává.

Jókai társadalmi realizmusa nem merül ki a „Rab Ráby“-ban. Az „Egy magyar nábob“-ban mindenkinél különöb rajzot ad az autokrata nemesről. Rajza nem olyan egyoldalú társadalmpolitikai ábra, mint Eötvös figurái, Jókai beleágyazza hősét a nagyszerűen visszateremtett egykorú életbe. Kiegyező szelleme végül a „magyar nábobot“ is „felmenti“, megtéríti, szentimentális révbe vezérli, ez azonban mit sem változtat alakjának nagyvonalúságán. A márcusi társadalomszemlélet mindvégig Jókainak egyik legdöntőbb élménye maradt, bűvópatakként csörgedezett műveiben, néha merészen feltört, majd ismét a mélybe menekült. Jókai is tiltakozott az 1848 romjain épülő új világ ellen, bár nem feltűnően és élesen, de határozottan. Az „Enyém, tied, övé“ azt ábrázolja, hogy a 48-as hősi nemzedék átvészelt tagjai mint szenvednek szellemi és erkölcsi hajótörést a nekilendülő kapitalizmus korának alattomos zátonyain. A „Fekete gyémántok“ a kelet-középeurópai fezőr-kapitalizmus rejtelseibe világít. A „Lélekidomár“ mélyebbről nézve: vádirat a betyárokat irtó Ráday Gedeon ellen. Ráday gróf szegekkel kivert teknőbe fektette a betyárt, úgy vallatta, módszeréről még Mikszáth is így nyilatkozik: „Szegény betyárok! A mód, amellyel kiirtattak, szinte szegyenletesebb az országra, mint a garázdálkodás, melyet véghez vittek.“ Jókai Lándoryja, a „léleklátó“, szellemi erejével és testi bátorságával gyűri le a betyárvilágot, emberi fölényével szelídíti meg a gonosztevőket, életének

a kockáztatásával és egyenrangú félként veszi fel a küzdelmet, természetes emberi fölényével győz. Jókai azt a Magyarországot írta meg ebben a művében, amely után vágyott, mely 1848 hősi gyökereiből valóban felnőhetett volna. Eszményi világot festett a magyarságnak, csúcsokat teremtett, melyeket buja, regényes környezettel népesített be, kedvet próbált önteni a csúszó-mászó nemzedékbe a „kapaszkodáshoz“, az emberi emelkedéshez. Ilyen vágyalom Berend Iván is, a „Fekete gyémántok“ hőse, a 67-es korszak „megkötöttségeit“, „lekötelezettségeit“ és lojális hínárját áttörő magyar; még mélyebb vonatkozásban: a természetes ember, aki fölveszi a harcot a kapitalizmus hazugságokra épített közgazdasági terrorizmusával.

Az ú. n. „történelmi rétegeket“ Jókai márciusi szemmel figyelte 1867 után is. Tett ugyan engedményeket, szívesen ábrázolt ragyogó kivételeket, „megadta a császárnak, ami a császáré“, nem festett „sötét világot“, mint Tolnai Lajos, de belopta regényeibe a felsőbb rétegek menthetetlen romlásának könyörtelen rajzát. A „Szegény gazdagokéban helyenként egyszerre megszakad a bűnügvi izgalommal telített történet, s egy hévül szétbomló, de életének konok külső kereteit elszántan megőriző társadalmi réteg mélyen reális ábrázolása merészkedik elő. A „Fekete gyémántokéban az arisztokrácia életét éppen olyan tiszta realizmussal ábrázolja, mint Tolnai Lajos és később Justh Zsigmond. Az „Egy magyar nábob“-ban a léha mezei „dzsentrí“ egész arcképgyűjteményére akadunk. A „Fekete gyémántok“ már hírt ad a születési arisztokráciának a pénzarisztokráciával kötött nászáról. Jókai társadalomrajzának nagyvonalúságát azonban csak akkor vesszük észre, ha egész termését megismerjük.

Jókai életművének csak egyik csücske az „emléktár“, a magyar múltnak és a XIX. század első felének élő s holt öröksége és a század második felének ijesztő társadalmi eseményei, melyeket már nem mert olyan töményen fehér papírra idézni, mint a „gyémántos minisztert“. Az 1849-es összeomlás után gyógyítónak és belső menekvésnek egy másik mély réteg is megmozdult Jókaiában: az „Ezeregyéjszaka“, Kelet népének természetes öröksége. Csokonai után Vörösmartyban tört felszínre ismét ez az elsüllyedt világ, ám Vörösmarty meghasonlása és kétségbeesése hamarosan elhervasztotta nemes plántáit: Jókaiában azonban

az „Ezeregyéjszaka“, a keleti mese teljesedett és virágzott mindhalálíig. Nemcsak a magyar népmese szellemét szívta fel és adta vissza megnőtt arányokban, hanem a keleti mese ezer gyökerű és világot beborító fáját is beültette a magyar irodalomba. Jókai „Ezeregyéjszakája“ méltóbb az eredetihez, mint Vörösmartý, nem olyan légies és elvont, nem csupán a képzelet csapongása, hanem valóságból is táplálkozik: a hajdan Magyarország testébe nyomult török életből; Jókai a vad török életet éppen úgy visszateremtette, mint a buja török lelket. A „Törökvilág Magyarországon“ és a „Janicsárok végnapjai“ mese és véres valóság, regényesség és puritán történelmi hűség: egy elnyomott életet élő író menekülése a keleti mesébe és egy elnyomott realista ember- s történelemábrázolásának gyümölcse. A hol buján elfekvő, élvezetekbe és álmokba temetkező, hol pedig bámulatos cselekedetekbe és teljesítményekbe rohanó keleti hatalomvágyat Jókainak sikerült a maga teljességében életre keltenie; az „Ezeregyéjszakának“ társadalmi és történelmi súlyt adott. A magyar tudat egyoldalú, száraz történelmi tudósítások útján csak „török vérszról“ tudott, Jókai tárta fel a valódi török világot: Dzsingiz kán és az „Ezeregyéjszaka“ összefolyó örökségét, mely századokon keresztül zúdult Európára, mint az árvíz. Ha egy nyomra talált, nem rekedt meg nála, hanem eredetéig követte, bármilyen messzire is húzódott a nyom. Az „Ezeregyéjszaka“ és a török emlékek KeJet kalandos, furcsa világába vezeték; Jókai ama néhány magyar író közé tartozik, akik Kelet és Nyugat sokat emlegetett szintézisének tényleges megvalósítói, irodalmi kifejezői.

Jókai képzelőerejét sem előtte, sem utána egyetlen magyar író sem tudja megközelíteni. Némelyik műve, például az „Egy hírhedt kalandor“, a mesébe hajló, naiv misztikummal színezett képzelőerőnek kifogyhatatlan tárháza. A sajátosságos magyar képzelőerő Jókaiában szabadult fel igazán; nemcsak „puhaságának“ tudható be, hogy nem zárkózott a társadalmi életet ábrázoló realizmusba, — Jókaiában világok éltek és az eredeti magyar fantázia is általa követelte jogait. Európai fejlődésünk nem volt kedvező képzelőerőnk, humánus álmaink fejlődésére. A kereszténység sok mindent magába szívott a pogány magyarságból, egyes elemeit a maga világképébe hasonította, de szétlúta eredeti egységét és megakasztotta fejlődését. A nyugati szel-

lemi áramlatok önérzetes befogadóra találtak a magyarságban, magunkhoz hajlítottuk őket, eredeti magyar elemeket elegyítettünk beléjük, de ugyanakkor a magyarrá „emésztetf!“ nyugatiasság háttérbe szorította eredeti, önkéntelen élményeinket s érzéseinket az életről és a világról. Be kell ismernünk, hogy a régi magyar irodalomban a teremtő képzelet hiányával találkozunk, ezért olyan sok a torzó, ezért találunk annyi nagyszerű nyersanyagot, mely a művé-levés utolsóelőtti állapotát tükrözi. Legmélyebb élményeink és képességeink iránytalanul bolyongtak bennünk, mint az „eltévedt lovasok“. A XIX. század vulkánikus magyar korszaka azonban sok mindent felszabadított: teremtő képzeletünket is. Jókai embereket mert teremteni saját képünkre és hasonlatosságunkra. Hősei furcsa, valószínűtlen alakoknak tetszenek, ha a nyugati irodalom regényhőseihez hasonlítjuk őket, de egyszerre szemünkbe tűnik tiszta valóságuk, ha a saját mélységünkbe süllyedt hőselményhez és emberélményhez térünk vissza. Minden nagy Jókai-hősben páratlan belső nyugalom él, melyet Keletről, a „nagy pusztáról“ hoztunk magunkkal. Jókai hősei megvetik a külső világot, szuverén életézés lüktet bennük, egyéniségükben nyoma sincsen a XIX. század nyugati emberét annyira jellemző nyüzsgésnek, izgatottságnak, kielégíthetetlen hírvágnak. Mintha mindnyájan érett bölcseséggel telt ó-kultúrák emléjéről szakadtak volna le: homlokukon az emberiség „korának“ jegyét viselik. Ez a magyar emberség, emberi lényünknek /ez az „alapanyaga“ lírai villanásainkban olykor megnyilatkozott, Jókai teremtő képzelete azonban hősök sorozatát teremtelte belőle.

Legtöbb regényíró egész életében egy vagy két regényt ír, műveinek sorozata egy-két alapélmény folytonos változata; Jókainak azonban csaknem minden műve újarcú írói megnyilatkozás. Nagyságának még jellemzőbb jegye az, hogy a benne élő világok csaknem minden művében felvillannak és minden megnyilatkozását a teremtés utánaöz - hatatlanul dús színpompájává varázsolják. Gondoljunk „Mire megvénülünk“ című regényére. A mű elején feltűnik Pozsony s az író azonnal nagyszerű realista rajzot ad két társadalmi rétegről: a puritán polgárságról és a főhivatalnokká züllött nemesről. Felvillan a történelmi háttér is: az országgyűlés naplóit másoló és a másolatokat szélküldő ifjak üldöztetésének ügye. A regény egyik alakja, tizenhét-

éves fiatalember, belekeveredik a politikába, leleplezi a naplót másoló ifjak árulóját, amerikai párbajt vív vele, kihúzza a végzetes golyót, meghasonlott lélekkel vidékre menekül. Nagybátyja házánál talál menedékre, aki nem is sejti, hogy unokaöccsét fogadja be. Útközben romantikus kalandok érik, Jókai megragadja az alkalmat és a romantikus elemekből kápráztató színjátékot rendez. De ugyanakkor a bujdosó fiú nagybátyjában, Topándyban a kifelé garázda és cinikus, befelé pedig tiszta bölcsességgel és határtalan emberi megértéssel felruházott vidéki fölbirtokosban megalkotja a magyar fajta ősképét. Kifelé tüskékkel védekezik a világ ellen, mely nem az övé, melyet el kell hártania belső harmóniája érdekében, de védekezik azért is, mert a magyar férfi jellegzetes szemérme így parancsolja. Az emberek garázda különcöt, humoros ötletek rajongóját és fékezhetetlen cinikust látnak csak benne, de bévül tiszta világot teremt magának a saját mély emberi hajlamai szerint. Európai életünk és idegenségünk ilyen kettősséget ojtott belénk; a „képzeltgő“, a „mesélő“ Jókai emberi alkantunk mélységét, rejtett titkait ennyire meg tudta érezni és ilyen tökéletesen meg tudta testesíteni. A felvilágosult, kozmikus arányokban gondolkodó különcnek, Topándynak ellenlábasa Sárvölgyi, az alvilággal és a hatalommal egyaránt szövetkező álszent. Felületes szemlélő csupán érdekes figurát lát benne, de ha történelmi távlatba állítjuk alakját, egyszerre ráismerünk benne romlásunk gyökerére, a belső magyar meghasonlás miazmáinak telepére. A regény közben ismét átcsap a legizgalmasabb romantikába, mint csaknem valamennyi Jókai-műben itt is folytonos „színváltás“ történik. Az amerikai párbaj is dús szövevényyé bonyolódik, de ugyanakkor a regény értelme merész szellemi magasságba emelkedik, rájövünk, hogy tulajdonképpen az emberi akarat és számítás felett álló végzet dulásának és megenyhülésének történetét olvastuk; a „fátum“ sarkantyúzza az ember oldalát, míg be nem telt a halállal és boldogabb mező felé nem bocsájtotta a hétszer megpróbált családot. A tragikus Áronffy-család tagjai egymás után öngyilkosok lesznek, míg meg nem enyhül a reájuk súlyosodó végzet és boldogan föl nem lélekzenek a megmaradt tagok. Rengeteg csapás érte a törzset, mely azonban kibírta és lőj életre zsendül. Az egyén parányiságát, az egyéni sors kiszolgáltatottságát hirdeti ez a regény és nyugtatónak,

vigasznak a nagy egységekre, végső ponton: a határtalan kozmikus egység boldog vigaszára mutat Jókai Mór. A keleti életfilozófia finom erei járnak át műveit, — a látszólag könnyedén mesélő író regényeiben a legmagasabbrendű írói állásfoglalást találjuk, ha egyszerű és elfogulatlan szívvel közelítünk feléjük.

Jókai Mór műveinek rendezése, írói egyéniségének elfogulatlan ábrázolása, költői világának fölfedezése a jövő feladata. Akik majd a sajtóságos magyar életérzést és világgépet kutatják, talán a XIX. század legnagyobb magyar alkotóművészt lelik meg benne.

Erdőirtás

1849-ben halálos sebet kapott az új nemzeteszme. A hősi nemzedékre mért csapások az ő vérét és életerejét csapolták. A csapások egyre hullottak: történelmi távlatból nézve, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy a 48-as magyar elit tervszerű kiirtásáról volt szó. Még Batthyány Lajost sem kímélték, holott Batthyány idejében félre állott, nem volt része sem a márciusi forradalomban, sem pedig a szabadságharc gerjesztésében, de tiszta alakja nagy mértékben hozzájárult az új magyar nemzeteszme megtestesítéséhez, némán és visszavonultságában is magyar lényeket sugárzott, tehát el kellett pusztulnia. A hősi nemzedék sorsa: golyó, bitófa, börtön, bujdosás, emigráció, vagy pedig belső összeomlás lett. Akik kimentek, folytatták a „vakmerő remények“ politikáját, kedvező európai eseményekre lestek, hogy a magyar ügyet európai ügyé tehessék és a belső harcot újra megindíthassák; akik itthon maradtak, napról-napra jobban megtörték, beletörődtek az időbe, elfolyt a „vérük“, akár Kazinczyé a hosszas fogságban. Az új magyar nemzeteszme így pusztult el lassan, de biztosan: összeomló lelkek romjai hullottak reája és temették el észrevétlenül. A bécsi politika „nagyvonalúságát“ senki sem tagadhatja: pontosan tudta, hogy melyik szálfákat kell kiirtania. Először, elrettentő példának, kemény fejszecsapásokkal, utóbb az „őrlo szű“ hadseregével, elnyomó, idegen berendezés rendszeresítésével és könyörtelen uralmával végzte az erdőirtást, a 48-as hősi nemzedék felszámolását.

Az 1848-as új nemzeteszme merész történelmi kísérlet volt, egymástól elütő életanyagokat öntött össze, de az új vegyületben döntő tényező lett volna a maga fölényes tömegével a magyar nép. Az új nemzeteszme fölött igaz ma-

gyar csillagok ragyogtak; a villámgyorsan beolvadó Petőfi-ben az ómagyarság sztyepelménye gyúlt ki olyan erővel és tiszta lánggal, mint egyetlen költőnkben sem. A 48-as nemzeteszmétől nem kellett volna féltőnk a magyarságot. 1849 után azonban éppen azok a rétegek kerültek felül, melyek sem az új nemzeteszmével, sem pedig a magyar néppel nem vállaltak mélyebb közösséget. A szabadságharc előtt az államhivatalokban aránylag szépszámú magyar kapott alkalmazást, ezeknek jórésze „disszimilálódott“, elszakadt közösségétől. A szabadságharc elején Töltényi Miklós páratlanul érdekes röpiratában névszerint leleplezte őket és úgy látszott, hogy megkondul fejük felett a harang, — a nagy bukás után azonban föllélekzett ez a réteg: az ő ideje következett. Az idegen polgárság 1849 után fokozott mértékben nyomult előre anélkül, hogy a magyarsággal azonosodott volna. A nemesség gyarlóbb fele vészelt át a nehéz időket, őrizte meg életerejét és életkedvét, — az a réteg, mely nem volt hajlandó 1848—49-et vállalni. Társadalmi kiválasztódás indult meg a magyarság és a magyar nép életérdekei ellen, veszedelmes folyamat, mely patakként indult, de csakhamar folyammá nőtt, elöntötte a kiegyezés korszakát és pusztító hullámai a XX. századba is átcsaptak.

Egyre erősebben benyomult az országba a kapitalizmus is, virágkora ugyan a kiegyezés korára esik, de nagyarányú előretörését már a Bach-korszakban megkezdte, mint Tolnai Lajos írja „újfajta sokadalom“ ütött tanyát, új gazdasági életforma és életerkölc kezdte szerepét. A kapitalizmusnak nagyon kapóra jött a magyarság visszahúzódása, „passzív ellenállása“, lehetővé tette, hogy a magyar közösség ellenőrzése nélkül építhesse a maga várait és szállja meg életünk el nem pusztult őrhelyeit.

Jókai „Az új földesúr“-ban a kiegyezés örömeinek hatása alatt túlságosan idillikus képet fest erről a korszakról; Jókai gazdag világának megbocsáthatjuk ezt a kétségtelen eltévelyedését. A többi író mást mond, voltak, akik, mint Kemény Zsigmond, a tragédia viselésére tanították a magyarságot és voltak, akik, mint Zilahy Károly, már idejében észrevették, hogy a társadalom a tragédia viselése helyett hozzáromlott a változó időhöz. A naiv nacionalista szemlélet egyedül az elnyomatás idegen hivatalnokhadában és e had erőszakoskodásaiban szemlélte a romlás okát, Zilahy azonban az elítjett vesztett társadalom végzetes belső

romlásáról tudósít. 1863 január elsején cikket írt a „szabad sajtóról“, melyet a kormánytól követelt a közvélemény, holott, Zilahy szerint, sajtónk irányítói vétettek legsúlyosabban a szabadság ellen: „Aki a dolgok menetét nálunk csak felületes figyelemmel kísérte is, meggyőződött, hogy a mi irodalmunkban a független vélemény már rég csak az eltűrt vagy el sem tűrt különbségek sorába tartozik, a szabad szó nagyon is kiment a divatból... kivált a belletristikai sajtóban ... egyre szaporodnak a silány magánérdekek kölcsönösen biztosító társulatai. Ha valaki irodalmi vállalatát megtámadod, éppen olyan rossz néven veszi, és úgy veszi rossz néven, mint a lókupec, ha eladó lova lábán bököt fedezesz föl, vagy a gubacskereskedő, ha árujában fogyatkozásokat kísérlesz kimutatni. „Ne bántsuk egymást“; ez a jelszó, és nem egyszer történt, mikor valaki becsületes meggyőzését bírálatba öntötte, az érdekllett fél így kiáltott fel: „Pedig én annak az embernek mindig jóakarója voltam“. Két irodalmi vállalat harca, két különböző üzleti cég vetekedése; eszmékben alapuló önálló véleménynek híre sincsen“. ... De elég az, hogy egyfelől egy szerencsétlen rendszer erkölcstelenítő hatása, másfelől az állandó irodalmi ellenőrség hiánya idehozta a dolgot; a sajtót tekintélyétől megfosztották, a szabad szót, mely fölfelé el volt tiltva, magunk közt is lehetetlenné tették és a becsét vesztett irodalomba a legselejtesebb tényezőket bocsátották be“. A sajtó és az irodalmi vállalatok kapitalizálásáról félelmetesebb képet azóta sem rajzolt senki sem. Már 1863-ban pontosan úgy festettek a dolgok, mint a XX. század harmincas éveiben, midőn a kapitalista lapvezérek fölfelé a sajtószabadságot fuvolázták, lefelé pedig sajtóabszolgaságot rendszeresítettek. A valódi sajtószabadság, mint Zilahy kútfőnek tekinthető írása bizonyítja, a Bach-korszakban ment veszendőbe, de nemcsak azért, mert az elnyomó idegen hatalom egyidőre felfüggesztette a politikai sajtószabadságot, hanem azért is, mert a sajtószabadságnak rendelkezésünkre álló területeiről önként lemondottunk és eltűrtük a kapitalizmus szabad térhódítását és garázdálkodását a sajtóban s az irodalomban. Az elítjett vesztett társadalom megpuhult; puha szervezetében könnyen és kényelmesen fészket vertek a romlás baktériumai: „Az évtizedes tespedés megvesztegetett, — folytatja Zilahy Károly — megaláztott. Tönkretette önérzetünket és egykor szépen indult ha-

adásunk útjából — fájdalom — félretérített. A rossz példa csábítólag hatott rossz ösztöneinkre; hisz a börtön homálya a legélesebb szemet is meghomályosítja. Láttuk az elnyomatást — s kedvünk támadt a propaganda e kényelmes nemét *auf eigne Faust** alkalmazni“. Ilyen fejlett társadalmi tudattal senki sem nézte, ilyen bátor világossággal senki sem merte kifejezni a belső romlás tényeit.

Az elnyomatás korszakának legmélyebb írója Kemény Zsigmond, legnagyobb kritikusa Zilahy Károly, a menekvés útját azonban Ipolyi Arnold püspök fedte fel. Ipolyi méltó társa Horváth Mihálynak. Horváth Mihály átfogó történelmi látóhatárt kezdett teremteni az új nemzeteszmének és művét a száműzetésben is folytatta. Ipolyi pedig kedvet próbált önteni a lesújtott nemzetbe, hogy merüljön a mélybe, kezdje előlről a szellem építésének művét. „Magyar Mythológiá“-ja az ómagyarsághoz vezeti vissza a magyarokat. A Kisfaludyak és Vörösmarty nemzeti romanticizmusa, az új nemzeteszmétől ittasult Petőfi lobogó pátosza után Ipolyi egyszerű, nehézkes, krónikás nyelven visszatért az ómagyar világképhez, mely főként az „együgyű“ nép szellemében őriződött meg. A legnehezebb években tudatunkba akarta hömpölygetni az ómagyarságot, mintha érezte volna, hogy tévútra csábító idők jönnek, szilárd belső bástyát akart teremteni, meg akarta óvni nemzetét az eltévedéstől és feloldódástól. Ebben a korszakban Ipolyi a magyar létezés mestere, papja és legnagyobb hívője; igen jellemző, hogy a bomlasztó erők, melyeket Zilahy Károly olyan végérvényesen jellemez, Ipolyit támadták meg a legnagyobb ádáztsággal. Ipolyinak azóta sem szolgáltatott igazságot az irodalomtörténet, egyik legújabb munka ezt írja róla: „Az egyházi régészet művelése terén hervadhatatlan érdemeket szerzett“. A szellem történetének meghamisítása ilyen „eredményhez“ vezet.

A magyar irodalom az elnyomatás idején is gazdag. Tragikus alkatú egyéniségek emelkednek fel s ha a nemzet azóta sem tudott felemelkedni hozzájuk, megmaradnak minden időknél, mint ingerlő és figyelmeztető csúcsok.

*„Saját szakállunkra“.

Kemény Zsigmond,
(1814—1875.)

Az 1849-ig tartó lázas korszaknak Kemény Zsigmond az igazi magánosa; a kor nagy fényjeleiben és izgalmaiban nem hitt. A végzet a tragédia viselésére választotta, ezért nem sikerült egyéni élete, ezért járt-kelt nemtörődöm komorsággal, ezért merészelt szembe helyezkedni az egész korrallal. Kevéssé érdekelték a légműködés villamos feszültséggel betöltő társadalompolitikai lázok, mákonyoknak tartotta a márciusi forradalmat és a szabadságharcot, nem hatottak reá az emigránsok visszaragyogó fényjelei és határokon átsurruló indulatai. Akkor jött meg írói hangja, midőn porba sújtva hevert a magyarság, a „zord időben“ egyszerre kikelt fekete vetése, gyors egymásutánban szakadtak ki belőle a művek. Mire az idő derülni kezdett, elméje kiégett, szervezete bomlásnak indult, hivatását befejezte; a balsors kiejtette őt kemény karjaiból.

Szépprózánk Kemény Zsigmondig sok mindent megteremtett: figurákat és társadalomábrázolást, romantikát és finom lélekelemzési, magyar légműködés és nagyvonalú tájélményeket. Kemény más világot hozott: nála az emberi sors és a történelem legfőbb irányítója a szenvedély. Ebben a tekintetben Kemény mélyebbre ment minden magyar írónál: egészen történelmi szenvedélyeink forrásvidékéig. Legnagyobb illúzióink korában a legnagyobb illúzió-irtásra vállalkozott: elővezette az életünk mélységében lakozó szörnyetegeket. Csakis olyan író képes ilyen elszántan bátor lépésre, akinek kezét a fátum anyala fogja.

Romantikus alkatú regényeink félig-meddig „rémregényeknek“ tetszenek, olykor még Eötvös József regényeiben is nagyszerű túlzások izgatott szárnycsapásait érezzük. Ke-

ményben több „rémségre“ lelhetünk, műveit mégis hitelesnek fogadjuk el, mert olyan félelmetes nyugalom honol bennök, mint a keleti istenekben. Kemény a magyar „fúriákkal“ társalkodott, a magyar mélység lényeivel; művekbe szelídítette és művekbe szabadította őket. Az erdélyi medence sűrűségében született, a magyarság legmélyebb gyűjtődényében, melyből véres, tragikus balladák szakadtak fel. A ballada egy mérhetetlen belső sűrűsödés kitörő eredménye s Kemény eléggé erős és nagy volt arra, hogy a sűrűsödés történetét, a ballada geneziséét, végigelemezze. Ennyire mélybe menni és a mélységet ilyen tökéletes műbe önteni egyedül Katona József bírta. Ám Katonában a sztyep-élmény végtelen szabadsága élt, Keményben pedig a medence sűrű, izgalmakkal és drámákkal telített légköre.

Kemény Zsigmond két úton próbálkozott: egyik a társadalmi, másik a történelmi regény. Társadalmi regényei nem sikerültek, hiányzik alóluk a történelmi mélység, alakjait mesterkélt szándékok mozgatják; az író végső eredményben nem tud mihez fogni velük. Társadalmi regénykísérletei nagyobb méretben olyasfajta torzók, mint Csató Pál elbeszélései. Kemény Zsigmond igazi talaja a történelem volt, mely Arany Jánost „avarba“ csalogatta, Kemény előtt azonban megnyitotta tárnáit, egyúttal megzabolázta az író túlizgatott, nehézkes mozdulatokkal csapongó kedélyét.

„Élet és irodalom“ című tanulmányában nem győzi eléggé hangsúlyozni a krónikák és emlékiratok fontosságát; képtelen jelentős történelmi regényt elképzelni az emlékiratok tökéletes átélése nélkül. A törvényt önmaga teljesítette is: az erdélyi emlékirat sűrű és fojtott légkörét ő szabadította fel tágas, regényes légkörre, torzóit ő érlelte szélfákká. Anyagot és adatot számtalan krónikából és emlékiratból merített, de írói magatartására Cserei Mihály gyakorolt végzetes hatást:

*„Ezer hatszáz hatvanegy esztendőől fogva
Micsoda fátumokon forgott Erdély dolga“ —*

e verses bevezető sorokkai indul útnak Cserei Mihály történetje, a két sor pontosan illik Keményre: ő is a fátumot kutatta, melyen sorsunk „forog“. Cserei Mihály néha megszakítja írói „okfejtését“ és csak annyit mond: „De fátum“, meghajítja fejét a végső ok előtt. A „De fátum“ döntő sze-

repet játszik Kemény Zsigmondnál is, — komoly, hasznos, szinte tanáros sorokat írt az élet és irodalom szerves viszonyáról, az irodalomnak az életre gyakorolt hasznos hatásáról, ám mindez csak felszínes ügy volt Keménynél, „pap“ volt ő: igazi írói hivatása a fátum szolgálatában merült ki: látni a fátumot, behatolni szentélyébe, megismerni titkait, feltárni kérlelhetetlen természetét, tudatossá tenni magunkban a komor tényt, hogy embernek lenni egyértelmű a fátumnak való kiszolgáltatottsággal, tehát elháríthatatlan tragédia.

Cserei Mihály még félig az emberi természetből, félig misztikus erők közreműködéséből hántotta ki a fátum jegeit, Kemény Zsigmondot csak emberi megnyilatkozása érdekli: a vad szenvedélyek és a vakon rohanó, elrendelt események dúlása. Csereinél a fátumot kozmikus hatások és emberi szenvedélyek bolygatták fel és lódították útra. Kemény nem kereste eredetét, csak azt állapította meg, hogy jön és nem térhetünk ki előle. A „Zord idő“-ben a felbolygatott végzet, a tragédia édesanyja, úgy jelentkezik, mint a bosszútálló angyal; vérrel jelöli meg a házakat és ítéletét senki sem fellebbezheti meg. A királyi palotát éppen úgy megportyázza, mint az erdélyi udvarházak idilli békéjét, a történelmi figurákat éppenúgy szívenüti mint a völgyek liliomait. Komor világ ez, nincsen benne remény, de reménytelenség sem: az ember sorsa, méltósága és jelentősége éppen a fátumnak, a sorsnak, a tragédiának viselésében rejlik. A ballada is ennek a tragikus életérzésnek a megnyilatkozása, de a balladában az ösztönök érzékelik a végzetet, a tragédiát; Keménynél a tudat szívja fel. Szükségtelen részletesebben fejtegetnünk, hogy Kemény Zsigmond írói magatartása nem egyéni ügy, hanem talán a legmélyebb magyar magatartás kinyíltakoztatása, talán a tragédia komor, nyugodt viselése, a tapodtat sem hátráló magyar szembenézés a tragédiával: legfőbb és végső sorsélményünk, mely mint az őskép, minden megnyilatkozásunk mélyén megmozdul és sajátos emberi jelleget ad cselekedeteinknek s teremtményeinknek.

Kemény az emberi életet fatális kényszerek és legyőzhetetlen szenvedélyek szövevényének tartja. Az örült iramba csapó emberi szenvedélyt csak a fátum sújtó keze tudja „rendbe“ kényszeríteni, megfékezni; a zord fátumon „forog“ tehát csakugyan sorsunk, a kegyetlen fátum bizto-

sítja életünk tragikus harmóniáját, egyensúlyát. Kemény olvasása közben azonnal szemünkbe tűnik a nagyvonalú gondolkodó, a lét végső kérdésein töprengő bölcselő, de a bölcsélet nála is, mint a legtöbb magyarnál testbe öltözik, életté válik, érzéki megnyilatkozás után tör. Eposzuk beolvadt annakidején, még az ómagyarság. határtalan, fénynyel beszórt mezőin a mítoszba; bölcséletünk pedig, mint életbölcsesség az irodalomba. Kemény az emberben az örökké forrongó, a legérzékenyebb életanyagot, a végletek felé törő és kielégíthetetlen életmámort szemlélte, a szenvedélyeket pedig a forrongás formáinak tartotta és a formai változatosság, a szenvedélyektől tomboló groteszk emberrengeteg érdekelte. A groteszk-látás Kemény Zsigmond élet-szemléletének is alapelve.

A társadalmi kérdések Keményt érdekelték legkevésbé a XIX. század magyar regényírói közül, pedig társadalmi élményei nem hiányoztak és néha meglepően tömör sorokban törtek elő; a „Rajongók“ egyik mellékalakja, a jobbágyból lett szombatos prédikátor a százados népsors tömény példája, A társadalomrajzot azonban háttérbe szorította Kemény életszemlélete: nem a társadalmi szervezetben látta az emberi szenvedés gyökerét, hanem az ember alkatában, az emberi cselekvés és erőfeszítés reménytelenségében; a „keleti vallás“ Kemény Zsigmondban is elevenen élt. Sorsélményei mögött nyugodt, szenttelen keleti istenharc honol. A tragédiát sem nyugati pátosszal, érzelmességgel vagy romantikus izgalommal fejezi ki, hanem kegyetlen keleti nyugalommal; csaknem kipattan műveiből a tragédia keleties hitvallásának manifesztációja.

Kemény minden ízében arisztokrata volt, de a szó legmagasabb értelmében: beavatott, a végzet titkainak ismerőse, illúziókat levedlett felvilágosodott, de felvilágosodása nem az emberi ráció vérmes reményeiből, hanem a végzet megérzéséből és megértéséből táplálkozott. „Ködképek a kedély láthatárán“ című társadalmi regényében két embert állít szembe: az egyik nem avatkozik embertársai életébe, nem akarja erőszakosan jobb sorsba vezetni őket, hite szerint: legyenek a saját törvényeik szerint boldogok, vagy, ha úgy tetszik, boldogtalanok, az élet úgyis megy tovább és tökéletesebben elintéz mindent, mint az időelőtt kitörő emberi tettvágy, ha tehát valaki segíteni akar embertársain, igyekezzék természetes vágyaikat megérteni és teljesíteni, de ne

kényszerítse „világot boldogító“ rendszereket reájuk; a másik ember lényegében helyes reformeszméit erőszakosan rákényszeríti az alatta állókra, saját elvei szerint akar boldoggá tenni mindenkit, de szándéka csődöt mond, jobbagyait, családját, végül önmagát is kétségbeesésbe és romlásba dönti. A regény elárulja, hogy Kemény nem társadalompolitikai, hanem bölcséleti szemmel nézte az életet. Ám bölcselate, mint ez a regény is tanúsítja, jellegzetes keleti bölcsesség: a létbe vetett határtalan áhítat, a létezés misztériumának vallásos tisztelete és az emberi okoskodás s erőszak mélységes megvetése. Kemény „vallása“ mindenképen Cserei Mihályban gyökerezik, aki megvetette az „ambitiosus“ és „levis“ embereket, a nyugtalan cselekvőket, a történelmi vállalkozások gerjesztőit, a „hősi“ embertípust és a végtelen türelemben, bölcs várakozásban, a lét figyelésében, a létezésbe való tiszta elmerülésben kereste az egyetlen emberhez méltó életformát. Kemény is az ember változtatására törekvő szenvedélyében látta tragikumának főokát, azt hirdette, hogy a fölbolygatott élet, a megindult történelmi lavina mindenkit magával ragad, bűnöst, ártatlant, aki csak útjába kerül.

Történelmi regényei nagyszerű cáfolatai annak a bámulatnak, melyet a közfelfogás a történelemre ruház. Keménynél nincsenek „nagy“ hősök, csak a fatális szenvedély nagy, mely korbácsolja őket és a fátum, mely kegyetlen karjával beavatkozik az emberbolyba. A történelmi „küzdelmek“ pedig távolról, vagy nagyon közelről nézve: szomorú és szánalmas emberi hajtóvadászatok. A „nagy célok“, a „magas elvek“ és a „roppant méretű szempontok“ szomorú emberi tévedésekké törpülnek idővel, az utódok szemében és lelkében, Kemény álláspontja pontosan fedi a keleti bölcsékét. A mozdulatlanságukban egyre gyarapodó és tisztuló keleti kultúrák s vallások értelme élt Keményben, ám ő hitvallását sohasem fejezte ki nyíltan, nem konfundikálta, nem szedte pontokba, hanem mélyen műveibe ágyazta.

Kemény Zsigmond Erdély legnagyobb költője; az erdélyi tájat és légkört ekkora telítettséggel még senki sem fejezte ki. Sikerült a múltat teljes egészében visszateremtenie, a történelmet éppen úgy, mint a hétköznapi futását. az egyéneket és a tömegmozdulatokat. Leíró művészete mellett néha előcsillanó finom humora és mértékletes sza-

tírja enyhítette komor írói világát. Szörnyetegeket és eltorzult életeket ábrázolt, mert hite szerint a történelem szörnyeteggé csúfítja az embert, de a zord világba és a tragikus időbe csodálatosan finom és tiszta nőalakokat helyezett, bizonyára elfojtott s soha ki nem élt szerelmi vágyálmainak, gyötrelmeinek tisztult csapadékát. Ez a feminin derű és tisztaság írói világának legvigasztalóbb színe.

Dosztojevszkij Kemény Zsigmond világát végtelen emberi szánalommal szötte volna be, a legújabb orosz írók azonban sokkal közelebb állanak Kemény életérzéséhez: szánalom nélkül nézik a vergődő sorsot, a történelem emberi mérlegét nvujtják, félelmetes biztonsággal ábrázolják az életet és mérik mélységeit; történelmi realizmusuk közelebbi rokonságot tart Kemény Zsigmonddal, mint Dosztojevszkij megrendítő szláv szánalmával. Igaz, hogy legnagyobbjuk, Solochow, ugyancsak keleti vérű és szellemű író. Az új oroszokkal való azonosság mindenesetre igazolja, hogy Keményben nem ázsiai „csökevények“ nyilatkoztak meg, hanem olyan életszemlélet, melv Ázsiából útra kelve máris meghódította Kelet-Európát. Kemény életszemlélete tehát éppen annyira európai, mint ázsiai, leghelyesebben: euráziai. Kemény Zsigmond művészete mégis egészen sajátosság, mert magába itta az erdélyi balladát; főként az „özvegy és leányában“ látjuk tisztán a végzetes balladai utat, a tragédia felé vezető ösvényt, melyre ráfűiia a fátum az embert. Keménynél a végzetes útra való kényszerülés széles horizont ölében, tájak és lehetőségek bőséges felvilanása közben történik, az esemény nem szűk mederben, hanem az élet tágas területén folyik, de a szenvedély és a fátum, mint a megfellebezhetetlen természeti erő, mint az uralkodó vihar egyetlen végzetes irányba kergeti az embert. Keménynek ez a regénye példázza legiobban a ballada mértékét, „sebességét“, a merész emberi cselekedet önmagában rejlő tragikumát s a tragikum védhetetlenségét.

Kemény Zsigmond írói világa mindig a kévéseké marad, mert a népszerűség feltételeinek soha és semmiféle szempontból sem adott teret; arisztokrata volt. Gőgösen, egyedül viaskodott, vagy együtt viaskodunk véle, vagv pedig sohasem értjük meg világát. Legtöbb regénye nehézkesen indul, társadalmi regényei különösen toposak, a szerkezet arányait is elhanyagolja; máskor: tanulmányszerűvé szárad. Teljes szabadsággal írt, a regényt, mint egyik tanul-

mánya elárulja, a legszabadabb műfajnak tartotta, ezért szerette. Drámai hajlamai is fejlettek voltak, megpróbálkozott a drámaírással, de bozontos egyénisége és szuverén életérzése nem fért a, kötöttebb formába; az erdélyi emlékirat fia volt.

A szabadságharc után két röpiratot írt: „A forradalom után“ és „Még egy szót a forradalom után“. A kiegyezés alapelveit ő fektette le, falait is felhúzta, Deáknak csak a tetőt kellett reájuk raknia. Tanulmányaiban finom fölényvel intézi el a forradalmat; a dinasztíához ragaszkodó mágnás gondolkodásmódját kitűnően elegyíti a táblabírói bölcsességgel. Helyenként a magyarság legjellemzőbb jegyeit mutatja fel, néha alkatunk és társadalmi berendezésünk mélyébe világít, de úgy az 1848-ban fellobogó új nemzeti eszmének, mint pedig az ugyanakkor csírázni kezdő népi forradalomnak jelentőségét lebecsüli. A történelmi múlt biztoskezü boncolója, a legmélyebb magyar regényíró a jelen szövevényében eltévedt és éppen a pillanat tévesztette meg, ejtette rabul. A kiegyezésnek komoly történelmi időtartamot tulajdonított; nem látott a jövőbe. Azt hitte, hogy politikai izgalmaink letörése kedvező hatást gyakorol gazdasági életünk és művelődésünk föllendülésére. Végzetesen tévedett.

A szocializmus öntudatos ellensége volt, a kapitalista Európába való beilleszkedésünktől várta a magyar föllendülést, a békés zsendülést. Cserei Mihály bölcsességéhez tért vissza: művelje kiki a maga kertjét, építsen biztos kőházat a viharok ellen, neveljük szelíd plánátává az új nemzedéket, kerüljük a „megszállott“, nagyálmú, nyugtalanvérű embereket. Kemény nem sejtette, hogy ez a magyar „megnyugvás“ a beáradó kapitalizmus új „szörnyetegeinek“ ad szabad vadászterületet. Nagyvonalú életszemlélete gyakorlati műveiben eltörpül. Pontosan megrajzolja a percek és órák feladatait, de azután szárnyaszegetten lehanyatlik.

A legutóbbi évtizedek a „nagy tanulmányíró“ szemlélték Kemény Zsigmondban; bizalmatlanok voltak regényeivel szemben, holott a történelmi regényben volt a legnagyobb. Az „özvegy és leánya“, a „Rajongók“ és a „Zord idő“ a múlt legnagyobb történelmi regény-trilógiája.

1855-től 1869-ig Kemény szerkesztette a legtekintélyesebb magyar napilapot, a „Pesti Naplót“. Publicisztikai munkássága rendkívüli hatást gyakorol korára, de ilyenirányú műveit mai napig sem adták ki. 1869-től elborult

elmével és elhagyatva bolyongott Budapesten, majd családjá hazavitte a pusztakamarási Kemény-jószágra. A következő éveket már öntudatlanul élte át, nem látta a vágyott kort, melyet előkészített, de amellyel aligha vallott volna közösséget. A nagy márciusi láz után csalódnia kellett volna a 67-es „magyar lehiggadásban“ is, — a sors talán életének legkínosabb élményétől kímélte meg?

Tompa Mihály

(1817—1868)

Tompát „triászba“ sorozták kortársai, Arannyal és Petőfivel emlegették; ez volt a végzete, A kortársak túlértékelése arra készítette, hogy nagy arányokra szabja költészetét, de az arányokat sohasem bírta betölteni. Ha egyedül marad, szűkebb, de töményebb költő lett volna belőle.

Tompa rövid időt töltött a fővárosban, de éppen akkor, midőn a negyvenes évek hőskora a legforróbban lobogott. A rövid fővárosi tartózkodás nem volt alkalmas arra, hogy európai tájékozódást szerezzen, ellenben gyógyíthatatlan betegséget kapott, mely egész életét feldúlta, megkeserítette. Csakhamar visszatért Felvidékre falusi papnak és családapának, Petőfi családi idilljét ő is meg akarta teremteni, de betegsége keresztül húzta minden számítását, — nagy tehetség bizonyára rendkívülit teljesített volna ilyen tragikus ellentmondás malomkövei között, — tiszta lisztté zúzódott volna. — Tompának azonban a tragikus tény csak csökkentelte írói bátorságát.

Költeményeiben megtaláljuk a kor nagy élményeit, de vázak alakjában. Kazinczyék messzire szivárgó, páratlan fertőző erővel felruházott érzelgőssége, Kisfaludy ék nemzeti romantikája, a népdal-utánzás penzuma, Petőfi nagy leíró verseinek csábító varázsa, családi költészetének közvetlen, meleg hangja és forradalmas társadalmi élményei, Vörösmarty kozmikus mítosza, a népi hagyomány epikai feldolgozásának ingere, az Arany előtt divatozó balladák terjengőssége: mind megelhetők Tompa verseiben. Tompa irodalmi élményei kimerültek a kortársak teljesítményeinek utánérésében, ő maga nagyon keveset adott hozzá: papos fészességet, lírává oldott prédi-

kációkat, ájtatoskodó hajlamot, monoton bőbeszédűséget, vallásos pátosszal cifrázott érzelmességét.

Az érzelgősség előntötte ezt a kort, egyedül Arany János paraszti természete utasította konokul vissza; Tompa Mihályban is volt egy elem, mely az ájtatoskodó érzelgősséget visszautasíthatna volna: mély emberi kétségbeesése, melynek gyógyíthatatlan betegsége volt a szülője. Az emberi kétségbeesés néha vad, keserű, megrázó hangon tört ki belőle, de csak hellyel-közzel és töredékesen, mert tompa ösztönei és kezdetleges írói tudata nem ismerték fel, hogy ez a hang az ő igazi hangja. Írói bátorságának ösztövére sem engedte, hogy ez a hang a maga nyersségében kitörjön, inkább fakó emlékeiből és szűkös mindennapi élményeiből táplálkozott.

Költészetében és életszemléletében van valami kiirthatatlan vidékiesség, kultúrálatlanság, bosszantó bőbeszédűség, a magányba kényszerült ember hangtani kitörése. Végtelen szóáradattal kerülgeti életének központi jelentőségű, tragikus élményét, betegségét; az álszemérem fátylát borítja reá, fenkölt pátosz műelragadtatásába menekül, nem bírja megütni a tiszta vallomás, a fenntartás nélküli beismerés, a gáttalan omlós, tehát a nagy líra hangját.

Egyik legtekélyesebb verse az „Erdei lak“ a legszebb magyar költői leírások közé való. Tompa tájképei különben közismert irodalmi kellékek, szokványos panorámák, ebben a versében azonban sikerül természetáhitatából „szigetet“, boldog emberi menekvést teremtenie. A természet áhitatát a patriarkális életérzéssel elegyíti s éppen ez a patriarkális érzés melegíti át és színezi egyénivé a vers minden képét. Akkor volt igazi költő, midőn teljesen át tudta adni magát a természetnek, a világnak, a „vetések csendes, szűk utcáinak“, de ritkán volt képes ekkora lírai odaadásra, ragaszkodott az érzelgéshez és a képzelgéshez. 1850-ben írta „Pusztán“ című versét, mely ismét nagy leíró költemény az Alföldről, Petőfi tájáról. Eredeti alkotás, kemény s konok realizmusa nemcsak a tájat, hanem az Alföld népének társadalmi sorsát is érezteti; Petőfi leíró és politikai költészetének hagyományát szerencsésen összeolvastja ebben a költeményében. Az alföldi táj volt Tompa egyik legnagyobb élménye, még regéiben is, ha reális alföldi tájról ír, egyszerre telt és élményszerű lesz a hangja. Néhány versében megkezdte a vidéki élet szatírját, nem

közönséges erővel, de papi volta nem engedte, hogy „nagy szatírárt“ írjon. Kitűnő humora is csak töredékesen jutott felszínre.

Legnagyobb hatást allegóriáival érte el, melyeket a Bach-korszakban írt. Ezekben az években Tompa valóban a nemzet költőjévé emelkedett, pátosza a nemzeti fájdalom szolgálatába szegődött, egyéni fájdalma összeolvadt a le sújtott nemzeti test seblázának gyötrelmeivel. „A gólyához“ írt híres versének Jeremiához fogható keserve valóban magasrendű megnyilatkozás. Lappangott Tompában egyéni jeremiád is, a végső emberi meghasonlás üszkösízű hangja, ez a hang is ebben az időben merészkedett elő leginkább belőle:

*„Elhervad a világ, kidől a büszke cser,
Mélység lesz a tető a tenger fenekén;
Ama törvényt, mely szül, változtat, elseper,
Egykor fénylő bolygók mutatják feketén“.*

Az időnként fölzengő mélyhangot azonban nem tudta végigvinni a versben.

Lírájánál is szerencsétlenebbek epikai kísérletei. A történelmi hangot nem bírta, történelmi léghört nem tudott teremteni, mégis beszélyek és balladák végtelen sorozatát írta. A népmese és a néprege lirizálásával is megpróbálkozott, de szerencsétlenségére olyan nagy példák árnyékában kellett zöngenie, mint Arany János. Költészetéből aránylag nagyon keveset lehet átmenteni a megmaradásba, az átmentett anyag azonban nemes költői megnyilatkozás. Az író szelíd, megtört, tiszta alakja pedig szinte méltóbb a megörökítésre, mint költészete.

Ipolyi Arnold

(1823--1886)

„De mire még ennél is inkább akarnám olvasóim s az egész magyar közönség figyelmét felhívni, az kitűnőleg a nép élő emlékei, a rege, monda, mese, szokások, babona, előítéletek, különös népkifejezések, tájszólás, közmondás, helynevek, stb. erélyes s kiterjedő gyűjtése s feljegyzése volna a továbbira, mi valamint egyesek erejét felülmúlja, úgy csak számosak folytonos s messze a nép benső rétegeibe ható figyelme és vizsgálata által létesíthető egyedül. Csak a kevésből is mi eddig egyesek által különféle irányban történt s miről örömmel számolok a kútfőkben, látható e munkálat átolvasásánál, hogy azok, ha nem alap, úgy bizonyára a legerősb ékkövek, melyek egész mythológiai maradványunk épületromjai legbecsesb anyagát képezik s hogy csak egyedül általuk s nélkülük aligha vagyunk jogosítva bővebb, sőt újabb eredmények varására“. A „Magyar Mythológia“ előszavában, 1854-ben írja ezt Ipolyi Arnold püspök, tehát a lesújtott nemzetnek pontosan megjelölte a szellemi bástya építési módját és több évtizedre szóló szellemi munkatervet adott. Ipolyi célkitűzéseit többen vállalták, de szellemi közvélemény sohasem sorakozott mögéjük; Ipolyit pedig a kritika teljesen elkedvtelenítette művének folytatásától. Ipolyi szándékainak csódjében már a kiegyezés korszakát annyira jellemző álmagyar szellem diadala nyilvánul meg.

Ipolyi Arnold szerény tudós volt, művét mitológiai adathalmaznak tartotta: „Már eleve figyelmeztetem az olvasót, hogy ne várjon sokkal többet: egy összefüggőleg s lehetőségig megalapítva szakonként összeállított magyar mithológiai adathalmaznál“. Pedig módszere magasrendű

volt, a tényleges anyagra és a tényleges adathalmaz átéléséből fakadó egyszerű, tiszta intuícióra építette művét: „Ennélfogva szinte különösen tartózkodtam, ahol csak elkerülhettem, a mithológiai resultatumok, philosophemák alkalmazásától. . . s a lehető legegyszerűbb világnézetekből kísértem meg a magyarázatot s ekkép inkább az egyszerű természeti elementáris, mintsem a mesterkéltabb astralis, kalendáriomi, vagy még elvontabb erkölcsi eszme személyesítések képletében keresem az értelmei“. Ipolyi a magyar mítosz eredeti, hamisítatlan szellemét ásta ki, mérhetetlenül gazdag anyagot gyűjtött, de nem veszett bele az adathalmazba, hanem rendszert épített belőle.

Ipolyi püspök sem került el a XIX-ik század első felében felbuzgott s múltunk fátylait lebbentő közlekedés hatását, de a hatás igen egészséges irányban érvényesülni láta: színes történelmi álmok szövögetése helyett a pogány magyarság igazolásához fogott. Kibányászta a mélyből a pogányságot, melyből egykor a kereszténység annyi éltető nedvet szívott magába és annyi nagyszerű elemet alakított át a saját képére s hasonlatosságára. Ipolyi annál erősebbnek vélte a magyar katolicizmust, mennél mélyebbről mérít, minél szélesebb alapokra építkezik. A XIX-ik század első fele alkalmas volt arra, hogy ilyen szellemi szálfák nőhessenek, a század végén azonban a hasonló céloktól hevülő Kálmány Lajosnak már „garabonciássá“ kellett süllyednie. Mint minden intézményünkbe, a katolicizmusba is beférkőztek ösztönös és öntudatos idegenek, akik látszólag a katolicizmus érdekében becsülték le az eredeti, a pogány magyarságot, irtották minden emlékét és elátkozták újra fölmerülő, tehát halhatatlan elemeit, még fennmaradt dalai ellen is hadjáratot vezettek. Távolról sem a katolicizmusnak volt szüksége erre a hadjáratra, hanem a szóbanforgó idegen elemek tiltakoztak a valódi magyarság előretörése és őselményeinek érvényesülése ellen. Pázmány hívőségébe nyugodtan befért a XVI-ik században felszabadult ómagyar-protestáns temperamentum s Ipolyi még ezer és ezer gyökérből táplálkozó magyar katolicizmusról tudott, mely eléggé erős ahhoz, hogy az emberi mélységet minden tárnájával magába foglalja és a maga nagyvonalú rendszerébe illessze. Törekvését a század második felében két ellen-ség böcsmérlete: kezdetleges agy velők szük racionalizmusa

és idegenek álszenteskedésbe csomagolt rettegése az eredeti magyarság előretörésétől.

Ipolyi Arnold páratlan gyűjtő volt: a magyar irodalom, történelem és a néplélek minden mitológiai jelentőségű elemét fölszedte, összehasonlította az európai és ázsiai népek mítoszával, történelmi és lélektani magyarázatukba fogott, a fogalmak és a szavak eredetét fejtegette. Tudományos fejtegetései a kor színvonalán állanak és alapos bírálatra szorulnak, bár sok esetben igen helyes nyomra vezette kitűnő intuíciója. Műve tele van nagyszerű nyomokkal és zömök alapkövekkel, melyekre építeni kellett volna, munkáján azóta szüntelenül és nemzedékeknek kellett volna munkálkodniuk, de hagyták, hogy gonosz hír, lebecsülés és feledés pora lepje be. Néprajzunk is gyanúsán hallgatott róla, amint Kálmány Lajost is még életében elfeledte.

Ipolyi a szabadságharc után a néphagyomány döntő fontosságára hívta fel a magyarság figyelmét, olyan odaadással fordult a néplélekhez, mint egykor Petőfi és a fiatal Arany János. Törekvésében volt valami a XVI-ik század szellemi hősiességéből: 1849-ben elbukott a nemzeti ügy, letörték a magyar dinamizmust, véle együti a népi gondolatot is, a tudós püspök azonban ezekután éppen a népiélekre akarta alapozni a magyar szellem tudományát, mai szóval a hungarológiát. Úgy cselekedett, mint a XVI. század prédikátor írói, akik Dózsa bukása után lírájukba mentették a nép igazát.

Ipolyi művének azok a részei a legértékesebbek, melyekben az ó-hit maradványait közli; a hozzájuk fűzött tudományos megállapítások is csaknem minden esetben helytállóak. Abból indul ki, hogy a vallás legősibb foka egyszerű és tiszta volt. A magyar fajtát kezdettől bizonyos vallási egykedvűség jellemzi, éppen ezért, miután az őshazát elhagyta, a legkülönbözőbb vallásos áramlatok nyitott kapura találtak nála, befogadta őket anélkül, hogy bármelyiknek fanatikusává szegődött volna. Ipolyi jó nyomokon jár, midőn elsősorban budhista és mohamedán hatások felé tapogatózik. Abban is igazolta a későbbi tudományos kutatás, hogy őseinknél a történelem vallássá nőtt, a hős emberfeletti régióba emelkedett, az eposz, a hősi ének tehát — mint később Jakubovich is megállapította — összefolyt a mítosszal. Ipolyi a vallásnak a történelemmel

való azonosodásában keresi az idegenek gyűlöletének az okát, tehát a közösség misztikus összetartozandóságának tudatát. „Szerteágazó létképnek“, bonyolult, gazdag szövevénynek tartotta a pogányságot és életkorát jóval hosszabbra nyújtotta, mint a század második felének hivatalos tudósai. A nép a pogányságnak, ha nem is a formáját, de a tartalmát sokáig megőrizte; a később beolvadó keleti népcsoportok, így a besenyők, jászok és kunok is szították a hamvadó pogány parazsat; a magyar „ellenzék“ előretörésében ezért volt mindig bizonyos pogány jelleg.

Jakubovich Emil legújabb megállapításai igazolták Ipolyinak azt a feltevését, hogy őseink hittek a hősök istenülésében, — a hős isten közelébe lépett, az istenség részévé, elemévé lényegült s ekként istenünk nemcsak nagy gerjesztő volt, aki minden dolgok születését elősegíti, hanem „befogadó“ is; a válogatottaknak, a közösség legragyogóbb szellemeinek, a hősi és áldozatos életűeknek atyja. Ipolyi észrevette, hogy a Toldi-mondában az ősi hőskultusznak csillámlása él és a Toldi eredeti népmonda, melyet Ilosvai sem tudott teljesen elrontani. Azt is helyesen állapította meg, hogy a régi pogány-magyar hős keresztény átszellemlése a históriás ének Kádár vitézében történt meg.

Az ősi istenfogalomban Ipolyi a „létező levőt“, az egyet, az őst keresi; az „isten“ szóban is az „ős“-nek a nevét sejtí. Gyönyörű ősi magyar jelzőket függeszt istenfogalmunkhoz, valósággal pogány litániát mond: tevékeny, gerjesztő, teremtő, gyarapító, élő, lévő, dagasztó, szerelme-tes, boldog, úr, örök, bölcs és öreg; szép ősz hajú és szakállú: mint a vogulok hiszik és Arany János ábrázolja.

A vándorló magyarság Ipolyi hite szerint kapcsolatba jutott az ólestamentummal, átvette és saját használatára alakította az ószövetségi küldetés hitét. A kapcsolat, szerinte, könnyű volt, mert az ősmagyarok is egyisten-hívők voltak, — talán igaza van Ipolyinak abban is, hogy ósvallásunkban a sokisten hitének helyét démonok, vagy pedig fölötte erős természetisztelet foglalta el. — Az ószövetségi sorssal való azonosságunk tudata különben a XVI-ik században gyúlt ki ismét; a prédikátor írók kereső, tévelygő, „pusztában bolyongó“ népnek (Ady: „eltévedt lovasoknak“) tartottak bennünket. Első zsolnárfordítóink az ószövetségi zsolnárokból magyar éneket teremtettek, az Ószövetséget áthílették saját képünkre és hasonlatosságunkra. A

protestantizmus azonban bizonyos mértékbeli fõl szabadította az ómagyar szellemet és hangot is (mint már említettük, ezt cselekedte csaknem valamennyi nagy szellemi-ellenzéki mozgalmunk), lehetséges, hogy a magyar ószövetségi tudat is a pogány lélek ismét megmozduló mély tárnáiból szakadt fel. Ipolyi úgy véli, hogy a nemzeti Isten határozottabb fogalma, Magyarországnak, mint az ígélet földjének tudata, a nép isteni vezéreltetésének hite és a theokratikus papkormányzat nyomai (fõként a székelyek múltjában bukkanunk theokráciára s a székelység ragaszkodása az ószövetséghez közismert) mind az ószövetségi szellem régi felszívására vallanak. Ipolyi vélekedése szerint valószínûleg kazár földön ismertük meg és tettük magunkévá az Ószövetséget.

Ipolyi nagy jelentõséget tulajdonított a népszokásoknak. Észrevette, hogy hitünk õsképei elmosódtak, de emlékek még igen sokáig ébren maradt és alakító erõként tovább élt a népszokásokban és a babonákban. Megmaradt tûzszertartásaink elkopott emlékeibõl visszateremtette a régi ízüzimádás körvonalait. Szent Iván éjjelén tartották a tûzûnnepet, Ipolyi a szertartás szövegét is feljegyezte, a szövegben sajtáságosan elegyednek: a bájolás, a népdal, Magyar Ilonának, Boldogasszony utódjának, a „selyem sárhajú asszonynak“ világot átõlelõ mítosza és õsi kozmogóniai regék csapadéka. A tûz a tisztulás õsi eleme; a tûzszertartásban igazulás, tisztulás, bûntõl és kórtól való menekvés hite élt. A tûzszertartásnak, tehát az õselem tiszteletének folytatása a „három tisztesség“: a született gyermek mellett, míg megkeresztelik, gyertyát kell égetni; a házasságnál a kérõk a jövendõ arától tüzet és vizet kérnek; a halottat pedig elégetik, — mindhárom „tisztség“ a babona szerint tisztulást eredményez. De az elemek tiszteletére vall a kutak, források, folyamok tisztelete is. Ipolyi úgy tudja, hogy Dunántúl még „kupai kutat“ is tisztel a nép. A gesták is a vizek tiszteletérõl, a vízbe, a víz mellé, tehát a tisztító elem közelében történõ temetkezésrõl számolnak be. Ipolyi érvei teljesen meggyõznek bennünket arról, hogy az õsvallásban az elemek tisztelete nagyon fejlett volt. Legtovább azonban a föld vallásos tisztelete élt. Ipolyi többek között a közmondást idézi: „A föld anya, a víz mostoha“. — õ még nem ismerte Bornemisza Péter pogány imádságát a „föld édesanyához“, de hasonló kecskeméti könyörgést

jegyzett fel: akinek torka fáj, térdepeljen le a földre és egymásután háromszor mondja: „édesanyám föld, neked mondom, torkom fáj“ és annyiszor csókolja meg a földet, azután térdepelve még egy „miatyánkat mondjon“; a kecskeméti könyörgésben éppenúgy összeolvad a kereszténység a pogánysággal, mint Bornemisza imádságaiban. Ipolyi a földről, „mint édesanyáról való pogány képzetről“ beszél igen helyesen; az ég az istené volt és az istenülő hősöké, a föld az emberé, mindenkinek végső otthona, a kicsinyeké, a vergődőké is és csak meg kellett csókolni, máris gyógyított. A termékeny, adakozó, tápláló, gondviselő, gyógyító és mindenkit magába fogadó föld kultuszában mindenesetre az ősanának, pogány istenasszonynak nyomát kell keresnünk.

A lidércben az ősmadár örökségét szemlélte Ipolyi, a „turuli incubus madár“ módosult, elváltozott alakját. A Turultól származtatta magát a fejedelmi család s a büszke madár utódja a lidérc, mert az ősi mitosz a népi hiedelmek világában többnyire eltorzult. Az ősi vallás lényegét kiirtotta a kereszténység s ezért a népi lélekben csak elváltozott alakjai őriződtek meg; az ősi hit maradványait torzításalá kellett rejtenuk, hogy tovább élhessenek. A népi varázslat és kuruzslás is az ősvallás maradvékát őrzi: istenek meg nem értett tulajdonságait, egykori szent dolgok, tárgyak, eszközök, cselekvények emlékéét, szavakat, melyeknek kimúlt vallásos értelmük és gyakorlatuk. A nép mégis megőrizte ezeket az elemeket, átadta utódainak, az utódok egyre kevésbé értették jelentőségüket és „eltorzították“ őket. A hódító kereszténység a pogány vallást a gonosz szellem művének hirdette, ezért tapadt nem egy megmaradt eleme a boszorkánysághoz és a „gonosz boszorkányhoz“. Az ősi vallási elemekhez társult a tőlük való keresztény röttenés, mely eltorzította a régi hitet anélkül, hogy végképpen ki tudta volna irtani: a néplélek az eltorzult maradvékhoz is híven ragaszkodott. A boszorkány tulajdonképpen a pogány bűvös asszony eltorzulása. A kereszténység még tovább ment: előtérbe állította az ördögöt és reá ruházta az ősvallás elemeit, azért foglal el olyan fontos helyet az ördög a népköltészetben.

Ipolyi észrevette, hogy a boszorkány minden rútsága mellett tündéri képességekkel rendelkezik, tehát az ősvallás fényéből is örökölt valamit. A táltos a régi papi ihlet nyo-

mait őrizte meg. A garabonciások a régi hit elűzött papjainak üldözött, tehát csavargó, ágrólszakadt utódai. Ipolyi megrajzolja a táltos és a garabonciás között lévő különbséget: „Amaz tanulás által lesz azzá, saját akaratából s ösztönéből ... a táltos pedig úgy születik, maga se tehet róla, már a planéta, melyben született, hozza azt magával“. Igen érdekes, hogy a „garabonciásokhoz“ szociális vonások is fűződnek: „a szolgálót nyomorgató gazda házát elpusztítják, az asztagból a búzát kiszedik, stb., másképp is ily segéd-szellemekként jönnek meg, megsegítve a szegényt, megtorolva a zsarlón“. Ezek a vonások talán a laikus vallásosság társadalmi hatásának köszönhetőek?

Ipolyi átfogó képet rajzolt az ősinagyarság szelleméről és életéről, vissza tudta teremteni az ó-időt, a XIX-ik század második felének porban csúszó pozitívista okoskodása helyett valódi alkotói ihlet élt benne. Népköltészetünk és általában a népi lélek vallásos-misztikus megnyilatkozásaiból mérhetetlen tárházat rakott meg. Igen szerezésen a lényegget ragadta ki mindig a gyűjtött anyagból; de fölmerül a kérdés, hogy miképpen jutott ilyen gazdag anyaghoz? Nyilván száz esztendővel ezelőtt a néplélek bomlása még nem indult meg és mint a gazdag forrásvidéken: csak ujját kellett bedugni a néplélek „talajába“ és máris bugyogott a forrás.

A XIX. század második felének pozitívista és racionalista elméi előtt megfejtetlen rejtély volt, hogy a katolikus pap miért lett a pogány-magyar lélek sáfára? Ipolyit éppen mélyen átértzett katolicizmusa vitte a pogány magyarsághoz. A középkori katolicizmus felnyitotta az emberi lélek zsilipjeit, megrázta mélységeit, nem félt a humánus áradástól: magába fogadta és mérhetetlenül meggazdagodott általa. A katolicizmus ekkor élt emberi jelentőségének csúcspontjára, A XIX-ik század második felének pozitívista és racionalista elemek azonban a katolicizmust is „racionalizálták“; nem értették, hogy Ipolyi a szó legmélyebb értelmében volt katolikus, midőn a pogány magyar miszticizmus örökségét felszínre hozta és a magyar szellem humuszának szánta.

A „Magyar Mythológiát“ Csengery Antal támadta meg igaztalan és rendkívül éles modorban. Csengery az „ügyvéd, szerkesztő, országgyűlési képviselő, a Magyar Földhitelintézet i[^]*hatója“. Ipolyit megrendítette a támadás,

úgy érezte, hogy új korszellem könyörtelen hengere dübörög feléje és könyvének megmaradt példányait elégette. Ez az önkéntes könyvmáglya éppenúgy hozzátartozik a „magyar földindulás“ tragikumához, mint Petőfi halála és Teleki László öngyilkossága. Magyar szellemi magatartás és munkaterv égett el ezen a máglyán; hiányát nemzedékek szenvedték, a félbenmaradt munkát pedig azóta sem tudtuk teljesíteni.

Madách Imre

(1823—1864)

Madách Imre Alsó-Sztregován, Nógrádmegyében született, felvidéki. Midőn felvidéki voltát hangsúlyozom, nem kívánom a táji jelleget eltúlozni. Nem értek egyet azzal az irodalomtörténeti felfogással, mely tájak szerint osztályozza az írókat; a táj csupán egy tényező a sok közül, melyek az író világmépét létrehozzák. Jelentősége néha lényeges, néha mellékes; Madáchnál, úgy érzem, lényeges szerepet vitt. A felvidéki lélek némiképpen mindig bizonytalan; pólusok közt hanyódik. Hiába szorult Felvidék hegyei közé, egyidőre csaknem az egész magyar királyság, állandó szellemi gyújtópontja nem született. Folyói dél felé sietnek, völgyei dél felé nyílnak, tekintete mindig Magyarország közép-pontját kereste; sohasem tudott annyira a saját lábán állani, mint Erdély. Fajták népesítik be, tele van fajták határmezsgyéjén bolyongó emberekkel, mindenki több nyelvet beszél, szellemei mindig hajlamosak voltak bizonyos internacionalizmusra, a nyugati kultúráért és életformáért rajongtak, de szeszélyes ugrással olykor a magyar mélyek leghívebb bűvárai lettek. Nyugati internacionalizmusuk néha forradalmi merészséggel a kelet-közép-európai öntudat vallásába csapott át. Meglepetéseket tartogat a felvidéki ember tarsolyában; életünk ellentéteit, viharos ellentmondásait példázza.

Madách Imre úgy ragadt meg a köztudatban, mint „Az ember tragédiájának“ költője, holott már bölcsője mellett két génusz állott; ravatala mellett is ott vigyázott mind a kettő. „Az ember tragédiája“, a vaskos kőszikla azonban eltakarja a karcsú élőfát, a „Civilizátort“, holott

mindkettő lényeges mű nemcsak Madách termésében, hanem szellemünk történetében is.

„A civilizátorában a kelet-európai géniuszt jelentkezik. „Komédia Arisztofanész modorában“ — módja róla szerzője. 1859-ben írta „A civilizátorát, ugyanebben az esztendőben fogott neki „Az ember tragédiájáéának, melyben a nyugat-európai géniuszt testesül meg. Madáchban próbált kiengesztelődni a két géniuszt; egyidőben, egymás mellett jelentkeztek, de a kiengesztelődés nem sikerült.

„A civilizátor“ Széchenyi „Nagy Szatirájának“ rokona, de *mig* Széchenyi műve rakoncátlan, partokat nem ismerő folyam, Madáché annál higgadtabb és kiegyensúlyozottabb műalkotás. Széchenyi „Nagy Szatirája“ csupán a Bach-korszakot szedi szét; Madách szembeállítja véle az eredeti magyar életformának és emberségességnek világképét, géniusztunk egyszertű, tiszta fényét.

Madách a magyar géniuszt a népben kereste. Előtte évtizedeken keresztül irodalmi program volt a nép: szánalom, szeretet és lelkesedés tárgya, fölszedték és megbecsülték szellemének külsőségeit, — Madáchnál azonban ez a nép mint elsőrangú társadalmi tényező jelentkezik. Madách tárja fel először a népi lélek nemzetalkotó képességeit, A „konzervatív“ szó új értelmet kap Madáchnál, művében a „konzervatív“ paraszt jelentkezik: a fajta lényegének, eredeti életformájának és életbölcességének őrizője. A népi hűségnek és ragaszkodásnak nemzetet fenntartó értékét ő fejezi ki először. Évtizedeken keresztül tartott a magyar szellem tűzijátéka, az uralkodó osztályok háborgó helyetkeresése, szétosztódása és küszködése új egységért. A gyönyörű és sokszor megrendítő kísérletek után egyetlen bizonyosság maradt: a nép állandósága, lelkéhez, tehát lelkünk-höz fűződő hűsége. Ezt a tényt egyedül Madách vette észre, műve ezért egyedül áll optimizmusával, fölényével, magabiztos nyugalomával. Gyengébb szöveű írók ebben az időben a romok felett keseregtek, Madách jó hírt hozott a népi „televényről“, melyet nem lehet sem lerombolni, sem pedig megsemmisíteni.

„A civilizátor“ István gazdájában a magyar néplelek döntő vonásai jelentkeznek: humor, természetesség, az élet valóságához ragaszkodó észjárás, az ember lényeges vonásaira épített egyszerű életszervezethez való ragaszkodás, velős beszéd és gondolkodás. A mesterkéltség elvontság mögött

csúfságot, hamisságot, gonosz szándékot keres. A nyílt és szabad emberi megnyilatkozás híve, lelke tágas és sima, mint a puszta, nem tűr gátakat. Nagyvonalú kozmikus életérzés ösztönös hívője, ezért lelkének és szellemének minden mozzanatát érzéki képpel fejezi ki, a virágbaborult és gyümölcsé érett fogalmak barátja. Megőrizte keleti vonásainkat, *nem tékozolta* el történelmi örökségét. Bizalmatlanságának köszönheti, hogy nem lett a feléje áradó európai áramlatok függvénye, nem adta fel mindenét az európai idomulás kedvéért. De bizalmatlansága nem volt korlátoltan konok; folyton kételkedve és óvatosan ugyan, de mégis fölszívta lelki hajszalerein keresztül Európát. Így keletkezett sajátos kelet-közép-európai géniusunk, ezt a géniust Madách Imre fejezte ki elsőnek.

Az öntudatot, a törhetetlen emberi önérzetet, az önkormányzathoz való ragaszkodásunkat új fogalommal jelöli Madách: „önemberséggel“. Az „önemberség“: a szabad emberi teljesség sugárzása az életre, ha kell: az élettel szemben. Az „önemberség“ értelmében legyen minden ember önálló, teljes és önmagában harmonikus kis világ és a harmonikus kis világok magasabb egysége, harmóniája alkossa az igazi rendet. A közel-nyugati ember megállíthatatlan differenciálódása, Madách hite szerint, nem fejlesztette, hanem szétbontotta az emberi szellemet, töredék-lelkeket *hozott lére*.

Madách megtagadta a „keresztény-germán kultúrközösséghez“ fűződő „eszmeláncunkat“ is, — mintha Adyt hallanók: „Mi másoknál messzebről jöttünk“. Madách tagadta azoknak az eszmerendszereknek és tanoknak létjogosultságát, melyek ráfeküsznek az emberi szabadságra és elnyomják, mint az árnyék a növényt. Olyan életrendszert kívánt, „melyben igen kevés van, ami nem szabad“. Rettegett a „tömegeknek szemtelenségétől“, a szabadság paródiájától, a kevés törvény egyik legfontosabbikának az emberi minőség föltételén tiszteletét tartotta. A bürokratikus rendnél, a gombamódra szaporodó és aprólékos bőségű törvényeknél többre becsülte a kelet-európai magyar génius egyszerűségét, mely nem szakadt el a létezés természetes gyökereitől, éppen ezért várni tud, bírja az időt, van miből „táplálkoznia“. Ereje és értelme tartásában nyilatkozik *meg*, természetes mozdulataiban, nincsen feltétlen szűksége hosszas és bonyolult intellektuális körülírásra.

Madách látta a papiros egyre inkább szörnyeteggé növekvő hatalmát, a „Nagy Nyilvántartást“, a bürokrácia korlátoltságát és pusztítását. Előre félt a túlkormányzás nyavalyjától, — önkormányzatot akart, hogy legyen kedve élni és megnőni az embernek. Nemcsak a Bach-korszakban jelentkező veszedelmet ábrázolta kitűnő, Arany János legjobb műveire emlékeztető grotesz képekkel, hanem a kelet-európai világképet is kifejezte a népi észjárás és a népi beszéd egyszerűségével. Néha áttüzesedik a hangja, mint a parasztforradalmároké, a legmagasabbrendű állampolitikai vitát is mindvégig népi módon, a népi szellem eredeti eszközeivel fejezi ki; műve ezért is páratlan a magyar irodalomban. Aristophanes bátorította Madáchot, megtanulta, hogy miként építhető fel a köznyelv forgácsaiból, szólásaiból és megállapításaiból a természetes ember tiltakozása a mesterkélt társadalmi szervezetek kalodái ellen.

„Az ember tragédiájá“-ban mástermészetű géniusz bontakozik ki. Ez a dráma az „Untergang des Abendlandes“ árnyékának előrevetítése, a nyugati ember pesszimizmusának, kételyének és főként elfáradásának történelmi távlata. A nyugati hatás sokféle úton és módon jelentkezett irodalmunkban és meghamisítjuk szellemünk történetét, ha csupán egyetlen vonatkozásában vizsgáljuk. Állandóan található nálunk egy alacsonyági érzésben szenvedő réteg, mely kultúránk egyetlen ihletőjének Nyugatot tartja, nemcsak minden friss nyugati áramlatot, hanem minden új nyugati művet is egykettőre magyarnyelvű műre vált, de egy szűklátókörű réteg sem hiányzik, mely azért követeli a Nyugattól való teljes elszakadást, hogy a saját műveletlenségét igazolja. Madách nem járt ilyen sekély utakon. „A civilizátor“-ban, mint láttuk, még soha sem tapasztalt tisztasággal lobbantotta fel kelet-európai géniuszunkat, „Az ember tragédiájájában pedig jövőbe mutató emlékművet alkotott arról, hogy mit végez a kelet-európai emberben a nyugati géniusz fenntartás nélküli befogadása.

Az „Untergang des Abendlandes“-nek, a nyugati kultúra bukásáról szóló és Európát végiggondolkoztató műnek Spengler a szerzője, de Spenglert csupán egy hosszabb idő óta kísértő érzés és tudat kifejezőjének tekinthetjük; az elöregedés réme régóta kísért és Spengler német fővel s szívvel természetesen rendszert épített belőle. Madách ezt a „rémet“ vetítette drámává. „Az ember tragédiájájának pesszi-

mizmusát a Bach-korszak levert hangulatával és Madách egyéni meghasonlottságával szokták magyarázni; a magyarázat azonban nem kielégítő. „A civilizátor“ éppen Madáchnak a magyarságba és Kelet-Európába vetett hitéről és költői világának kikezdhethetlen egészségéről tanúskodik. Az ember tragédiájában Madách azt fejezi ki, ami Nyugatról, elsősorban pedig a közeli-nyugati kultúra mezőiről áramlott felénk, a „másik“ géniusz; ez a géniusz készletti pesszimizmusba, lemondásba, életunt letörésbe a magyart, nem pedig keleti természetét. Madách éppen a magyarság keleti természetében fedezte fel a folyton megújuló, beláthatatlan tartalékokkal rendelkező életerőt, de Nyugatról, helyesebben Közei-Nyugatról csak borút szívott magába, az „Untergang des Abendlandes“ baljós sejtelmét.

„Az ember tragédiájában elindul az emberiség keletéről, Egyiptomból és vonul Nyugat felé egészen Albionig, társadalmi kérdéseit nem tudja megoldani és lelki békét sem bír alapítani, a tömegek megbízhatatlan hordák maradnak, a hősi hivatást vállaló ember, az „ecce homo“, pedig a történelem minden szakaszában vereséget szenved. Madách költeménye ezt a baljós hullámozást ábrázolja, helyenként elsőrangú körképet nyújt, de tömérdek bölcselkedést sző művébe, olykor tankölteménnyé laposodik. Erőfeszítése minden tiszteletet megérdemel, műve mint látványosság és mint bölcselkedő tanköltemény egyaránt kiemelkedő alkotás, de hiányzik belőle „A civilizátor“ természetes ömlése, önkéntes ihlete.

„Az ember tragédiájában három lényeges elemet fedezhetünk fel, az első a mitológiai. Madách művének elejére és végére odaillesztette a keresztény mitológiát, valószínűleg így akarta művének nihilizmusát enyhíteni, feloldhatatlan kétségbeesését takargatni. Megtartotta a keresztény hitet végső vigasznak, de a földi téreket átengedte Lucifernek, ki olthatatlan fausti vágyakat és ábrándokat olt az emberbe. A másik elem: a történelmi betétek sorozata. Lucifer Ádám kívánságára álmodat bocsájt reája, végigvezeti az emberiség történetén. A „szemle“ kiábrándító. Ámde Madách távolról sem „az emberiség“ történetét ábrázolja, hanem a végső meghasonlásba és dekadenciába hanyatló fausti emberét: egy sajátos géniuszét. A korszakokat Madách egyetlen szűk résen keresztül szemléli; a történelem háborgó vizéből csak a fausti lélek csalódása

nak roncsait halássza ki. A nyugati ember túlizgatott, fáradhatatlanul kutató, új és új életterületek felé törekvődé gyorsan meghasonló fausti lázát és lázának kihülését örökíti meg „Az ember tragédiája“.

„Az ember tragédiája“ történelmi körképeinek arányai nagyszerűnek tetszenek és bizonyos mértékben azok is, de valamennyi képben ugyanolyan kételynek, meghasonlásnak, pesszimizmusnak íveit fedezhetjük fel. Madách nem értette meg a korokat, nem mélyedt az emberiség valódi történetébe, de nem is törekedett erre. Azt fejezte ki, hogy a XIX-ik századba ért fausti ember és fausti génusz milyen reménytelennek látja az emberiség sorsát. A XIX-ik század nyugati emberében végképpen elfonnyadt a mitológia, a misztikum, a hitvallás. Hidegen mérlegelt; a magára maradt ráció kereteibe próbálta gyömöszölni az emberi életet és sorsot. Nyugtalan kételye öncélúvá vált; természetes tehát, hogy kétségbeejtő mérleghez jutott. A mérleg pedig arra készítette a szellemet, hogy sivár pesszimizmusba, vagy narkotikumok bűvös barlangjába meneküljön; Madách az előbbi, számos kiemelkedő szellem pedig az utóbbit választotta. Ennek a meghasonlott nyugateurópai génusznak kisugárzását magyar földön Madách Imre szívta magába legerősebben.

„Az ember tragédiája“ egy felénk áradó nyugati hatásnak tökéletes irodalmi megtestesítője. Ez a hatás más elemekkel elegyedve kitűnő kovász lehet, de így, egyeduralomban: az emberi kétségbeesés óriási torzója, emlékműve. A költemény végére tett vigasztaló szózat mit sem von le mondanivalójából, mert nem a mű szerves része, csak azért került oda, mert Madách nem merte a maga nihilizmusát gátlások nélkül kifejezni. „Az ember tragédiájának“ harmadik eleme: Madách rejtett, de itt-ott merészen előbuggyanó tragikus lírája. Egyéni sorsa vigasztalan volt, de szelleme csodálatosan megnyugodott, midőn a népi mélységbe merült. Ismerte a közösséggel való azonosulás határtalan örömét, „A civilizátor“ ennek az örömnak a gyümölcse. De ha Madách magára maradt, előbújtak egyéni életének rémei és szörnyei, készítették a szállást a másik génusznak.

Pólusokat összebékéltető szintézis teremtésére nem volt reménye Madách Imrének. A két génusz engesztelhetlen arccal állott koporsója mellett.

Vas Gereben

(1823—1868)

A dunántúli ispán fia, családi nevén Radákovics József, Tolnai Lajosnak indult; érdekes, hogy Tolnai édesapja is hasonló hivatalt töltött be ugyancsak Dunántúl. A szabadságharc előtt Vas Gereben harcos írónak készült, akinek kése élesen vág a társadalom húsába és minden megnyilatkozása vihart teremt. Mintha tudatosan izgatni szeretne volna a magyar vidéket, ahol élt, hogy térüljön ki nyugalmából, mutassa meg magát, fedje föl a titkait, egy szóval: szolgáltsaon irodalmi anyagot. A szabadságharcban néplapot szerkesztett, utána pedig itthon bujdosott. Nem vonta meg magát egy zugban, mint Jókai Mór, hanem kiiriáról-kúriára vándorolt, mint műveiben. Később jelentkezett a hatóságnál, fogságba került. Kiszabadulása után gyors egymásutánban jelentek meg művei, de ezek a könyvek már nem mondhatók Tolnai Lajos őseinek. A Bach-korszak Vas Gereben lelkének szelídebb felét kényszerítette föl: hagyományt építgetett, meleg almot készített a megpróbált magyaroknak. Mindaz, ami ellen a szabadságharcban küzdött, egyszerre értéket nyert, mert idegen siserahad zúdult az országra. A szúette gerendában a gerendát, az otromba kőben a követ kellett látnunk és értékelnünk. A hagyományt dicsfénybe kellett borítanunk, a magyar kedély földalatti forrásait föl kellett szabadítanunk, így bírtuk a zord időt. Egy-egy ízes, kemény, dacos, vagy kedélyes magyar figura felvonultatása, az eredeti magyar légkör éreztetése cselekedetnek számított. Vas, Gereben ezeknek a feladatoknak a betöltésére volt a legalkalmasabb.

Művei nagy állóvízként hatnak. Olykor beláthatatlan tónak véljük, néha csak terjedelmes vadvíznek, de mindig

úgy érezzük, hogy kitűnő humusz várakozik alatta. Vas Gerebennek egyetlen dimenziója volt: a szélesség; regényei szétfolynak, mint a kiömlő víz a síkságon. Felszíne nyugodt; tisztán de laposan tükröz.

Vas Gereben hajdani forradalmársága pillanatnyi mámor volt. A korszellem magával ragadta, de valójában a Parlag fia volt, akkor jött el az ő órája, midőn a Parlag értékeiről kellett bizonytságot tennünk a Bach-korszak újítoival és újításaival szemben. Akár Gvadányi: ő is a „régí jó idők“ ábrázolásával ért el hatást. Abban is hasonlít Gvadányihoz, hogy lassan ballagott, tempós bőbeszédűséggel mesélt, hosszasan elidőzött figurái mellett. Gvadányi azonban csak két eredeti figurát teremtett, Vas Gereben műveiben pedig a magyar figurák kimeríthetetlen tárházát találjuk. Aki kezébe kerül, rögtön jellegzetes alakká válik és az is marad, míg regényes bonyodalmakba nem keveri őt az író. Vas Gereben „regényt“, eseményt, bonyodalmas mesét nem tudott teremteni, hibája azonban természetes hibának tekinthető: a magyar élet a nagy zajlás eszten-deit leszámítva, állóvízhez hasonlított. A Kisfaludyak vidéki drámáinak bonyodalmái is kimerülnek a házasság-szerzésben. A fiatal Jókai a vad-romantika plántáit ültette Kecskemét nyugalmas pusztáira. Jósika a történelemben kalandozott, arra ugyanis mindent rá lehetett fogni. Vas Gereben rózsaszínű szerelmi pamuttl kötözgette egymáshoz figuráit és történelmi betétekkel frissítette műveit. Ha már nagyon ellaposodott a történet, lepottyant az égből egy bájdús leányka, vagy hipp-hopp: ugorjunk csak a vármegye székibe, vagy Pestre, esetleg: a pozsonyi országgyűlésre.

Vas Gereben az anekdotázó magyar irodalmi megnyilatkozása. Az anekdota a Parlag költészete; az anekdota pótolta a Parlagon az irodalmat, a tudományt, — bölcselkedése megnyugtatta a kedélyeket; bátorságot és kedvet adott az élet és a szellem mozgalmasságának lenezésére, megvetésére. Az anekdota értékeket is őrzött: kezdetleges, de szilárd belső egyensúlyt, várakozni tudó nyugalmat, zajtalan, de kemény ellenállóerőt. Megőrizte a magyar humort és az ironia iskolája volt. Vas Gereben örökölte a magyar anekdotakincset. A közvélemény ugyan Mikszáth Kálmánt tartja az örökösnek, Mikszáth azonban mélyebb és gazdagabb tehetség volt, az anekdota csak íz nála; Vas

Gereben regényeket szőtt anekdotákból: mint a karos-zékbe belehelyezkedett a vidéki, úri életszemlélet kényelmébe, azonosodott volt véle, a közönségizlés hü szolgája lett, mint Gvadányi József. Abban is hasonlít Gvadányihoz, hogy a mindennapi dolgok leírásában a legnagyobb, de rögtön elveszíti hangjának természetes, ízes magyarságát, ha emelkedni próbál.

A hagyományaihoz ragaszkodó magyar közép-nemes-ség lelkét Vas Gereben örökítette meg. Megmaradt hiteles tanúnak és véget érni nem akaró beszámolóok tömegét írta a mezei patriarkális korszak utolsó évtizedeiről. 1848 előtt a heves társadalmi kritika típusokat teremtett, típusokba sűrítette rokonszenvét és ellenszenvet. Vas Gereben azonban az egész nemesi „embervadon“ megörökítésére vállalkozott. Eötvös József realista társadalomrajzot adott, de hőseibe beoltotta a romantika szérumát. Kúthy Lajos inkább csak romantikus határjellemeket rajzolt. Egyedül Vas Gerebenben élt a parlagi hűség: nem élményihez volt hű, nem is voltak életének megrendítőbb élményei, hanem figuráihoz. Néha a regényben nem is tudott mihez fogni velük, csetle-nek-botlanak, érthetetlenekké válnak. Nem regények betöltésére születtek, csupán dokumentumok s ha kiemeljük őket az erőszakolt regényszövevényből, akkor látjuk, hogy dokumentumnak milyen kitűnőek.

Vas Gerebennek véletlenül ugyan, de csaknem sikerült a magyar népregény. „A falu jegyzője“-nél színesebb, gazdagabb népregény alapvonalai lappangnak műveiben. Nemcsak a népi szenvedést tudta jellemezni, hanem a paraszti életszemléletet, beszédmodort és gondolkodásmódot is beolvasztotta az irodalomba. Különösen „A régi jó idők“ figyelemreméltó ebből a szempontból; a napóleoni háborúk korszakának magyar néphangulatát jellemzi, de megállapításai ráillenek a szabadságharcra is: a szegény nép úgy véli, hogy nincs miért harcolnivalója és elbúvik a történelem elől. A népi szenvedést Eötvös József nagyobb-vonalúan ábrázolja, a népi érzületet és gondolkodásmódot azonban Vas Gereben hitelesebben tárja fel. Eötvös József komoly hatást gyakorolt reá, Vas Gereben a Viola-estet is beolvasztotta regényébe, de enyhébben, valóságosabban, nem helyezte az események középpontjába. Kúthy Lajos nagy regényéből is sokat merített, az irodalom éppen úgy aduttár volt neki mint az élet: az irodalmi hatásokat hozzá hangolta

a valósághoz. Kis-realista volt, abban az időben, midőn a magyar irodalom szintetikus hajlama teljes erőből feltört; részletekbe merészelt mélyedni, de gondoskodott a fűszer-ről és a körítésről is, az anekdotáról és a humorról, hogy a realizmust elviselhetővé tegye.

Nem *m* gondolt arra, hogy egységes népregény írjon. Az egész magyar életet akarta ábrázolni, részletes kor-képekbe ágyazta népi élményeit. Korképei általánosak, felszínesek, a múlt század történelmi olajnyomataihoz hasonlitanak, de az anyag, az elemek nagyszerűek. Olyanok a művei, mint a rosszul megművelt jó föld, mely olykor mégis elsőrangú termést ajándékoz, kicsordítja a föld jóságát. Így csordul ki helyenként Vas Gerebenből elhanyagolt, parlagi emberségünk és megviselt, baljós életünk szépsége, értéke.

A kúria, a falu volt Vas Gereben igazi világa, nyitott könyve, melyből mindig friss históriákat olvasott. De ugyanígy ismerte a kisváros életét is, mint a „Garasos arisztokrácia“ tanúsítja. Ez a könyve Tolnai Lajos öse. A hirtelen fölcseperedett, szüklátóköri és műveletlen polgári réteget csak Tolnai látta ilyen félelmetes biztonsággal. A nagyapák még alul küszködtek, a fiúk pöffeteggé dagadtak, az unokák pedig egykettőre elzüllöttek, mert nem természetes fejlődés emelte ezt az osztályt, hanem a kapitalizmus hirtelen becsapódó szele dobta fel és fűtta a semmibe. Élvezhető regényszövevényt itt sem tudott alakítani, naiv fogásai, erőszakolt bonyodalmai a kisvárosi környezetben még kínosabban hatnak, embert ábrázoló ereje is gyenge, de megjelenítő készsége tündöklő. Tolnai Lajos ezzel a kisvárosi világgal vette fel a harcot, haragos és keserű realizmussal ostorozta; Vas Gereben csak csipkedte.

Kitűnő, éles, friss szeme volt, de észrevételeiből nem tudott átfogó társadalomszemléletét építeni. Rengeteget gyűjtött, első nagy irodalmi gyűjtögetőnk és alázatosan hű maradt az élet anyagához. Aki gondosan végigtanulmányozza műveit, elszórva tömérdek nagyszerű társadalmi észrevételt talál. Észrevételei azonban nem nőttek szenvedélyes hitté, vagy kegyetlen, átható világosságá, hanem gyertyafénnyel égtek. Kúthy Lajos nyomán és Tolnai Lajos előtt észrevette a zsidóság egyre erősödő gazdasági térfoglalását, de nem süppedt kényelmes, egyoldalú antiszemizmusba, rámutatott a zsidó „honfoglalás“ hú segítőtársára is: a közigazgatási korrupcióra és észre-

Vette a zsidóság, az indigénák és a magyar arisztokraták kialakuló gazdasági szövetkezéseit. Látta a középréteg végétét: tétova keresését, őrlődését a nép és az uralkodó osztály között. A vármegye züllését éppen úgy tudomásul vette, mint Eötvös József, de csak alkalmyszerűen jellemezte. Nem, tartozott az irodalom haragos, szenvedélyes és vallásos küldetéssel áthatott vitézei közé. A magyar emberség tarkasága és ízessége volt legnagyobb élménye, a lenézett vidék, az elhanyagolt parlag belső gazdagsága és sikerült is rehabilitálnia a parlagot.

A természetes magyar beszédet, a vidék úri és paraszti társalgásának nyelvét ő árasztotta először az irodalomba. Eötvös József és Kúthy hősei eszméket és indulatokat szolgálnak, Vas Gerebennek nem is voltak hősei, az „irodalom alatti rétegről“ írt, melyet az irodalom nem talált megörökítésre méltónak; figurái nem szolgáltak „magasabb szellemi célt^w“, hanem ő szolgált a figuráit.

A patriarkális kor úri derűjét hangolta irodalmi formává: műveiben életképek, csendéletek, lassan ballagó mesék, ízes leírások, fűszeres anekdoták váltakoznak egyensúlyukat soha el nem veszítő, keményfából faragott figurákkal. A megmaradt magyar úri világ önmagára talált benne, ezért volt egyideig annyira népszerű Vas Gereben és ezért foszlott el népszerűsége, mihelyet életre serkent a tetszhalott ország. Az ő világa szervesen Összefüggött a magyar megrekedtséggel, de átszötte a század nyugtalan eszméinek piros fonalával. A szöttek mindenképpen tarka vidéki szöttek maradt, ez a legnagyobb értéke. A mélyebb magyarság kutatói egyszer éppen úgy felfedezik gondos és hiteles figuragyűjteményét, mint Tolnai Lajost.

Bérczy Károly

(1821—1867)

Nevét Puskin „Anyegin Eugén“-jének fordítása őrizte meg s egyik füzetes vállalatunk hatvankét esztendővel ez előtt kiadta „A gyógyult seb“ című elbeszélését, — különben teljesen elfeledték. Bérczy annakidején bőséges elbeszélésgyűjteményekkel jelentkezett, nagytekintélyű novellaíró volt; a fiatal és „összeférhetetlenek“ bélyegzett Tolnai Lajos mesterének vallotta és neki ajánlotta egyik művét.

Bérczy Károly a magyar szépprózában Keresztelő János szerepét tölti be. Számos vonása Jókaiiban virágzott ki; a valóság gazdag' humuszából fölsarjadó romantikának egyik legkülönb magyar mestere volt, de neki csak novellára futotta, nem tudott regénnyé ágazni, mint Jókai Mór. Kalandos története, „Az örült nő sziklája“ tökéletes Jókai-téma, de Bérczy szigorúan a főesemény vonalán halad és lázas gyorsasággal pergeti a történetet. A romantika buja keleti vonzalmai őt is megszállották, akár Vajda Pétert, de a szigorúbb lélektani módszerrel dolgozó francia romantikusok hatását sem kerülte el. A magyar nemzeti romantika elbeszélő modorát is elmélyítette, némelyik novellájában, mint Vörösmarty a drámáiban, a magyar múlt titkainak zárát pattantja fel. Novellisztikus modorú tiszai utazásának elbeszélő nyugalma, friss humora, kitűnő magyar figurái Mikszáth Kálmánra emlékeztetnek. Az „Életuntakéban a magyar vidék barbár zugaiba világít olyan éles, kíméletlen fénnel, mint később Tolnai Lajos. „Egyszerű története“ is Tolnai Lajos előhírnöke: a város és a falu kíméletlen szembenállását villantja fel, — Tolnai majd egész regényt ír erről. „A gyógyult seb“ Mikszáth Kálmán Noszty fiújának és Tóth Marijának históriájára emlékeztet; az Amerikát

megjárt dolgozó magyar ütközik meg a léha honi arisztokratával Bérczy talán azért nem jutott el a „nagy műhöz“, mert túlságosan gazdag volt, csaknem valamennyi elbeszélésében új írói állásfoglalás bontakozik ki.

Legérdekesebb írásai közé való „Egy zsidó a XIII. században“. Bérczy is ahhoz az irodalmi vonalhoz tartozott, mely a zsidókérdést nem felejtette ki társadalmi kérdéseink közül; talán ezért felejtették el őt annyira Nagy Ignáccal és a többiekkel együtt. Novellájában a zsidó pénzügyi hatalmasság a magyarság pártküzdelseit használja fel és mélyíti el kitűnő mesterkedéssel. Az elbeszélés magyar figurái is kitűnőek, nagyvonalú művészre vallanak, alkalmasak volnának egész regény betöltésére, de Bérczy itt sem bírta lélekzettel. A regény természeti katasztrófával, óriási viharral és a Fertő áradásával végződik, — a katasztrófa leírásában Bérczy ismét tanúságot tesz elsőrangú képességeiről.

Könnyű, biztos kézzel alakítja anyagát, mégis sohasem válik sekélyessé. Nyelve tiszta, finom muzsikájú csobogás, néha az áradás komorabb zúgását hallatja; nagy művekre termett, tökéletes prózai stílust élt benne, akár Bajza Józsefben, minden írása külön művek, nagy „egészek“ reményét villantja fel; Bérczy azonban hű maradt a novellához.

Legkülönb műve, Puskin „Anyegin Eugen“-jének átültetése, műfordításaink legjobbjai közé való. Készen kapta az anyagot, minden erejét tökéletes stílusának elzengésére fordíthatta. Rokon lélekre lelt Puskinban a nyugati szérumokkal beoltott, megsebzett kelet-európai „érzőben“. Ebben a korban nyugat-európai áramok verték fel a kelet-európai „tónak“ nyugalmát, elindították érzelmi kavargásunkat, belső életünk hullámokba tört és parthoz ütődve ellankadt. A kielégíthetlenség és a beletörődés angyala cserélt helyet untalan bennünk, rohantunk valamiért, aminek hozzánk-tartozandóságáról nem voltunk meggyőződve és ragaszkodtunk valamihez, aminek lénye nem volt tudatos bennünk. A byronizmus, a „spleen“, a világfájdalom és a nyugati érzelmesség termékei hálás talajra találtak szervezetünkben, de ingadozva, meghasonlottan élveztük mámorukat, mintha külön és nekünk valóbb szenvedelmekről tudnánk, mintha életérzésünk, midőn mohón elfogadta a drága kábítószeret, egyúttal még alig tudatos mélyebb élményei nevében tiltakozott volna ellene. Ezt a furcsa, bonyolult, Nyugattól ittas és mégis a keleteurópai táj és

lélek ízével telített borongást örökítette meg Puskin és élte magyarrá Bérczy Károly.

Hasonló lélek volt Bérczy is: nyugati kultúrája és nagy-szerű magyar élményei keveredtek, kavarogtak, humorral közeledett a jelen társadalmához és eredeti történelemszemlélettel boncolgatta a multat, a magyar próza csaknem minden eljövendő útját sejtette, elbeszélésekbe aprózta magát és egy másik keleteurópai néphez kellett mennie a „nagy énekért“, a kor minden emberi búját és szorongását egye-sítő költeményért, mely az övé is volt, melynek hűséges szolgálójává, emberi útitársává szegődött.

Bajza Jenő
(1840—1863)

„Micsoda élete is volt neki! Egy megháborodott apa kétségbeesett jajveszékelésére riadni föl a gyermekség szép álmából; aztán, mikor a földúlt, összezúzott hatalmas szellem lecsillapult — de csak azért, hogy világára örökös fátyol boruljon — maga két mankón, vezeti az édesapát a város utcáin keresztül, céltalan!“ Ebben a korszakban nagyon szaporodott a kiégett, „céltalan“ bolyongó magyarok száma: Bajza, Vörösmarty, Kemény, — Bajzát béna fia vezette, Jenő, akit Zilahy Károly irodalmunk egyik legnagyobb reményének tartott, ő írta róla a fenti sorokat, 1863 október 30-án a „Pesti Napló“-ban, midőn a huszonhárom éves költő lehunyta szemét. Bajza Jenő maroknyi írást hagyott reánk, „Zách Felicián“ című négyfelvonásos tragédiáját és néhány verset; hagyatékát is Zilahy Károly bocsájtotta közre.

A fölötte szigorú mértékkel és hajlíthatatlan igazságérzettel mérő kritikus miért ragaszkodott ennyire ehhez a szerencsétlen ifjúhoz, aki életének nagy részét betegágyban töltötte, csak utolsó éveiben tudott járni, — csupán baráti szánalom fűzte hozzá Zilahyt, kérlelhetetlen lelkének szüksége volt a szeretet meleg zugára? Vagy szellemi alapja is volt mérhetetlen rajongásának? Más is rajongott a fiatal Bajzáért: „Az öreg Vörösmarty megismerte; az egész rokonságban őt szerette legjobban s utolsó betegsége alatt is mindig magánál tartotta. Vörösmarty mondta az atyafiak előtt: „Meglássátok, abból a fiúból nagy ember lesz“ — írja Zilahy Károly s hozzáteszi: „Arany János már eleinte a legelső tehetségnek nyilvánította előttem az ifjú nemzedékből,

— én a lyrában Petőfi óta ilyen alakítási erőt, szint, illatot nem találtam.“

Zilahy Károlynak, az esztétikusnak példa kellett Gyulai Pálék ellen és a fiatal Bajzában látta a serdülő példát, Gyulai Pálék esztétikai korlátoltságának eleven cáfolatát. Gyulai Pál elmerült a „nagy nemzedék“ néhány alakjának bámulatában, bár e néhány irodalmi nagyság géniuszának mélységébe nem jutott el egész életében, de szigorú törvényeket, olykor iskolás követelményt kovácsolt abból, amit megértett belőlük. Gyulai látszólag a nagy géniuszok sáfüra volt, holott a nagy géniuszok nyomában tolongó közepeszerűségeknek, a 67-es korszak epigonhadának csinált melegágyat. Aranyból és Petőfiből „iskola“ lett és védőpajzs azoknak, akik a két nagy géniusz saruinak megtörlésére sem voltak méltók. Zilahy Károly ezt az „iskolásságot“ támadta oly hevesen Gyulai Pálban és küzdelméhez jól érkezett Bajza Jenő, akinek „alakító képessége“ csakugyan meglepő, tehát „teremtőnek“ ígérkezett Gyulai Pál irodalmi „termelő“ hadával szemben.

Bajza Jenő legnagyobb versét a Dunáról írta, költeménye Ady Endre híres Duna-versének az előhírnöke. Ady bizonyára nem ismerte Bajza versét, mégis néha mintha a Bajza-hang erősödött volna meg és jutott volna gazdagabb, teltebb hangszereléshez benne. Mindkettőjük versében a magyarság sorsának történelmi mélységű és kozmikus távlatú átélését vizsik a Duna habjai és valóban feltűnő a két költő lírai magatartásának a rokonsága: csupa nagyvonalú kép, a megérzések a villám sebességével és átható fényével jelentkeznek, de megérzéseiket a nagy folyam nyugodt hömpölygésére emlékeztető időmértékkel fejezik ki. Bajza versében már csirázik a XX. század elejének nagy lírai kitörése, Ady Endre. Másik kiemelkedő verse „A gályarab“: modern ballada, a népballadától teljesen független, eredeti megnyilatkozás, — igen érdekes, hogy Ady Endre is írt ilyen „balladát“. („Hogy délre jussunk , 1. ..Az utolsó hajók“ c. kötetét.)

Midőn Zilahy Károly Bajza Jenő mellé állt és a kétségtelenül komoly reményeket villantó fiatal költő műveit túlbecsülte, előre érzett, előre sietett, nem volt hajlandó a „nagy nemzedék“ tekintélyének védőpajzsa alatt „végső“ irodalmi szabályokat rendszeresíteni és megkötni irodalmunk fejlődését, mint Gyulai Pál, hanem Bajza Jenő, a fej-

lódésre képes csíra mellett tört lándzsát s a „csírát“ csakugyan igazolta a jövődő virágzása.

Bajza Jenő Zách-tragédiája Katona József csillagzata alatt született, anélkül, hogy a „Bánk bán“ hatásának látható nyomait viselné. Történelmi drámát írtak mindketten, de darabjaiknak semmi közösségük sincsen romantikus történelmi színműveinkkel, — Katona is, Bajza is a magyar létezés és lényeg kérdését kutatják történelmünk mélységében. A XIX. század elején történelmi hiányérzés szállotta meg a lelkeket, a nemesi költők kitömték a régi mentéket, megtisztították a rozsdás fringiákat és a dicső múlt zászlaja alatt nemesi seregszemléket csináltak. Katonában is égett ez a hiányérzés, de ő alulról, mélyebbről jött és úgy töltötte be, hogy Bánk alakjában felépítette a legmagasabbrendű emberséget, amire a magyarság képes. Bajza Jenő pedig drámába próbálta önteni egy régóta kísértő történelmi élményünket, melyről annyit panaszkodtak az erdélyi emlékirók, melyet Kölcsey Ferenc úgy fogalmazott meg: a nagybirtok küzdelme a koronáért. Az úri magyarság csupa kán és csak egy nagy kán tudja őket rendbe törni, egységbe kényszeríteni, máskülönben felszabadult hatalomvágyuk végigdúlja az országot. Zách Felicián így elmélkedik:

*„A vén Duna tajtékot hányva zúg —
Felséges kép! a küzködő habok
Tetején mint egy úszó korona
Ragyog a holdvilág — s megannyi hab
E korona felé tör — ki imént
Alant állt, most az fordul legfölül —
Hah! háborgó időnknek képe! benned
Napjainkat látom, s en sorsomat — —
S mégis ki lesz olyan merész, hogy a
Habok gerincére pattanjon és
Megragadja a koronát? El — el veled
Kísértő kép! ne ingerejl!
Ha merni kell csak, én mindent merek!“*

A legfőbb hatalomra törő oligarhikus pártindulat dúlásai csak Móricz Zsigmond örökítette meg oly félelmetesen, mint Bajza Jenő. Zách János így dühöng Róbert Károly ellen:

*„Oh dicsőség! gazság mely Róma e
Hűbéresének ten hazád eladva
A Rákoson törvényes címet adtál;*

*Nem, tépjék inkább századig, ha kell,
Hazánkat a párt mérges ördögi!
Tomboljon a harc féktelen lova,
Tapodva, zúzva, hogy vetéseink
Pusztuljanak utána és a láng
Falut, várost pörköljön a porig!
Vesszen egy lábíg a nemzet fele,
Csak a megmaradt fél szabad legyen!“*

Bajza Jenő a magyar létkérdés megismerésének útján történelmi és emberi realizmussal nézte múltunkat. Drámáján meglátszanak az „oroszlánkörmök“, de nem dolgozott eleget rajta, féligérett állapotban vetette ki, főként a végét siette el, akár Petőfi Sándor a nagyszerűen induló „Tigris és hiéná“-t. Művében mégis tisztán látható az eredeti írói szemlélet és alakító erő. Midőn Zilahy Károly melléje állott, a jelent merészen átalszökve az irodalmi jövődő mellett tett hitvallást.

Zilahy Károly

(1838—1864)

A koránhalók lázas iramával futotta be pályáját; huszonöt esztendőskorában halt meg, de hátramaradott írásai akkora szabású életmű körvonalait sejtetik, aminő kortársai közül egyedül Tolnai Lajosnak jutott osztályrészül. Az 1849-ben történt nagy fordulat messzirenyúló hatását Zilahy Károly érlelte először tudattá. A magyar indulat és mélabú a nagy fordulat okát egyedül az „idegen túlerőben“ és az „elnyomó idegen rendszerben“ kereste; társadalmunk abban a tévhitben sütkérezett, hogy a politikai felszabadulás majd magától megoldja a válságot, melybe süllyedtünk. A süllyedés végzetével és a fölemelkedés feltételeivel egyaránt nem voltak tisztában. Az elnyomatás megedzheti a nemzetet, de le is süllyesztheti; nálunk, Zilahy Károly tanúsága szerint, inkább az utóbbi történt, főként a szellem életében. A forradalom felszámolása az elittel számolt fel, a pásztorok nélkül maradt nyáj kolomposok kezére került. A rendkívüli helyzet kedvezőtlen éghajlati viszonyokat teremtett a nemes plántáknak, de annál inkább kedvezett a dudváknak. Nemcsak a lesüllyesztő szándékban, hanem a süllyedés tényében volt a hiba, — ennek a ténynek korszakos végzetét Zilahy Károly merészelt először kifejezni. Ez a tény döntötte el a jövőnek és a szellemnek a sorsát: 1867-ben silány rétegek kerültek felszínre és maradtak felszínen, egyetlen „érdemük“ az volt, hogy a süllyedés tényét letagadták és rózsaszínűre festették a belső romlás ijesztő külső foltjait. Az író pedig, ha csatlakozott ehhez a hamisító irányzathoz, a hatalom dédelgetettje lett, máskülönben az üldözött vad sorsa várt reá, mint Tolnai Lajosra.

Zilahy Károly nemcsak az elnyomó külső hatalommal

került szembe, hanem a belső romlás egyre sűrűsödő és egyre nagyobb fertőző képességgel rendelkező gócaival is, — gyors, tragikus pályája előre jelezte Tolnai Lajosnak és Ady Endrének sorsát. Megépítette a magasabb szellemi és erkölcsi igény bástyáját s fölvette a harcot. Egykettőre észrevette, hogy egyedül van, küzdelme: „minderi“ ellen megy. Ezt is tudomásul vette; tiszta szellemi hősiességét még elszántabbá és lázasabbá tette a korai halál előérzetéből fakadó bátoriság.

A 48-as szabadságeszme Zilahy Károlyban mélyült el: a bukás után benne nyert magasabbrendű megfogalmazásra. Az „idegen zsarnokság“ ellen való küzdelem silány hadak kezében „fogássá“ züllött, ezzel a hangzatos jelszóval takarták el azt a szomorú tényt, hogy a tiszta szellemi szabadság elvét maguk is feladták. Zilahy Károlynak rövid pályáján laptól-laphoz kellett vándorolnia, sehol sem tudott megragadni néhány hónapnál tovább, mindenütt a Kísértő fogadta, a megalkuvás kényszere és ő körömszakadtáig ellenállott. Tapasztalnia kellett, hogy az 1849 után belénk fecskendezett mérgeket mélyen magába szívta társadalmunk szervezete, a politikai rabság szervezete kialakította az önkéntes rabság hierarchiáját, a szabadlelkű és független szellemű író egyszerre a „vállalattal“ és az „érdekszövetséggel“ találta szemben magát. Hiába jött később a politikai szabadság nagyobb lehetősége, az önkéntes szellemi rabság szilárd körvonalaira még szilárdabb bástyák épültek. A szellemi élet „vállalatok“ sorozatává alakult át „vállalkozások“ helyett; az egyre erősödő kapitalizmus, a politikai hatalom és a „szellemi“ vállalatok nyönyörően megtalálták egymást. Zilahy Károly előre látta egy egész kor szak végétét.

Zilahy volt a magyar irodalom független kritikusa a függőségek kialakulásának fénykorában. Kölcsey még kúriájából küldhette kritikáit a folyóiratoknak s őt is, Bajzát is erősen befolyásolta egy irodalmi irányzat. Toldy Ferenc inkább irodalmunk gyámola volt. Zilahy Károly szegényen, tollából élve, de minden irodalmi érdekkörtől és irányzattól függetlenül magas európai követelményhez és a magyar szellem mélyében rejlő képességekhez mérte a műveket. Kritikái nemcsak fényoldalakat simogattak és árnyoldalakat lepleztek le, hanem külön színvonalra, a magyar szellem mélyebbről induló megvalósítására izgattak, ő látta meg

először, hogy Arany János 1849 után eltévedt. Ő merészelt rámutatni parádés nemzeti eposzaink fonákjára. Fölvette a harcot Gyulai Pállal, a magyar tudat e konok megszűkítőjével, aki a nagy nemzedék hibáiból kovácsolt „örök mértéket“. Esztétikai tiltakozást jelentett be „Az ember tragédiája“-nak túlértékelése ellen. A magyar irodalomban még senki sem képviselt ekkora igényt; Kölchey Ferenc szigorú bírálatait megcáfolta az idő, Zilahy Károly megállapításait egyre fényesebben igazolja. Zilahy Károly bíráltni merészelt Vörösmarty Mihályt is és kedvenc költőjéről. Vajda Jánosról bebizonyította, hogy kiállja a legkeményebb kritikai szigort. Az 1849 után megindult kegyes „nemzeti“ burjánzás, mely azt a tévhitet istápolta, hogy az elnyomatás idejében nemzeti értéknek kell tartanunk minden magyarul írt könyvet, Zilahy Károlyban talált leghevesebb ellenzékére. A nemzeti tragédiát nem tekintette ürügynek, hogy föladjuk a legszigorúbb mértéket.

Nemcsak Kemény Zsigmond tanította a tragédia viselésére a nemzetet, Zilahy Károlyt is a tragédia izgatta legjobban minden műfaj közül: a tragédia, mint életforma és mint esztétikai, szellemi magatartás. A tragédia magyar „megfogalmazói“ közül a legmagasabbrendűhöz, Katona Józsefhez és a legkeményebbhez, Teleki Lászlóhoz vonzódott leginkább; Telekiről alkotott kedvező véleményét is igazolja majd az idő. A drámai nyelvről mesterművet írt; Shakespeare nagy fordítói után hozzájuk méltó Shakespeare-elméletet alkotott. Irodalmi tanulmányai szétágaznak, mint a nagy fa gyökere, egyik gyökér a magyar múltba nyúlt, a másik csalthatatlan biztonsággal az európai kultúra legmélyebb humuszába fogódzott. Néha időszerű, de másodrendű kérdések izgatták Zilahy Károlyt, aki közvetlen kapcsolatot tartott az egész étellel, de sohasem maradt a felszínen, mint a bűvár, egykettőre a mélységet súrolta. Konok, dacos kísérlet volt, hogy az egyre inkább összetöpedő és önmagába zárkózó magyar életet az európai kultúra természetes méreteinek tudomásulvételére kényszerítse.

Elbeszéléseket is írt. Realizmusa, mely a magyar vidéki életet „leplezi le“, Tolnai Lajosban talált méltó folytatóra. Tolnai világának csiráit már Zilahy novelláiban megtaláljuk. Tökéletesebb stílus-művész volt azonban, mint Tolnai, a realizmust friss és gazdag költőiséggel párosította. Sokkal jelentékenyebbek úti levelei Franciaországból. Megve-

tette a sznobok utazási módszerét és bátran bevallotta, hogy nem a „nevezetességeket, hanem a francia nép szellemét kereste, meg is találta és talán minden magyar írónál mélyebben örökítette meg.

Drámatöredéke maradt Fráter Györgyről, a töredék azt sejteti, hogy Katona súlyos drámai nyelve Zilahy Károlyban alakult volna folyékonyabb érczé. A néhánylapos töredékből is tisztán bontakozik ki Fráter György alakja és a háttér, a XVI-ik század. Zilahy a XVI-ik századról néhány vonással olyan drámai képet fest, aminőt csak Kemény Zsigmond történelmi regényeiben találunk. Fráter Györgyben pedig a század széttagoaltsága és bomlottsága fölé nőtt hőst szemlélte, a virtuális Magyarország „papját“, akinek alacsony, kicsiny közelharcokban kell elpazarolnia erejét.

Zilahy Károly halála jelképes, akár Teleki Lászlóé. Á halál eltávolította a két férfiút, akik a szellem, illetve a politika terén fel tudták volna venni a harcot a süllyedéssel és lelki állandósulásával: a szellemi sötétedéssel. Gyulai Pállal kemény harcokat vívott, „előítéletek zsoldjába szegődött rabszolgának“ és „schulfuchsnak“ nevezte. „A mi miniket illet — írja Gyulai Pál ellen intézett utolsó támadásában — irodalmunk e Pygniaecusa e sorok íróján darvakra szánt fegyverének élet már rég próbálgatja s Kolozsvárt laktában a múlt évek folytán sokszor alig múlt hét, hogy ellenünk az ottani lapokba különböző álnév, hol í, hol á stb. jegy alatt egy-egy rendkívüli dühös cikket, notizot, vagy újdonságot ne iktatott volna. De mi azokra semmit sem feleltünk. Most sem szólanánk, ha egyéniségünk helyett nem egy elvet — a szabad meggyőződését és független gondolkodását — és nem egy fontos szép tani kérdést látnánk megtámadva“. De éppen Zilahy elvi szilárdságát és hajthatatlanságát nem bírta elviselni a kor. Átható fényű rakétákat röpített fel. holott a szemek már hoziászoktak a fénv és a sötétség keveredéséhez, a homályhoz. Gyulai Pál Zilahy személyét kezdte ki szüntelenül s ez magyarázza, hogy Zilahy Károly oly élesen vágott vissza. Mások párbajra hívták, pereket indítottak ellene, de eljárást indított ellene a hatóság is, Petőfiről írt életrajzát pedig elkobozta. Egyik ellenfele tettelegesen támadt a törekeny szervezetű és a halál csírait magában hordozó íróra, nem bírta, nem is bírhatta sokáig ezt a hajsztát.

Barátja és válogatott műveinek közrebecsátója, Dömö-

tor János ezt írja haláláról: „1864 május 15-kén, pünkösöd másodnapján, egy-két napig tartott lábbadozás után, mint agyban fekvő beteg elérte a nyugodalmas békét, mit neki az élet meg nem adott. Kezében írónnal, Ariosto „Orlando funoso“-ját fordítva halt meg: utolsó pillanatában is megtartotta lelkének erejét“. Az is jelképes dolog volt, hogy Tolnai Lajos búcsúztatta sírjánál, a konok tölgyfa, aki átvette és magába zárta Zilahy Károly testamentomát és egyedül mindhalálig rázta busa lombjait, majd pedig lombja vesztett komor ágait.

Utóhang

Magyar irodalomtörténetem második kötetét 1867-tel zárom. A kiegyezést döntő fontosságú fordulatnak tartom a magyarság életében, utána merőben új korszak keletkezik, melynek végzete átnyúlik a XX. századba, egészen napjainkba. Ennek a korszaknak irodalmát munkám harmadik kötetében („Nagy vállalkozások kora“) világítom meg.

A második kötetben fölötte gazdag anyaggal kellett birkóznom. Úgy érzem, hogy jelentékeny író és szellemi esemény nem került el figyelmemet. Munkám természetesen jelen terjedelmében nem lehet teljes, a harmadik kötet megjelenése után azonban neki fogok irodalmunk egészen nagyarányú feldolgozásának. Ebben a munkában alapokat raktam le és lényegét igyekeztem nyújtani.

Módszeremet és elvi álláspontomat külön kis munkámban („Magyar irodalomszemlélet“) mondom el. Ezen a helyen csak annyit jegyzek meg, hogy minden mondatomat a magyar irodalom lényegének hű és szabatos kifejezése szempontjából mérlegettem. Némelyik írónak életrajzát részletesebben ismertettem, mert műveinek megértése szempontjából szükség van rá; másutt csak érintettem, mivel részletesebb közlése nem elsőrangú fontosságú, vagy pedig: közismert és ma is olvasott íróról lévén szó, a közönség úgysis ismeri. Így vagyok az idézetekkel is. Feleslegesnek tartottam, hogy például Petőfi Sándorból részletesebb idézeteket közöljek, ellenben sokat idéztem Verseghy Ferenc és Vitkovics Mihály költeményeiből, mivel mindketten, sajnálatosan, kihullottak az irodalmi köztudatból.

Több író, akinek munkássága mélyen átnyúlik a XIX-ik század második felébe, a harmadik kötetben tárgyalok, elmaradásukban tehát ne keressünk csonkaságot.

Munkám harmadik kötete egészen napjainkig nyúlik. Tárgyalom majd azokat az élő írókat is, akiknek jelentőségét már bizonyosan megfoghatjuk, irodalomtörténeti helyüket és helyzetüket megmutathatjuk.

Budapesten, 1942, április hó 18-án.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
<i>Az új magyarság nyitánya</i>	5
Meghasonlítottak	11
Bessenyei György	11
Dayka Gábor	16
Bacsányi János	20
Ányos Pál	24
Szentjóni Szabó László	24
Kármán József	25
Verseghy Ferenc	29
Pátriárkák.....	36
Barcsay Ábrahám	36
Gvadányi József	39
Dugonics András	41
Irodalmi diktátor	43
Kazinczy Ferenc	43
Teljesedők	53
Fazekas Mihály	55
Csokonai Vitéz Mihály	59
Katona József.....	68
Antik s magyar nász	87
Baróti Szabó Dávid	87
Berzsenyi Dániel	90

	Oldal
Költő és rétor	99
Kölcsey Ferenc	99
Nemesi-nemzeti romantika	110
A két Kisfaludy	110
<i>Magyar földindulás</i>	119
A romantika elmélyülése	124
Vörösmarty Mihály	121
Vajda Péter.....	134
Romantikus regényírók	139
Kuthy Lajos.....	139
Nagy Ignác.....	139
Katolikus romantika és Nagy Szatíra	146
Széchenyi István	146
A második vonal	161
Csató Pál.....	161
Fáy András	164
Bajza József.....	166
Jósika Miklós.....	169
Drámaírók	171
Czakó Zsigmond.....	171
Teleki László	173
Obernyik Károly.....	175
Nagy Ignác vígjátéka	179
A Keresztelő János	180
Vitkovics Mihály	180
A nagy nemzedék	186
Petőfi Sándor	186
Arany János	196
A társadalmi regény	213
Eötvös József.....	213
Jókai Mór	223
<i>Erdőirtás</i>	238
Kemény Zsigmond	242
Tompa Mihály ..	250

	Oldal
Ipolyi Arnold	253
Madách Imre	26J
Vas Gereben	267
Bérczy Károly	272
Bajza Jenő.....	275
Zilahy Károly.....	279
Utóhang.....	281